ANARCHISME IN NEDERLAND

OPROEP

ANTI AUTORITAI
RE REVOLUSIO
NAIREN kom naar
appelscha van 29 t/m 31
mei (pinksterlanddagen) waar
op een internasionaal anarchis
ties kongres getracht zal worden
een strategie te bepalen om het
kapitalisme de nek om te draaien
aanwezig oa. OVB NED. FANAL
DUITSL. MCL FRANKR. 883
BERLYN BELGEN FNL HAMBURG
ZWITSERS FED. van VRIJE SOC.

Zesde Jaarboek Anarchisme

DE AS 126/127

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zeven en twintigste jaargang, nr. 126/127, zomer 1999.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ32,-; buiten Benelux ƒ37,50.
Druk: BSG, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reclamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

ANARCHISME SINDS DE JAREN ZESTIG
Van sociale revolutie tot individuele ethiek

Hans Ramaer

Het thema van dit zesde jaarboek *is anarchisme in Nederland sinds de jaren zestig. Met Provo als meest opvallende exponent herleefde toen de belangstelling voor libertaire ideeen en idealen en ontwikkelde zich sindsdien een vernieuwd anarchisme met andere kenmerken dan de vooroorlogse beweging, maar dat daarvan toch een voortzetting is. Met Provo en - nadien - Kabouter manifesteerde dit eigentijdse anarchisme zich internationaal gezien op een unieke en succesvolle manier. De pogingen in het buitenland om Provo en Kabouter te imiteren liepen op een mislukking uit. Maar hoewel er misschien zoiets als een 'Nederlands' anarchisme (met een karakteristiek antimilitarisme) te onderscheiden valt, is de ontwikkeling ervan wel degelijk beïnvloed door wat in andere landen plaats vond.*

Het verzet tegen de atoombom enerzijds en de pragmatische vorm van anarchisme anderzijds die na 1960 in Engeland weerklank vonden, werden in Nederland nauwlettend gevolgd. In *De Vrije* verschenen vertalingen uit *Freedom* en *Anarchy*, met name artikelen van Colin Ward en Paul Goodman. Na de meirevolte van 1968 was er tot eind jaren zeventig sprake van invloeden uit Frankrijk en Duitsland. Vooral vanuit Frankrijk verbreidde zich het 'libertair maxisme'. Deze poging om Marx en Bakoenin ideologisch met elkaar te verzoenen, leidde uiteindelijk tot niets, wat evenzeer geldt voor de idee van de 'gewapende strijd'. De theorie van de stadsguerrilla kreeg in het midden van de jaren zeventig vanuit Duitsland een (klein) aantal Nederlandse anarchisten in haar greep. Zeker vergeleken met het open en vriendelijke karakter in de jaren zestig vertoonde het anarchisme in jaren zeventig een terugval. Revolutieromantiek en isolationisme waren een deel van de anarchistische beweging in die periode niet vreemd.
Toch is dit niet het volledige verhaal over de jaren zeventig. Gelijktijdig, maar grotendeels afzonderlijk van het 'formele' anarchisme, ontwikkelde zich als voortzetting van Kabouter een diffuse stroming, libertair en ecologisch getint, die zich richtte op milieu, natuur, voeding, schone energie-opwekking, zich verzette tegen kernenergie, aandacht had voor spiritualiteit, seksualiteit, feminisme enzovoorts, kortom de alternatieve cultuur die al bij Provo, het popblad *Aloha* en later de flower-powerbeweging begonnen was. Terwijl het politiek-georiënteerde anarchisme, deels verscheurd door ideologische controverse, verzwakt en zoekende was, kreeg dit vroege 'lifestyle anarchisme' vastere vorm.
In de eerste helft van de jaren tachtig nam de afstand tussen beide stromingen af, vooral doordat de strijd tegen kerncentrales en kernbewapening en zeker ook de kraakbeweging nieuw elan brachten. Deze nieuwe sociale bewegingen vormden een element van libertair activisme dat 'formeel' en diffuus anarchisme met elkaar verbond. Discussies over arbeidersmacht en imperialismestrijd raakten definitief op de achtergrond en zo verschoof de aandacht naar de ethiek van het dagelijks leven. Het onafhankelijke *De Vrije* (in 1980 voortgekomen uit het het federatieblad *De Vrije Socialist*) was in het midden van de jaren tachtig weer een leesbaar blad met veel aandacht voor lifestyle-achtige onderwerpen. Helaas heeft het blad daarna niet lang meer bestaan. Redacteur Piet de Geus eigende zich het blad toe, vormde het om tot een commercieel magazine dat niets toevoegde aan de bestaande opinieweekbladen en ging dan ook in 1992 failliet. Een poging tot heroprichting van *De Vrije Socialist* als blad van de beweging mislukte.
Maar hoezeer het verdwijnen van *De Vrije (Socialist)* ook te betreuren valt, de anarchistische beweging zocht nieuwe wegen, nu ten dele beïnvloed door ideeën van Amerikaanse libertairen. Al in de jaren tachtig zorgden het ecologische anarchisme van Murray Bookchin en de wending naar groene politiek voor nieuwe impulsen, in de jaren negentig ontstond het postmoderne anarchisme van de kleine verhalen en een meer individualistisch georiënteerd immediatisme. Het 'formele' en diffuse

anarchisme vormen nu een cluster van libertaire stromingen die elkaar doordringen en aanvullen.
De voorgeschiedenis van Provo en de aanzet tot een vernieuwd anarchisme gaat terug tot 1961, toen twee anarchistische tijdschriften - *Buiten de Perken* en *De Vrije* - begonnen te verschijnen. Buiten de Perken (1961-1965) had zijn wortels in het anarcho-syndicalisme maar koerste al spoedig in de richting van een pragmatisch getint anarchisme dat het zo libertair mogelijk handelen in de bestaande samenleving nastreeft. In *De Vrije* werd aanvankelijk nog ten dele vastgehouden aan het traditionele anarchisme van vorige generaties die De Grote Sociale Revolutie voor ogen hadden. Toch werden ook in *De Vrije* de vensters steeds wijder opengezet en maatschappelijke ontwikkelingen kritisch gewogen in plaats van genegeerd. Met name het groeiende atoompacifisme werd zowel door *Buiten de Perken* als *De Vrije* gezien als het mogelijke begin van een breder anarchistisch protest.
En terecht. Jongeren uit de ban-de-bombeweging ontdekten *De Vrije*, het uit het aloude *De Vrije Socialist* van Domela en Rijnders voortgekomen blad waarvan Wim de Lobel de redactie voerde. Zo liggen enerzijds antimilitaristische acties en activiteiten (ook de dienstweigering - Dries Brunia! - herleefde) ten grondslag aan de anarchistische renaissance van de jaren zestig. Anderzijds waren de theorieën en acties van Provo een kritisch vervolg op het anarchisme dat al in *Buiten de Perken* en *De Vrije* in ontwikkeling was.
Dit vernieuwde anarchisme is onmiskenbaar beïnvloed door Piet Kooijman die in *De Vrije* alle ruimte kreeg voor zijn déklassetheorie. In die al in de jaren dertig ontwikkelde theorie is de arbeidersklasse niet meer de motor van een sociale revolutie, maar degenen die niet (meer) produceren. Ze vormen de voorhoede van de post-schaarste samenleving. Kooijman doelde op de werklozen maar door Provo werd zijn theorie aangepast aan de veranderde omstandigheden waarin vooral studerende jongeren, kunstenaars en dropouts buiten het productieproces staan. Hoewel er wel wat valt af te dingen op de déklassetheorie, heeft deze toch tot gevolg gehad dat de exclusieve koppeling van het anarchisme aan arbeidersstrijd ter discussie werd gesteld. Steeds sterker kwam niet de productie maar de consumptie centraal te staan en verschoof het primaat van de factor arbeid naar de factor ecologie, naar aspecten als voedsel, energie, wonen, milieu, gezondheid, enzovoorts. Zo bezien is het hedendaagse anarchisme met zijn nadruk op sociale ecologie, individualiteit en spiritualiteit vooral een ethisch anarchisme en in die zin een voortzetting van de vooroorlogse religieus-anarchistische stroming.
Het anarchisme van de jaren zestig was een beweging van jongeren en dat is het sindsdien overwegend gebleven. Toch is die belangstelling van jongeren voor libertaire ideeën en idealen sinds het midden van de jaren tachtig afgenomen. Niet omdat juist anarchisme niet meer zou aanspreken maar veeleer als gevolg van een algehele ontpolitisering en een daarmee samenhangende desinteresse in maatschappelijke problemen en collectieve oplossingen daarvoor.

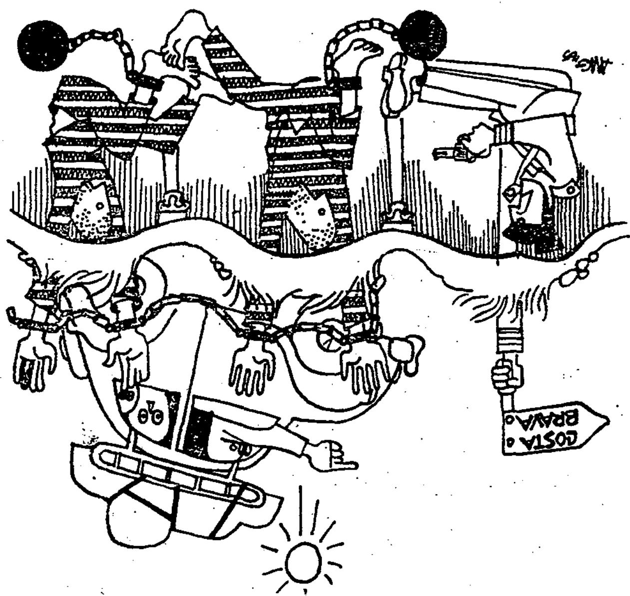
Ook rond 1900 en vooral in de jaren twintig zorgden anarchistische jongeren voor nieuwe impulsen en manifesteerden ze zich op een duidelijk andere manier dan oudere anarchisten. Zo plaatste Provo, althans Roel van Duijn, zich nadrukkelijk in de traditie van de Mokerjongeren uit de jaren twintig. Niet de verjonging is dan ook het meest opvallende fenomeen van het anarchisme sinds de jaren zestig, maar de veranderde sociale samenstelling.

Rond 1900 was het anarchisme (althans het vrije socialisme en het syndicalisme) immers overwegend een beweging van (hand-)arbeiders. Anarchisten waren merendeels geschoolde vaklieden in sectoren waar een flinke mate van autonomie bestond. Alleen bij de christen-anarchisten waren er naast handarbeiders ook nogal wat kleine zelfstandigen en hoger opgeleiden, afkomstig uit de middenklassen. Na de Eerste Wereldoorlog begon de sociale samenstelling van de beweging geleidelijk te veranderen. Als gevolg van economische en sociale factoren zoals industrialisering, neergang van de ambachtelijke sector, beter onderwijs en groei van administratieve en dienstverlenende beroepen nam ook het aantal anarchisten afkomstig uit de middenklassen toe. Vooral bij de religieus-anarchisten treffen we dan relatief veel hoger opgeleiden, zelfs academici, aan die geen proletarische achtergrond hebben.
De algehele verjonging van het anarchisme sinds de jaren zestig is dan ook een gevolg geweest van de sterke groei van de middenklassen. Ook de gestegen welvaart, waardoor het zeker voor jongeren uit de middenklassen mogelijk werd om te studeren, droeg bij aan die omslag. De proletarische anarchist werd een gekoesterde minderheid in een beweging die nu in meerderheid bestaat uit mensen met een hogere opleiding en afkomstig uit de middenklassen. Maar nog altijd speelt een psychologische factor een grote rol in de beroepssituatie. Anarchisten werken vooral in sectoren die een zekere mate van vrijheid en zelfstandigheid bieden. Nu niet meer zoals rond 1900 als (zelfstandige) ambachtslieden maar als wetenschappers, docenten, journalisten, welzijnswerkers, kunstenaars en dergelijke.
Overigens is de hedendaagse libertaire beweging in zekere zin anarchistischer dan die van voor de voorlog. Ik doel op de verscheidenheid, op de uiteenlopende richtingen en stromingen, die zich alle op eigen wijze manifesteren, de vele bladen en blaadjes die niet zozeer pretenderen een allesomvattend anarchistisch antwoord te hebben, maar die zich op deelaspecten richten, op de groepen en groepjes die zich heel concreet met maatschappelijk onrecht bezighouden, politieke bewustwording nastreven of het zo anarchistisch mogelijk leven centraal stellen, en dat alles zonder zich voortdurend te beroepen op de Anarchistische Aartsvaders.

Zo bezien is het winst dat de politiek van het grote verhaal is ingeruild voor allerlei kleinere. Dit realisme heeft het anarchisme 'vermenselijkt', de libertaire beweging is persoonlijker geworden. Daarnaast is het anarchisme net als de gehele maat-

schappij gefeminiseerd en geïndividualiseerd. Toch hadden die ontwikkelingen ook tot versplintering, zelfs tot de ondergang van het anarchisme kunnen leiden. Een van de redenen dat dat niet is gebeurd, is het feit dat die grote verscheidenheid aan opvattingen gerespecteerd wordt. Vooral sinds de jaren tachtig is de ideologische scherpslijperij en het elkaar verketteren sterk afgenomen. En ondanks die verscheidenheid leeft er in de anarchistische beweging nog steeds een 'wij-gevoel'. Ik heb de indruk dat de vooroorlogse beweging dogmatischer was, sterker geneigd om in zo'n grote verscheidenheid een verarming te zien in plaats van een verrijking. Er lag toen immers meer de nadruk op het zuiver houden van de anarchistische leer, wat altijd een element van sektarisme is.
Een kenmerk van zowel het traditionele als het hedendaagse anarchisme is dat overkoepelende organisaties ontbreken of een ondergeschikte rol spelen. Pogingen om een vereniging van anarchisten te vormen zijn steeds weer op een mislukking uitgelopen en dat is niet zo verwonderlijk. Zo'n formele organisatie, zei Arthur Lehning ooit, zou niets anders worden dan een voorhoedepartij. Zo'n mislukte poging tot 'georganiseerd anarchisme' was de Federatie van Vrije Socialisten, die nooit meer dan een paar honderd leden heeft gehad en in 1980 werd opgeheven.
Deze federatie was kort na de oorlog ontstaan en gaf het orgaan *Recht voor Allen* uit. In 1971 fuseerden dat blad en het onafhankelijke *De Vrije* en ontstond *De Vrije Socialist* dat het officiële orgaan van de federatie werd. Deze federatie en vooral haar politieke koers ('Voor een libertair marxisme') zorgde voor allerlei interne conflicten. De oprichting van *De AS* als onafhankelijk blad eind 1972 was er een rechtstreeks gevolg van.

Dat de anarchistische beweging onverkort beweegt, is dan ook te danken aan haar informele infrastructuur, het netwerk van tijdschriften, uitgeverijtjes, literatuurverspreiding, archieven, vrije radio's, steunfondsen, (ad hoc) contactcommissies en voorbereidingsgroepen, en niet te vergeten het kampeerterrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha. Vooral bladen en blaadjes nemen een sleutelpositie in. Ze vormen het cement dat de beweging bijeenhoudt en misschien zou je zelfs kunnen stellen dat er zonder bladen helemaal geen anarchisme was geweest. Vandaar dat een terugblik op het anarchisme sinds de jaren zestig voor een deel samenvalt met de geschiedenis van de twee (grootste) bladen *De Vrije (Socialist)* en *De AS*. Daarnaast zijn er in de afgelopen decennia voor korte of langere tijd tientallen andere landelijke en lokale bladen van min of meer libertaire signatuur verschenen. Ik beperk me hier tot enkele ervan.
Het meest bekend en invloedrijk was het tijdschrift *Provo*, waarvan vijftien nummers verschenen, het eerste nummer in juli 1965, het laatste in maart 1967. De oplage bedroeg aanvankelijk duizend, later tienduizend (!) exemplaren. Opvolger van Provo was het blad van de Kabouterbeweging. Van deze *Kabouterkrant* verschenen tussen maart 1970 en april 1971 twaalf nummers. *Recht voor Allen*, het federatie-

orgaan, heeft een langere geschiedenis. In 1971 ging het op in het nieuw gevormde anarchistische maandblad *De Vrije Socialist*. Teleurstelling over de koers van *De Vrije Socialist* bij de oude achterban van *Recht voor Allen*, onder wie de broers Henk en Geert de Groot, leidde tot heroprichting van het blad in 1974. Enkele jaren terug ging het op in *Buiten de Orde*. Een opmerkelijk tijdschrift was *Gramschap*, dat van 1978 tot 1986 verscheen en veel aandacht besteedde aan muziek en andere aspecten van de toenmalige tegencultuur. Eind jaren zeventig ontstond vanuit Amsterdam het blad *ASSW* (Anarchistisch Stencil Stapelwerk) dat in de jaren tachtig werd voortgezet als *De Raaf*. Verder is er *Buiten de Orde* dat in 1990 begon te verschijnen. Het is het orgaan van de Vrije Bond, een libertaire groep die eind jaren tachtig gedwongen de kleine onafhankelijke vakbond OVB verliet. Sinds het failliet van *De Vrije (Socialist)* heeft het de platformfunctie van dat blad overgenomen.
Zeker van belang zijn ook de radicaal antimilitaristische bladen. In 1978 ging *Vredesactie*, het blad van de antimilitaristen op in *'t Kan Anders*, een radicaal-pacifistisch blad van verschillende vredesgroepen dat nog steeds verschijnt. Ook Onkruit had korte tijd een eigen blad: *De Schoffel*. En dan zijn er nog de 'actiebladen', veelal voortgekomen uit de kraakbeweging: in het verleden *Bluf!* en *NN*, thans *Ravage*.

'ALS EEN ZUURDESEM'
Het anarchisme van *De AS*[1]

André Bons

Met dit zesde jaarboek anarchisme is De AS *toe aan nummer 126/127. Opgericht in 1972 bestaat het blad nu dus zo'n 27 jaar; dat is een respectabele, maar voor een libertair tijdschrift geen uitzonderlijk hoge leeftijd. De redactie heeft haar werk een aantal malen bij het bereiken van weer een lustrum kort geëvalueerd.*[2] *Het uitvoerigst gebeurde dat enkele jaren geleden naar aanleiding van twintig jaar* De AS; *in het najaar van 1993 verscheen toen het honderdste nummer.*[3] *Ter gelegenheid hiervan werd in Amsterdam een symposium georganiseerd over anarchistisch publiceren.*[4] *Bijzonder uitvoerig en diepgravend zijn de zelfanalyses tot nu toe niet geweest. Evenmin ken ik studies naar het anarchisme van* De AS.[5] *Het is jammer dat dergelijk onderzoek nog ontbreekt. In de kolommen van* De AS *is immers langzamerhand iets tot stand gekomen dat een eigen, consistente libertaire identiteit kan worden genoemd en dat een eigen plaats heeft veroverd binnen het anarchistisch denken. Dit AS-anarchisme is ten onrechte door nog maar weinigen als een geheel gezien en in zijn totaliteit ter discusie gesteld.*[6]

Anarchistische etalage[7]

AS-redacteur Rudolf de Jong was één van de sprekers op het symposium 'De anarchistische pers'.[8] Hij noemde daar als functies van de libertaire pers het verbreden en verspreiden van de libertaire idee, het verdiepen daarvan en het stimuleren van beweging en actie. De AS zou een typisch 'verdiepingsblad' zijn, informerend wetenschappelijk, met een theoretische en historische oriëntatie en vol commentaar op maatschappelijke ontwikkelingen. Wat precies is verdiept en hoe, gaf hij niet aan.
De eerste zes nummers van *De AS* hebben als ondertitel 'tijdschrift voor politiek en cultuur'. Daarmee moet bedoeld zijn zich niet te beperken tot dat wat normaal gesproken onder politiek wordt verstaan. Misschien werden toenmalige redacteuren geïnspireerd door Arthur Lehning, die in een terugblik op zijn werk voor het gerenommeerde tijdschrift *i10* schreef: "Het probleem dat is samengevat in de klassieke leus *Liberté, égalité, fraternité* omvat bij nader inzien het gehele terrein van de cultuur".[9] Zoals onder anarchisten gebruikelijk is, zal de redactie politiek in brede zin hebben opgevat en zich niet hebben willen beperken tot een opvatting van 'het politieke' die 'het culturele' als een vreemd en onbelangrijk terrein beschouwt. Later noemt *De AS* zich 'anarcho-socialisties tijdschrift' en momenteel gaat het door het leven als 'anarchistisch tijdschrift'.
De AS heeft voor zijn lezers delen van de theorie van het anarchisme gereproduceerd en - ongetwijfeld op soms verrassende manier - van nieuwe interpretaties

voorzien. Aan de kennis van de geschiedenis van de anarcho-socialistische beweging en van belangrijke figuren daarin zijn bijdragen geleverd. Daarnaast is een perspectief ontwikkeld op de huidige samenleving, onder andere door commentaar op politieke, culturele en economische ontwikkelingen. Het blad heeft de voor het anarchisme relevante sociale bewegingen met grote belangstelling gevolgd. Vanaf het allereerste begin is steeds gewerkt met themanummers, die een persoon, een land, een ontwikkeling of een vraagstuk als verbindend element namen.
De kwaliteit van een politiek tijdschrift als *De AS* - of de mate waarin het de drie functies vervult - is niet eenvoudig vast te stellen. De relatie tussen kwaliteit en aantallen abonnees is dubieus, zoals ook de leeftijd van een blad en zelfs de tevredenheid van lezers uiteindelijk niet maatgevend kunnen zijn. De mate waarin artikelen leesbaar blijven, ook jaren later, is even subjectief als de reputatie van blad en medewerkers. Een vergelijking met binnen- of buitenlandse geestverwante publicaties is lastig, omdat al snel ongelijksoortige bladen worden vergeleken. Een anarchistisch tijdschrift zou in elk geval op een of andere manier de maatschappelijke dynamiek moeten weerspiegelen en met kritisch commentaar het politieke debat moeten stimuleren. Het zou de moderne tijd vanuit de traditie moeten verkennen, actualiteit met potentialiteit verbinden. Als elk blad zou het leesbaar moeten zijn, toegankelijk, fraai opgemaakt, op ruime schaal verkrijgbaar, zichtbaar. Anarchistisch publiceren heeft te maken met de spanning tussen het bestaande, dat bekritiseerd en verworpen wordt, en een andere werkelijkheid die als gewenst en als mogelijk te realiseren wordt gezien. Het politieke verlangen is gericht op verre idealen. Het is niet duidelijk met welke middelen en hoe ze moeten worden verwezenlijkt. De vraag is hoe *De AS* is omgegaan met deze spanning.
Aan de hand van de jaargangen van *De AS* krijgen we een indruk van bijna drie decennia van maatschappelijke ontwikkelingen die aan ons voorbijtrekken. Zo dragen de nummers duidelijke sporen van de worsteling met het marxisme, al is het maar in de vorm van het nu bijna onleesbare, radicale jargon van de jaren zeventig. De politieke en ethische vragen die het terrorisme oproept, worden niet uit de weg gegaan. We zien het optreden van de oude en nieuwe sociale bewegingen, het (anarcha-)feminisme, anti-imperialistische groepen, de antikernenergiebeweging, het antimilitarisme, de kraakbeweging. We worden opnieuw geconfronteerd met de maatschappelijke opwinding rond Provo en Kabouter, de radicale studentenbeweging, het leninisme, de stadguerrilla, de stedelijke autonomen. Bij veel mensen in de sociale bewegingen is in de jaren zeventig het anarchisme populair. Het voedt de verzetscultuur en wordt zelf vernieuwd, bijvoorbeeld door het ecologisch denken. We herbeleven de jaren van wat later smalend de maakbaarheid van de samenleving is gaan heten en zien hoe al spoedig de eerste verschijnselen van de crisis van de verzorgingsstaat zich openbaren.
Later verschijnen de eerste tekenen van de neoliberale omwenteling en de reacties daarop. De invloed van het postmodernisme wordt zichtbaar. De gevolgen van de

financiële en politieke crisis van de verzorgingsstaat leiden tot een nieuwe sociale kwestie. Het is de tijd van het kapitalisme van de ondernemingen. De nieuwe sociale bewegingen verliezen hun elan. De opkomst van de groene partijen kan dat niet compenseren. Nieuwe oorlogen, andere conflicten: op afstand volgt *De AS* een aantal belangrijke ontwikkelingen. De jaren negentig betekenen onder andere de triomf van het neoliberalisme en ook de doorbraak en commercialisering van New Age. Het is de tijd van het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en van het einde van het reëel bestaande socialisme. Het oude schrikbeeld van de eenwording van Duitsland wordt werkelijkheid. We zien de totstandkoming van het verdrag van Amsterdam, de stappen naar de economische eenwording van Europa.

De AS staat weliswaar betrokken maar toch ook enigszins laconiek tegenover deze maatschappelijke dynamiek. "Anarchisten hebben vaak verschillend gereageerd op veranderingen en ontwikkelingen in de samenleving die niet direct anarchistisch waren, maar wel verstarring of reactie doorbraken. Grofweg gesteld, is er de houding van 'het is toch allemaal lood om oud ijzer' en de opvatting 'elke verbetering is mooi meegenomen'. Je kan niet zeggen dat de eerste houding die van uitgesproken revolutionaire anarchisten is en de tweede die van meer gematigde anarchisten. In *De AS* overweegt overigens de 'mooi meegenomen' opvatting".[10]

Redactionele identiteit

De redactie opent het eerste nummer in december 1972 niet met een bevlogen, pamflettistische aanklacht en schetst evenmin de grote trekken van een radicaal politiek programma, maar presenteert een wat saaie openingszin: "Het syndikalisme is een wat vergeten stroming in de arbeidersbeweging".[11] Maar de syndicalistische idee zou nog wel leven en nu parlement en vakbondsbureaucratie "steeds meer verzet wekken", is het goed het syndicalistische alternatief naar voren te schuiven. Ofschoon de redactie geen energieke presentatie geeft van haar plannen, ontbreekt een doelstelling niet: "*De AS* wil door de uitgave van tema-nummers bijdragen aan de opheffing van het teoretiese manko, waaronder het Nederlandse libertaire of anarcho socialisme te lijden heeft".[12] Verder geen grote verhalen en geen uitweidingen. Onmiddellijk op het ontvouwen van de plannen volgt een klemmend beroep op financiële ondersteuning bij dit goede werk. En daarmee hebben we meteen twee constanten in het bestaan van het blad: anarchistische theorievorming ten behoeve van maatschappelijke verandering[13] en een precaire financiële positie.

Vijf jaar later blikt een tevreden maar niet zelfgenoegzame redactie terug. Het gaat goed met de oplagecijfers - van enkele honderden naar circa drieduizend en een verdere groei wordt mogelijk geacht. De redactie geeft opening van zaken over haar motieven en onthult niet langer de gedachte te koesteren "dat *De AS* de motor zou kunnen zijn voor een aanzet tot een nieuwe anarcho-syndikalistische arbeidersbeweging. Dit idee is thans verlaten. Wij moeten inzien dat in de huidige

maatschappelijke stand van zaken in Nederland een anarchistiese (massa)beweging geen haalbare kaart is".[14] Het wordt blijkbaar noodzakelijk geacht dit duidelijk te stellen, omdat het anarchisten aan zelfkritiek zou ontbreken. De redactie zint op mogelijkheden om anarchistische ideeën in te brengen "op knooppunten in de bestaande sociale organisatie". De redactie wil zich richten op "informatieverstrekking vanuit een anarchistiese optiek". Daarna doet de redactie iets dat nog vaker zal (moeten) gebeuren: ze neemt stelling tegen dogmatisme en scherpslijperij, tegen het zoeken naar de oplossing van het 'zuiverheidsvraagstuk': zij die beweren dat er één zuiver anarchisme is, zijn zelf geen anarchisten. Daarom is het anarchisme van de redactie geen rechtlijnige, absolutistische politieke filosofie. De maatschappelijke werkelijkheid is dynamisch en complex, de ideeën daarover ontwikkelen zich voortdurend.

Het is van belang dat "het doel in de middelen aanwezig moet zijn"; over dat doel "is een dialoog mogelijk om overeenstemming te bereiken"[15] en tot de keuze van middelen te komen. De redactie wil door middel van themanummers mensen bereiken "die op knooppunten van informatieoverdracht in de sociale organisatie van deze maatschappij zitten".[16] De redactie heeft het vizier gericht op "arbeiders, scholieren, studenten, buurtwerkers, ambtenaren, burgemeesters, enz." Maatschappijverandering door theorievorming, met andere woorden. Informatievoorziening, thematisch geordend, in de hoop dat anarchistische standpunten ingang vinden in de samenleving. "Anarchisme is (...) het ontwikkelen van procesgerichte 'leerstukken' en 'modellen'".[17] Er is niet één juiste methode, één correcte weg. De redactie wil bijdragen aan het aangeven van "de richting van de strukturele verandering van deze maatschappij".

Met een dergelijk programma is er natuurlijk weinig meer over van het revolutionaire ongeduld dat nog sprak uit een observatie van redacteur Boudewijn Chorus, die sprak over de noodzaak "vroeg of laat de keuze [te] moeten maken tussen legale en illegale strijd".[18] Een laconiek redactioneel constateert aan het eind van de tiende jaargang dat ondanks wijzigingen in de samenstelling van de redactie "de doelstelling van de oprichters [is] gehandhaafd": bijdragen aan verdere anarchistische theorievorming door de uitgave van *De AS*. Uit de belangstelling voor "afleveringen die aan bekende (historische) anarchisten en hun denkbeelden waren gewijd" leidt de redactie af "dat dit tijdschrift in een (bepaalde) behoefte voorziet. *De AS* gaat dan ook door, tien jaar ouder en misschien wat pragmatieser dan bij de start, maar zeker niet minder krities".[19]

Het laatste moment van zelfreflectie, tevens een eerste tamelijk uitvoerige terugblik, vinden we in het honderdste nummer.[20] Hans Ramaer, eindredacteur van *De AS*, legt uit dat hij in 1972 een ondogmatisch anarchistisch blad wilde naar het voorbeeld van het Engelse *Anarchy*. Het werd een tijdschrift dat meer aan politiek dan aan cultuur deed, dat in de historisch-biografische nummers sterk was, dat geen rechtstreekse relatie had met de actualiteit maar wel achtergronden wilde be-

lichten. Onvermijdelijk was er een strijd met het marxisme en met linkse taboes. Daarbij liep het blad vaak voorop, zo constateert hij. Een voorbeeld van de invloed die aanvankelijk als vreemd beschouwde discussies hebben gehad, is naar zijn mening het feit dat GroenLinks momenteel ook spreekt over de 'libertaire staat'. Dergelijke vernieuwingen op theoretisch vlak zijn gerealiseerd vanuit een pragmatisch anarchisme dat doelen èn middelen belangrijk vindt.

Anarchistische traditie

Het anarchisme van *De AS* is op de eerste plaats het anarchisme van de redactie. De redacteuren zijn geen nieuwkomers in de libertaire beweging. Hun eigen visie op anarchisme is bepalend voor het specifieke politieke karakter dat *De AS* krijgt. Daarin passen opvattingen als "Kort en goed: wie uitmaakt dat er één zuivere stroming bestaat, kan nauwelijks zelf anarchist zijn" en "Anarchisme is (...) het ontwikkelen van procesgerichte 'leerstukken' en 'modellen'"[21] en ook "Anarchisme is geen middel tegen alle maatschappelijke kwalen die zich kunnen voordoen".[22] Dit zijn geen radicale opvattingen, maar bedachtzame, voorzichtige stellingnames.
De redactie is altijd heel divers samengesteld geweest, zoals ook de overige bijdragen aan het blad afkomstig zijn van een bont gezelschap. Dit resulteert in een heterogeen anarchisme, dat vanaf het begin echter wel een aantal duidelijke kenmerken heeft. Het is een ondogmatisch anarchisme, dat zich graag wil ontwikkelen vanuit een tolerante houding ten opzichte van de geschiedenis van de libertaire beweging. Onder andere in de historisch-biografische nummers is *De AS* erin geslaagd een levende en levendige voorstelling van anarchisme als complexe theorie en praktijk te schilderen. Belangrijk daarin is de overtuiging dat ook de klassieke anarchisten heel wat minder van zichzelf en van hun eigen gelijk overtuigd waren dan sommigen het later hebben voorgesteld. Het is een kritisch anarchisme, dat ook de grote figuren uit de traditie niet spaart.[23] Het is geen anarchisme van het grote verhaal, maar een anarchisme van sterke verhalen.[24] Het is daarnaast ook een anarchisme met een dubbelzinnige houding ten opzichte van de maatschappelijke realiteit: een mengsel van (gedwongen) aanvaarding en verwerping, van verblijf en weigering.
Dit complex van ideeën en opvattingen kent als vanzelfsprekend een reeks dilemma's en paradoxen. Vanaf het eerste nummer is er de kloof tussen theorieontwikkeling en organisatie: als het goed is, zouden leer en beweging een eenheid moeten vormen, maar daar kan hier geen sprake van zijn. Andere paradoxen hangen samen met de staatsopvatting, met name in het al vroeg gelanceerde begrip 'zachte staat', en later 'libertaire staat': hoe intensief ook de pogingen zijn geweest om lezers te overtuigen van de aanvaardbaarheid van dergelijke concepten, ze hebben voor verbazing en verwarring gezorgd. Ook het pragmatische reformisme van de kleine stappen slaagt er niet in het aan het anarchisme inherente oppositionele denken te smoren. Het parlementarisme wordt vanuit een op dit punt nooit eenstem-

mige redactie genuanceerd verdedigd, mede op grond van moderne parlementaristische praktijken, maar in een steeds terugkerende discussie moet telkens opnieuw terrein worden bevochten op het hardnekkige antiparlementarisme dat veel anarchisten blijven aanhangen.

Er zijn ook successen. Een dilemma dat op theoretisch vlak wordt opgelost, is dat tussen sociaal en individueel anarchisme; overtuigende betogen geven aan dat de keuze tussen beide extremen vals is. En ofschoon revolutionaire aspiraties als onredelijk worden verworpen, verliest de toon van bijdragen niet aan maatschappelijke betrokkenheid. Het ethisch anarchisme waarmee *De AS* affiniteit heeft, blijft een grote mate van bevlogenheid demonstreren, ook in de verder nuchtere en ondogmatische opstelling van het blad. Andere problemen, bijvoorbeeld over de tegenstelling tussen de maatschappelijke moraal van rechten en plichten enerzijds en postschaarste-opvattingen anderzijds, blijven zo goed als onuitgesproken voortleven.

In alle nummers van *De AS* speelt reflectie op het anarchisme als theorie en als beweging een belangrijke rol. Zo ontwikkelt het blad een anarchistische visie op een hele reeks van maatschappelijke verschijnselen en komen talrijke nummers uit over het anarchisme als sociale theorie, als mentaliteit en als beweging.[25] Interpretaties van politieke waarden - gelijkheid, vrijheid, solidariteit, verantwoordelijkheid, zedelijkheid, rechtvaardigheid, redelijkheid - krijgen daarbij als vanzelfsprekend veel aandacht.[26] Zowel de sociale als de individuele betekenissen van waarden worden onderzocht, evenals de onderlinge samenhang die politieke waardebegrippen hebben.[27] Het anarchisme van *De AS* is inderdaad niet zozeer een proletarisch vrij socialisme, maar eerder een ethisch anarchisme en een politiek-culturele beweging waartoe ook middengroepen zich aangetrokken kunnen voelen.[28] Een duidelijke exponent van dit waardengeladen anarchisme is redacteur Wim van Dooren.[29] Het relativerende anarchisme van *De AS* erkent het bestaan van universele waarden. Anderzijds is er voldoende scepsis en twijfel om deze overtuiging niet tot een fanatisme te laten uitgroeien. Mede daarom ontstaat geen prekerig anarchisme. Meestal is een beroep op redelijkheid voldoende om dogmatisme te vermijden.

Interessant voor een beoordeling van het anarchisme van *De AS* zijn karakteriseringen die met name redacteuren in de loop van de tijd hebben gebruikt. Van 'pragmatisch anarchisme' was hierboven al sprake. Anton Constandse sprak van 'reformistisch anarchisme', dan wel 'anarchistisch reformisme'.[30] Thom Holterman introduceert verschillende benamingen. Een daarvan is 'gereflecteerd anarchisme', waarmee hij een libertair denken wil aanduiden dat redelijk, beheerst en bezonnen wil zijn, zoals dat ook bij Proudhon het geval is.[31] Elders, in een beschouwing over het Amerikaanse federalisme, gebruikt hij de term 'constructief anarchisme' om aan te geven hoe Bakoenin Europa het voorbeeld van de Verenigde Staten van Amerika voor kon houden.[32] Een andere variant is het 'paradigmatische anarchis-

me', waarmee hij bedoelt dat "het anarchisme voor mij zijn waarde heeft als inspiratiebron, m.a.w. het geeft richting aan mijn 'streven naar socialisme'".[33] En Rudolf de Jong gebruikt in het aan Landauer gewijde nummer voor het anarchisme van *De AS* niet de term 'pragmatisch anarchisme' maar 'possibilistisch anarchisme'.[34] Onder anderen Manuel Kneepkens tenslotte spreekt in het nummer over poëzie over het 'cultureel' of 'kosmisch anarchisme' van mensen als De Ligt en Wichmann.[35] Vooral in dergelijke (zelf-)karakteriseringen wordt het heterogene anarchisme van De AS gepresenteerd.

Misschien het meest kenmerkend voor het flexibele, ondogmatische anarchisme van *De AS* is het nummer dat het einde mocht prediken van het oude anarchisme, lees: het anarchisme van bladen als *De AS*.[36] Niet zozeer een doodverklaring als een ultiem bewijs voor de ruimhartigheid van het anarchisme dat De AS altijd al heeft verdedigd.

Helden en schurken

De vroege geopolitieke analyses en commentaren, met name van de hand van Anton Constandse en Boudewijn Chorus, kenden een beperkt aantal duidelijk herkenbare schurken - het Amerikaanse imperialisme, de belangen van Duitsland in Europa, het militair-industriële complex - en weinig helden. De eigenlijke hoofdrolspelers waren de politieke subjecten in de westerse wereld, maar die hebben zich, zo weten we nu, blind getoond voor de analyses, doof voor oproepen tot bewustwording en ze waren ook anderszins moeilijk aan te zetten tot verandering. Dergelijke politiserende artikelen behoren achteraf tot de meest gedateerde bijdragen aan *De AS* en zij maken sommige oude nummers minder leesbaar. Het zou goed zijn aan deze toentertijd zeer gebruikelijke vorm van politieke essayistiek een aparte studie te wijden. Waarom koos men deze vorm? Waarom is dat wat ooit zo vanzelfsprekend en relevant leek - het hele imperialismeverhaal, de internationale politiek als belangenspel en als grote samenzwering - nu zo gedateerd en onaantrekkelijk?

Op het geheel van de bijdragen aan *De AS* vormen dergelijke artikelen echter een minderheid. En de werkelijke hoop op verandering, het romantisch-rationele element in het anarchisme, spreekt ook minder uit dergelijke machteloze geopolitieke beschouwingen dan uit de nummers gewijd aan leven en werk van figuren als Landauer, Domela Nieuwenhuis, Bart de Ligt en Clara Wichmann. Maar omdat deze nadrukkelijk als historische figuren worden gepresenteerd, is het mogelijk hun leven en werk als waardevol en interessant te beschouwen zonder lessen te trekken in de zin van dwingende of zelfs duidelijke uitgesproken denk- of leefvoorschriften voor de huidige tijd. Ze zijn waardevol en uniek en inspirerend, en soms waren ze hun tijd ver vooruit, maar ze geven niet meer dan vage richtlijnen voor onze tijd. Op dezelfde wijze zijn themanummers als die over technologie of over bouwen en wonen[37] geen programmatische pamfletten, maar vaak geënga-

geerde beschouwingen over mogelijke en wenselijke, soms ook heel ingrijpende veranderingen die tot een beter leven zouden kunnen (en moeten) bijdragen.
Je kunt van *De AS* niet zeggen dat het blad niet de de hoop op verlossing levend heeft gehouden. Maar de transformatie van de samenleving wordt niet meer gedacht in termen van een zwaar bevochten revolutie die in hoog tempo alles verandert, maar als een proces van evolutionaire vooruitgang, als hervorming in het teken van ingrijpende verandering. Daarin moet het primaat helaas vaak liggen bij het verdedigen van het bestaande. Daarna komt de met kleine stappen bereikte vooruitgang, de *peacemeal engineering*. En heel in de verte ligt de herinnering aan de utopie, die in het anarchisme van *De AS* maar niet concreet wil worden, in tegenstelling tot het denken in de meer bevlogen, tijdelijk autonome zones van de anarchistische beweging. In die zin is het anarchisme van *De AS* eerder tragisch en melancholiek dan strijdbaar en optimistisch. Het 'Weest realistisch, eis het onmogelijke' past niet goed bij *De AS*. Daarvoor geven redacteuren maar al te vaak blijk van twijfel aan de maakbaarheid van de samenleving. Daarom is de eis van het basisinkomen een van de meer vergaande politieke verlangens in de kolommen van het blad. En misschien is dat ook de reden dat men eerder necrologieën, herdenkingsbijeenkomsten, verzoeken om financiële steun en aankondigingen van vergaderingen tussen de beschouwende artikelen aantreft dan actienieuws.
Het prijsgeven van revolutionaire eisen leidt tot een eigenzinnige opstelling tegenover de staat. Kenmerk daarvan is een genuanceerde aanvaarding van het begrip 'staat', vanuit de wetenschap dat er met de huidige staat van alles mis is, maar tevens vanuit de provocerende gedachte dat die staat misschien niet de volstrekt onverzoenlijke tegenstander is waarvoor veel libertairen hem houden. Vooral artikelen van Thom Holterman verdienen in dit opzicht vermelding, maar ook Rudolf de Jong heeft bijdragen geleverd aan deze staatsopvatting. Nieuwe begrippen als 'zachte staat' en 'libertaire staat' zijn op dit uitgangspunt gebaseerd. Deze nieuwe idee over de staat vormt ook de grondslag van de rekkelijke opstelling die *De AS* heeft verdedigd in de vele discussies rond het parlementarisme.
Ook de houding ten opzichte van de verzorgingsstaat hangt met deze staatsidee samen. Het standpunt van *De AS* tegenover de verzorgingsstaat wordt misschien het beste getypeerd door Anton Constandse. In een artikel in het Europa-nummer uit 1978 schreef hij: "Wie zijn van de schepping van dit soort Europa de grote profiteurs geweest? We kunnen geenszins ontkennen dat deze koncentratie van macht allerlei baten heeft afgeworpen voor de 'gemiddelde' burger. De kapitalistische verzorgingsmaatschappij en de burgerlijke demokratie bieden voordelen, die niet gekleineerd mogen worden. Tegenover sociaal-reaksionaire en fascistische tendenzen worden welstand en vrijheden dan ook terecht verdedigd. Maar welke waarde heeft dit bouwsel voor de toekomst?".[38] Bij alle twijfel moet de verzorgingsstaat worden verdedigd tegen de rechtse afbraak, maar met als uiteindelijk doel de vervanging van verzorgingsstaat en kapitalisme door een ander systeem van maat-

schappelijke organisatie. Misschien mede daardoor heeft *De AS* niet veel meer dan een morele kritiek op de verzorgingsstaat kunnen produceren, een kritiek die vooral de vergrote mate van afhankelijkheid betrof.
Ook de enigszins tweeslachtige houding ten aanzien van de kapitalistische productiewijze zou met bovenstaande kunnen samenhangen. Natuurlijk is een traditioneel antikapitalisme gebruikelijk, zeker in de beginjaren van *De AS*. Latere uitspraken over het kapitalisme zijn realistischer, maar minder helder. Bij leden van de redactie lijkt er dan meer begrip in te sluipen voor de markteconomie en de ideologie die daarbij hoort. Ook dat is geheel conform de tijdgeest. Dat neemt niet weg dat in termen van anarchistische ethiek het kapitalisme als maatschappelijke stelsel afgewezen blijft worden en dat de hoop op maatschappelijke veranderingen levend wordt gehouden.

Relativerend anarchisme

Laten we, na deze poging het anarchisme van *De AS* te typeren, de bevindingen samenvatten. Colin Ward heeft over de toekomst van het anarchistisch publiceren onder andere het volgende gezegd: "Hoe dan ook, wanneer ik in de jaren negentig in plaats van in de jaren zestig een anarchistische uitgever zou zijn, zou ik me bezighouden met een anarchistische interpretatie van een hele reeks van onderwerpen die dertig jaar geleden helemaal niet op de aganda stonden".[39] En hij noemde als voorbeelden de ineenstorting van de Sovjet-Unie, de afwijzing van het staatssocialisme ten gunste van de markt, de scheiding tussen Noord en Zuid, de wederopstanding van het nationalisme, de opkomst van het religieus fundamentalisme en het migratievraagstuk. Al deze onderwerpen zijn thema's geweest van *De AS* in het (recente) verleden, en ongetwijfeld zullen ze in de toekomst opnieuw aan de orde worden gesteld.[40] Met andere woorden: vanuit Wards eisen bezien brengt *De AS* het er helemaal niet zo slecht vanaf. En ook vanuit een groter historisch perspectief kunnen we na bijna drie decennia de betekenis van *De AS* voor het Nederlandse anarchisme nauwelijks overschatten.
De belangrijkste doelstellingen van de vroegere redactie waren informatievoorziening en theorievorming. Van deze taak heeft *De AS* zich naar behoren gekweten. In een politiek en cultureel klimaat waarin linkse theorievorming steeds vijandiger of onverschilliger werd tegemoetgetreden, zou de inhoud van *De AS* al gauw kunnen doorgaan voor zwaar, ingewikkeld, ontoegankelijk en irrelevant. Voor praktijkgerichte linkse mensen zouden de actiebladen een voor de hand liggend alternatief vormen. Maar in werkelijkheid zijn de meeste nummers van *De AS* uiterst leesbaar, ook vergeleken met veel andere vormen van politieke essayistiek. Natuurlijk is een zekere affiniteit met en kennis van het anarchisme gewenst. Maar als eenmaal aan die voorwaarde is voldaan en de lezer vanuit een oprechte interesse het geschrevene op kan nemen, is er weinig aan de hand en staat ook niets een herlezing van veel oude nummers van *De AS* in de weg.

Het anarchisme waarmee de lezer dan wordt geconfronteerd, is niet militant of activistisch. Het wil niet uitdrukkelijk mobiliseren. Het is nooit echt gericht geweest op het bouwen van een anarchistische beweging, zelfs niet in de beginperiode. In nummer 29/30 heette het niet voor niets: "Wij moeten inzien dat in de huidige maatschappelijke stand van zaken in Nederland een anarchistische (massa-)beweging geen haalbare kaart is".[41] Het is allereerst een theoretisch en voorzichtig anarchisme - niet één 'zuivere stroming' - een possibilistisch anarchisme dat altijd problematiseert maar niet altijd de enig juiste oplossing vindt. Het is daarmee een rustig, geciviliseerd en wat burgerlijk anarchisme. Het is pragmatisch en reformistisch, het is een anarchisme dat niet spettert en bruist en dat niet exuberant is. Misschien is het wel een Noordeuropees anarchisme. Zelden eiste *De AS* het onmogelijke, als regel toonde de redactie zich realistisch, flexibel, redelijk, gematigd, relativerend. Zeker naarmate de jaren vorderen zien we een zekere mildheid, voortkomend uit het besef dat het haalbare al moeilijk genoeg is.

We zien een anarchisme dat zich heeft bevrijd van de voluntaristische zelfoverschatting van de kleine bewegingen. Het plaatst zich op afstand van de nieuwe sociale bewegingen, maar blijft daarmee wel verbonden en tracht het te inspireren. Het is geen spreekbuis voor radicale stromingen, maar schuwt bij verschillen van inzicht het debat met die groepen niet, zoals bijvoorbeeld in de polemiek met antimilitaristen van Onkruit is gebleken. De perfecte synthese van reformisme en radicaliteit is echter (nog) niet gevonden.

Van een fanatiek vasthouden aan een anarchistisch groot verhaal is bij zoveel zelfrelativering en pragmatische bescheidenheid al lang geen sprake meer. Het is, zeker als je de eerste jaargangen doorbladert, inderdaad moeilijk over het strijdjargon heen te lezen. Als voorbeeld: "Anarchisten die de konsekwenties willen trekken uit hun scherpe anti-parlementaire analieses en inzien dat zij met het formuleren van antireformistiese kritiek, met het propageren van zelfbeheer, met de lange tocht door de gevestigde instituten, met de stakingen, de straatakties en bezettingen alléén het kapitalisme niet kunnen verslaan, zullen vroeg of laat de keuze moeten maken tussen legale en illegale strijd".[42] Dergelijk passages zijn echter zelfs voor de vroege jaren van *De AS* nauwelijks typerend.

De vraag is dan ook of het redactionele beleid van *De AS* niet altijd al wezenlijk relativerend is geweest. In een redactionaal debat waarvan in het derde nummer verslag wordt gedaan, komt het volgende stukje dialoog voor: "Ik ben nu geneigd te denken in de richting van een 'zachte staat' om de acute crisis op te heffen." Een ander reageert daarop met te zeggen "Als jij in een zachte staat gelooft - waarmee je overigens inderdaad het anarchisme afzweert - dan geloof je dus ook niet in de revolutie".[43] Dit vroege verschil van inzicht op zo'n toch cruciaal punt heeft blijkbaar niet geleid tot scheuring en verwijdering. Een waarlijk tolerant gezelschap! Deze tolerantie heeft het ook bij scherpe meningsverschillen mogelijk gemaakt dat de redactie bleef functioneren - en dat is tot op de dag van vandaag het geval.

Het AS-anarchisme was altijd al eerder flegmatiek dan fanatiek, eerder sceptisch dan hartstochtelijk en niet zozeer romantisch als wel realistisch. In de woorden van Hans Ramaer: "Inmiddels huldigen we de mening dat een anarchistische toekomst afhankelijk is van een cultuuromslag, een mentaliteitsverandering, waarbij mensen zich losmaken van het machtsdenken en de bestaande hiërarchische en bureaucratische structuren. Het gaat nu om het versterken van een tegencultuur, om het verbreiden van vrijheidslievende normen en waarden, kortom om het ontwikkelen van een Tegenethiek (nr. 82)".[44]
Onlangs werd aan Arthur Lehning de PC Hoofdprijs toegekend. Ter gelegenheid daarvan is een aantal artikelen van zijn hand heruitgegeven. In de inleiding op de bundel wordt een brief van de schilder Mondriaan aan de architect Oud geciteerd. Hij spreekt daar over de medewerking aan het tijdschrift *i10* als "langs gedachtenweg een zuivere maatschappij".[45] Achteraf gezien is dat wel een passend motto voor het rustige anarchisme van *De AS*.

Noten

(1) "En meer dan een zuurdesemwerking mogen anarchisten toch niet van hun werk verwachten?". Thom Holterman in nr. 33/34, 1978, p. 15; "Ik heb de term 'anarchistisch reformisme' gebruikt, om aan te duiden dat de vrijheidslievende principes in elke samenleving (zowel die van Oost-Europa als die van West-Europa) als een zuurdesem kunnen werken." Anton Constandse in nr. 39/40, 1979, p. 5. - (2) Zie 'Vijf jaar De AS' in nr. 29/30, 1977, p. 1-3; en het werkelijk zeer bescheiden 'Redaktioneel' in nr. 59-60, 1982, p. 3. - (3) Hans Ramaer, 'Twintig jaar De AS', in nr. 100, 1992, p. 65-68. - (4) Een verslag van deze bijeenkomst en de tekst van twee van de daar gehouden lezingen in nr. 101, 1993. - (5) Nr. 96, 1991, met als titel 'Buitenstaanders over anarchisme', bevat voornamelijk korte visies op anarchisme en gaat vrijwel nergens over het anarchisme van De AS. - (6) Weliswaar scheren critici de inhoud van De AS - mijns inziens terecht! - over één kam, maar ze analyseren die inhoud niet. - (7) De term is van Colin Ward. Hij zei op het symposium over anarchistisch publiceren onder andere: "Het betekent het gebruiken van een tijdschrift als een soort van anarchistische 'etalage', waarin voor de wereld de kwaliteit en de verscheidenheid van de goederen ten toon wordt gesteld die de anarchistische benadering te bieden heeft." Zie nr. 101, 1993, p. 31. - (8) Rudolf de Jong, 'De betekenis van de anarchistische pers voor de anarchistische beweging', nr. 101, 1993, p. 20-26. - (9) Arthur Lehning, *De tocht naar Ithaka. Beschouwingen over politiek en cultuur*, Amsterdam, Meulenhoff 1999, p. 180. Naar verluidt had het beroemde tijdschrift nooit meer dan 300 abonnees. - (10) Rudolf de Jong, nr. 84, 1988, p. 1. - (11) Nr. 1, 1972, p. 3. - (12) Nr. 1, 1972, p. 4-5. - (13) Zie de opmerking van redacteur Arthur Mendes-Georges in nr. 8, 1974, p. 42: "Het jaar 01 van de nieuwe maatschappij is nog ver weg, maar het komt onweerstaanbaar naderbij. We moeten ons erop voorbereiden!". - (14) Nr 29-30, 1977, p. 1. - (15) Nr. 29-30, 1977, p. 2. - (16) Nr. 29-30, 1977, p. 2-3. - (17) Nr. 29-39. 1977, p. 3. - (18) Boudewijn Chorus in nr. 7, 1974, p. 45-46. - (19) Nr. 59-60, 1982, p. 3. - (20) Nr. 100, 1992. - (21) De redactie in nr. 29-30, 1977, p. 2 en 3. - (22) Marius de Geus en Thom Holterman in nr. 82, 1988, p. 2. - (23) Zie bijvoorbeeld nr. 87, 1989, het eerste van twee aan Domela gewijde nummers, dat deze bekendste Nederlandse anarchist allerminst kritiekloos bewierookt. - (24) De term 'sterk verhaal' ontleen ik aan René Boomkens, *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*; Rotterdam, NAi Uitgevers 1998. - (25) Zie onder andere nr. 3 Anarchisme vandaag, nr. 24 Anarchisme, nr. 50/51/52 Anarchisme over de grenzen, nr. 53 Schijnanarchisme, nr. 59/60 Anarchistische perspectieven, nr. 95 Christenanarchisme, nr. 96 Buitenstaanders over anarchisme en nr. 109/110 tenslotte met de tweeslachtige titel De bevrijding van het anarchisme. Daarnaast nr.

1 Syndicalisme, nr. 8 Anarchisme en parlement, nr. 35 Anarchisme en de staat, nr. 37 Anarchisme en wetenschap, nr. 48 Kunst en anarchisme, nr. 66 Een libertaire staat?, nr 68 Utopie en anarchisme, nr. 92 Menselijke natuur en anarchisme, nr. 94 Het labyrint van de vrijheid. - (26) Zie bijvoorbeeld nr. 82, 1988, Tegenethiek. - (27) "Het anarchisme houdt zich bezig met het spanningsveld, dat door de verhouding individu/gemeenschap gecreëerd wordt. Het richt zich op 'communale leefbaarheid'." Marius de Geus en Thom Holterman in nr. 82, 1988, p. 2. - (28) Zie de opmerkingen van Hans Ramaer over de twee soorten anarchisme in Nederland, in nr. 111, 1995, p. 58. - (29) Zie bijvoorbeeld nr 108, 1994, de special over de oud-redacteur Wim van Dooren. - (30) Zie noot 1. - (31) "In dit samenspel laat zich gereflecteerd anarchisme kennen. Het is een anarchisme dat zich als integraal federalisme openbaart, integraal omdat het op alle sectoren van maatschappelijk leven betrekking heeft, en dat zich niet leent voor legitimatie van mateloosheid en onbezonnenheid. (...) Anarchie als afwezigheid van heerschappij, als zonder-heersen, vereist namelijk de hoogste mate van zelfbeheersing, resulterend in de hoogste mate van orde. (...) En dat is voor menigeen te zwaar: anarchie als chaos is gemakkelijker te begrijpen. Dat omringt ons immers alom!" Nr. 42-43, 1980, p. 21. - (32) "Anarchisten kunnen noch slavernij accepteren, noch een centralistische overheid. Maar in de strijd om de afschaffing van de slavernij kan een ad hoc gevormde centrale instantie, die deze afschaffing wil bevorderen, niet zo worden afgevallen, dat die slavernij blijft voortduren." Nr. 46, 1980, p. 14. - (33) Nr. 24, 1976, p. 8. - (34) Nr. 113, 1996, p. 6. - (35) Manuel Kneepkens in nr. 114, 1996, p. 11. - (36) Nr. 109/110, 1995. - (37) Nr. 27, 1977. - (38) Nr. 36, 1978, p. 5. - (39) Nr. 101, 1993, p. 32. - (40) Zie onder andere nr. 32, 1978, Ontwikkelingshulp; nr. 65, 1984, Nationalisme, bevrijdingsbeweging en anarchistische kritiek; nr. 84, 1988, Oost-Europa; nr. 102, 1993, Nederland immigratieland; nr. 111, 1995, Voorheen Sovjet-Unie; nr. 115, 1996, Latijns-Amerika. - (41) Nr. 29/30, 1977, p. 1. - (42) Boudewijn Chorus in nr. 7, 1974, p. 45-46. - (43) Nr. 3, 1973, p. 10-11. - (44) Nr 100, 1992, p. 67. - (45) Geciteerd in het voorwoord bij Arthur Lehning, *a.w.*, p. 13 door Toke van Helmond. De complete zin luidt: "M.L. wil evenals ik langs gedachtenweg een zuivere maatschappij helpen opbouwen".

ZESENTWINTIG JAARGANGEN VAN *DE AS* IN CIJFERS

Erwin Muilwijk

Anderhalf jaar terug ben ik begonnen met het opzetten van een bibliografie van het tijdschrift De AS *over de periode 1972 tot en met 1998; naast een immense hoeveelheid leeswerk, betekende dit ook het maken van een trefwoordenthesaurus op het gebied van het anarchisme, welke tot op heden niet voorhanden was. Om nog niet te spreken van de vele uren om al dit materiaal in de computer in te voeren. Inmiddels is de bibliografie vrijwel gereed en komt deze binnen niet al te lange tijd uit. Het eerste inhoudelijk ontsloten naslagwerk in Nederland van een anarchistisch periodiek. Een mogelijkheid voor verdere bestudering van het anarchisme voor grotere groepen. Hieronder een kleine voorproef van wat er in zesentwintig jaargangen van* De AS *is verschenen.*

In totaal verschenen er binnen deze jaargangen 124 nummers, een groot aantal daarvan als dubbel- of zelfs driedubbelnummer of in combinatie met een Jaarboek Anarchisme. Het eerste jaarboek verscheen apart, maar is om inhoudelijke verbondenheid ook opgenomen in de bibliografie. In werkelijkheid verschenen er honderdenelf themanummers die een rijkgeschakeerde hoeveelheid aan artikelen hebben opgeleverd, welke veel dieper gaan dan die themanummers op het eerste gezicht doen vermoeden. Daarbij moet vermeld worden dat de met een jaarboek gecombineerde nummers eigenlijk geen thematisch uitgangspunt hebben.

Vele auteurs hebben in die zesentwintig jaar met elkaar zo'n 3060 artikelen, boekbesprekingen, redactionele bijdragen, necrologieën en brieven geschreven. Daarbij zijn de vele mededelingen over bijeenkomsten, publicaties en advertenties niet meegeteld. Hetzelfde geldt voor de rubrieken *Bladeren* en *Sheela-na-gig*, waarin het afgelopen decennium een grote hoeveelheid monografieën en periodieken zijn gesignaleerd, waarvan de schrijvers het belang zagen voor het anarchisme en anarchisten. Al deze artikelen beslaan meer dan vijfduizend pagina's AS. Naast een grote hoeveelheid bijdragen van eigen bodem is er ook een behoorlijke bijdrage van buitenlandse auteurs, zowel uit het verleden als het recente heden. Tot 1998 leverden 272 auteurs een bijdrage aan De AS, velen eenmalig of enkele keren, anderen die tot de redactie behoorden of daar nog altijd deel van uitmaakten, publiceerden tientallen bijdragen tot ver over de honderd. Het aantal Nederlandse auteurs was 206, buitenlandse 66. Een verhouding van grofweg 1:4. Niet alle auteurs hebben een anarchistische achtergrond; de meest opvallende bijdrage wat dat betreft is waarschijnlijk een gepubliceerde lezing van Prins Claus.

Naast het hoofdbestanddeel van thematische artikelen zijn er binnen al die jaargangen een groot aantal boekbesprekingen verschenen. De afgelopen zesentwintig jaar zijn er niet minder dan 940 boeken, brochures en een klein aantal tijdschriften besproken. Veelal over anarchisme en biografisch materiaal over anarchisten. Daarnaast was er ook ruime aandacht voor zaken als antimilitarisme, feminisme, politiek, socialisme, sociale bewegingen, revolutie en (heel opvallend) veel materiaal met betrekking tot recht en staat.
Het aantal onderwerpen dat in deze periode in De AS is besproken, gaat zoals gezegd veel verder dan de thematische opzet van de nummers. Binnen de honderdenelf behandelde thema's vallen namelijk zo'n 359 verschillende onderwerpen te onderscheiden, welke vaak in meerdere afleveringen zijn terug te vinden. Het aantal onderwerpen wordt zelfs nog groter door de vele subgeledingen die kunnen worden aangebracht. Zo kan voor het 'anarchisme' al een zeer divers onderscheid gemaakt worden in drieëntwintig nadere specificaties naar landen, geschiedenis en inhoudelijke politieke betekenis. De grootte van het aantal behandelde onderwerpen in De AS wordt mede veroorzaakt door de ruime aandacht voor personen: van de 359 onderwerpen zijn er 102 als persoon te duiden. Hierbij gaat het veelal om bekende anarchisten als Bakoenin, Proudhon, Goldman, Chomsky en Bookchin. Daarnaast echter vele andere anarchisten, maar ook filosofen als Marcuse en Foucault.
Een grove indeling naar onderwerpen geeft een goede indicatie waarover in de afgelopen zesentwintig zoal in De AS is geschreven. Ik zal hier enkele percentages geven. Met betrekking tot anarchisme verscheen er ongeveer 11,5 procent aan artikelen, variërend van de geschiedenis ervan tot specifieke verschijnselen als schijnanarchisme en christen-anarchisme, maar ook hedendaags immediatisme. Direct daaraan verwant zijn de biografieën over een groot aantal anarchisten welke zo'n 19,5 procent beslaan. Vooral deze hebben een historisch karakter; waarmee grofweg de historische benadering van De AS 20 à 25 procent bedraagt.
Het overige deel heeft vaak betrekking op actuele onderwerpen. Het grote aantal daarvan betekent niet dat deze altijd in verhouding staan tot de betekenis die zij binnen het anarchisme vertegenwoordigen. Daarmee komt volgens mij veeleer de functie van 'theoretische gids' van De AS naar voren. Overigens geeft een overzicht als dit en zeker ook de bibliografie, de mogelijkheid lacunes verder uit te diepen of aan te vullen. Maar terug naar de actuelere onderwerpen.
Feminisme en anarcha-feminisme zijn voor één procent vertegenwoordigd, terwijl een populair thema als het milieu (van sociale ecologie tot dierenbevrijding) in vier procent van de artikelen van de laatste jaren aandacht krijgt. Kunst in zijn vele uitingsvormen als film, literatuur en performances is door alle jaargangen heen met zo'n zes procent aanwezig. En ook zeer verspreid wordt er aandacht besteed aan arbeid en economie met ruim zes procent. Voor thema's als recht en staat is er binnen De AS exceptioneel veel aandacht geweest, althans voor een anarchistisch

tijdschrift in het Nederlandstalig gebied; ook hier wederom ruim zes procent van de artikelen. Verder was er ook aandacht voor traditionele onderwerpen met een hedendaagse benadering als onderwijs en opvoeding (vier procent), antimilitarisme (bijna drie procent) en (anti)parlementarisme (ongeveer één procent). Het bedrijven van politiek en de inhoudelijke betekenis ervan heeft in al die jaren ook onder de loep gelegen met 5,5 procent aan artikelen. Ook de filosofie, van Hegel tot het postmodernisme, komt regelmatig aan bod met 3,6 procent.

En dan is er nog een scala van zeer uiteenlopende onderwerpen als drugsverslaving, woningnood, de energiecrisis, seksualiteit, punk, biotechnologie, Europa, computers, humor, media, persoonsregistratie, repressie en migratie, die te zamen met vele andere onderwerpen een ruime dertien procent van de inhoud bepalen. Daarmee ben ik uiteraard nog lang niet aan de volle honderd procent gekomen, maar ik heb met het hierboven beschrevene toch kort en cijfermatig de diversiteit willen schetsen van zesentwintig jaargangen De AS. Uiteraard biedt de nog te verschijnen bibliografie bij uitstek de mogelijkheid de zeer gevarieerde inhoud beter te verkennen.

ANTON CONSTANDSE ALS REDACTEUR VAN *DE AS**

Hans Ramaer

1

Begin 1973 - kort nadat het eerste nummer verschenen was - vroeg ik Anton Constandse om mederedacteur van De AS *te worden en tot mijn verbazing stemde hij daarin direct toe. Dat was Constandse ten voeten uit, zo begreep ik pas later. Hij weigerde bijna nooit als hem gevraagd werd een lezing te houden of een artikel te schrijven. Maar toch... Een redacteurschap van een beginnend tijdschrift eist nu eenmaal meer tijd en betrokkenheid dan het incidenteel bijdragen van een artikel. Hoe het zij, tot eind 1983 - dus bijna elf jaar lang - is Constandse een actief redactielid geweest.*
Constandse was één van de acht redacteuren maar al die jaren was hij de primus inter pares. Door zijn kennis en ervaring nam hij als vanzelf een bijzondere positie in, maar altijd was hij een aimabele mederedacteur die zich met enthousiasme inzette voor het tijdschrift. Vaak schreef hij het openingsartikel waarin het thema van het desbetreffende nummer in een breed kader werd geplaatst. In die artikelen toonde Constandse steeds weer zijn vermogen om ingewikkelde structuren en gebeurtenissen helder uiteen te zetten. Zijn logisch opgebouwde betogen waren voor iedere geïnteresseerde gemakkelijk te volgen en ik denk dat zijn populariteit als journalist en politiek commentator vooral daaraan was toe te schrijven.
Vanaf het moment dat Constandse redactielid werd vonden de redactievergaderingen bij hem thuis in Haarlem plaats en weer later in Scheveningen, waar Anton en zijn vrouw Gerda van der Gaag de benedenetage van een statig herenhuis bewoonden. Redacteur Rudolf de Jong heeft die bijeenkomsten treffend libertair culturele salons genoemd, waar we pas aan het eind van de avond bedachten dat we nog een nieuw nummer moesten voorbereiden. Want Constandse had urenlang allerlei anekdotes verteld over de vooroorlogse beweging van anarchisten en vrijdenkers en bovendien uitgebreid commentaar gegeven op politieke ontwikkelingen in binnen- en buitenland.

2

Voor de oorlog speelde Constandse een prominente rol als anarchistisch propagandist. Maar de Spaanse burgeroorlog (1936-1939) betekende een keerpunt in zijn

---

* Deze bijdrage verschijnt tegelijkertijd in *Anton Constandse: leven tegen de stroom in.* De uitgave van deze door Rudolf de Jong samengestelde bundel is een initiatief van het Humanistisch Archief te Utrecht ter gelegenheid van Constandses honderdste geboortedag (13 september 1899).

leven. Hij verloor zijn vertrouwen in het traditionele anarchisme als revolutionaire kracht en trok zich terug uit de anarchistische beweging. Hij koos nu voor de verdediging van de liberale democratie ('het kleinste kwaad') tegen het fascisme ('het grootste kwaad'). In verscheidene interviews en artikelen heeft de 'oudere' Constandse benadrukt dat die breuk met de vooroorlogse anarchistische beweging nooit een afscheid was geweest van de grondgedachten van het anarchisme. In zijn 'Herinneringen' in het aan hem gewijde nummer van De AS schreef hij dat de idealen van het anarchisme, zijn pleidooi voor zelfbeheer en decentralisatie, zijn opvattingen over opvoeding en seksuele hervorming, ook zonder het bestaan van een libertaire arbeidersbeweging en ook zonder dat een revolutionaire situatie aanwezig is, van grote waarde zijn, zowel maatschappelijk als individueel.
Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij sympathiseerde met de anti-autoritaire rebellie die in de jaren zestig losbarstte en er waarderend over sprak en schreef. In de idealen van de opstandige studenten en andere jongeren uit de middenklassen herkende hij veel anarchistische gedachten over persoonlijke vrijheid en radicale democratisering, al werden ze soms in marxistische termen verwoord. In zijn geschiedschrijving van het anarchisme uit 1969 (*Anarchisme van de daad*) spreekt hij zelfs van "revolutionairen zonder revolutie, een typisch verschijnsel van de moderne verzorgingsstaat waarin het proletariaat (Marx ten spijt) heeft opgehouden een omwentelende factor te zijn". En in een interview in *De Gids* in datzelfde jaar vertelde hij dat hij weliswaar gebroken had met de grondslag van zijn eerste anarchistentijd, die gebaseerd was op het principe 'ceder un peu, c'est capituler beaucoup', maar dat zijn benaderingswijze van de problemen van onze samenleving dezelfde was gebleven: "Voor zover het (anarchisme) een leer is die de individuele ontplooiing bevordert, die aan de uiterste linkerzijde de vrijheidslievende richting versterkt en de autoritaire tendensen tegengaat, die beseft dat geen enkel beginsel tot in zijn consequenties is vol te houden zonder om te slaan in een absolutistische visie - voor zover het anarchisme dat alles is, voel ik me er nog wel mee verwant".

3

Onmiskenbaar heeft Constandse zijn stempel gedrukt op De AS. De vele artikelen die hij erin publiceerde (waarvan er veertien herdrukt werden in zijn in 1979 verschenen bundel *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid*) vormen het bewijs ervan. Maar zeker zo belangrijk was zijn invloed op de redactionele lijn van het blad. De AS wilde geen anarchistische 'kerkbode' zijn, maar een blad dat enerzijds theoretische diepgang en discussie niet schuwde en anderzijds toch voor niet-anarchisten óók interessant kon zijn.
Van begin af aan verwierp de redactie de opvatting dat er zoiets als een 'zuiver anarchisme' te realiseren zou zijn. Ideologische rechtlijnigheid, schreef redacteur Thom Holterman in een terugblik op de eerste vijf jaargangen, is absolutistisch en dus in wezen anti-anarchistisch. Ook werd onderkend dat een allesomvattende re-

volutie, zoals vroegere generaties anarchisten dachten, geen wondermiddel is en bovendien in de huidige omstandigheden een illusoire verwachting. Vandaar dat De AS heel pragmatisch pleitte voor een politiek van kleine stappen binnen de bestaande samenleving.
Het in dat verband belangrijkste artikel dat van Constandse in De AS verscheen is 'Het vraagstuk van de macht'. Al in de eerste zin vat hij alle dilemma's en tegenstrijdigheden van het anarchisme als volgt samen: "Het anarchisme is een revolutionaire theorie die niet door een revolutie kan worden verwerkelijkt". Constandse stelt vast dat libertaire idealen niet zijn op te leggen of af te dwingen: "Die innerlijke tegenstelling moet bewust verdisconteerd worden". In het verleden hebben anarchisten actief deelgenomen aan revoluties maar ze werden erdoor in een moeilijke positie geplaatst. Want kan een anarchist macht nastreven en, als de omwenteling slaagt, vervolgens macht uitoefenen? Dan ontstaan er volgens Constandse onvermijdelijk organen die onverenigbaar zijn met een staatloos socialisme, gezagsvormen die voorlopig het verleden bestendigen.
Momenteel is dat dilemma van de macht niet aan de orde. Maar het hoeft volgens Constandse anarchisten niet te weerhouden van politieke activiteiten, mits ze "zich beperken tot verandering van levens- en wereldbeschouwing, ethiek en filosofie, van verhoudingen in het gezin, de school, de bedrijven, kunst en cultuur". Constandse noemde dit 'reformistisch anarchisme', een omschrijving waarmee zowel de politieke visie van de oudere Constandse als die van De AS getypeerd kan worden.

4

Bij het grote publiek was Constandse vooral bekend als schrijver en radio-commentator over de internationale politiek. Ook in De AS toonde hij zich allereerst degene die de grote lijnen van de internationale politieke en economische ontwikkelingen in kaart bracht en van commentaar voorzag. Niet verwonderlijk is echter dat dit soort bijdragen in De AS meer expliciet vanuit een anarchistische optiek geschreven en veelal ook scherper van bewoording waren dan zijn artikelen in de 'burgerlijke' media.
In totaal verschenen er 37 bijdragen van Constandse in De AS, waarvan ruim de helft (negentien) over ontwikkelingen op de gebieden 'staat en economie'. (Uiteraard is de door mij gekozen indeling arbitrair en kunnen sommige artikelen bovendien in meer dan één categorie ondergebracht worden.) De visie van Constandse op 'staat en economie' zou als volgt samengevat kunnen worden.
De belangrijkste kracht in de wereldeconomie is het militair-industrieel complex van de grote westerse naties, maar dat expansieve kapitalisme hangt weer nauw samen met het door machtige elites gedomineerde systeem van nationale staten. In dat geheel nemen de Verenigde Staten een sleutelpositie in. Ondanks de verheven ideologische mantel van democratie en vrijheid zijn het de belangen van de bezit-

tende klassen die grotendeels de Amerikaanse buitenlandse politiek bepalen. In Latijns-Amerika helpen de Verenigde Staten desnoods fascistische dictators in het zadel, in Europa is Duitsland de sterkste economische natie die als subimperialist mede de belangen van Amerika behartigt.
Dit Atlantische imperialisme plundert de aarde ten behoeve van westerse elites, waardoor de armen steeds armer worden en de rijken steeds rijker. En dat alles op steeds minder verhullende wijze: "De ongekende corruptie aan de top van het kapitalisme is de onthulling van zijn wezen". Zelfs de ontwikkelingshulp steunt allereerst de multinationale ondernemingen omdat de oude koloniale structuren nu voor de wereldeconomie benut worden. Ook het ideaal van een Verenigd Europa, een federatie van volken in Oost en West, ontwapend, vrijheidslievend en socialistisch, is verder weg dan ooit. Europa is nu een militair-economische alliantie die veeleer een bedreiging vormt dan de verwerkelijking van een vredelievend ideaal.
Het is een somber beeld dat Constandse van de wereld schetst en in de loop der jaren werd het scenario steeds zwarter, de toon van zijn beschouwingen steeds grimmiger ('misdadige staten', 'verwilderd kapitalisme'). In 1980, toen een nieuwe fase in de kernwapenwedloop tussen Oost en West op gang kwam, overheerste bij hem het pessimisme en hield hij rekening met het uitbreken van een Derde Wereldoorlog: "De ervaringen uit het verleden leren ons dat het kapitalisme ook nu naar een nieuwe oorlog drijft". Ik vraag me af of die fascinatie voor het einde der tijden niet voor een deel voortkwam uit zijn oorlogservaringen. Er over praten deed hij niet, maar hij vertelde me in die tijd wel dat hij slecht sliep, vaak nachtmerries had.
Kenmerkend is verder dat Constandse in zijn artikelen steeds weer benadrukte dat de ontwikkeling van de staat - ook die in de communistische landen - beangstigend is ("Het probleem van de staat... is wel het meest dramatische en wezenlijke element."). De westerse welvaartsstaat verlicht weliswaar de materiële noden maar de karakteristiek van de klassieke staat leeft er onverminderd in voort. Want in die moderne staat die een rechtsstaat heet te zijn, is tegelijk de politiestaat - of desnoods het fascisme - ingebouwd. Dat bleek volgens Constandse duidelijk uit de manier waarop de Duitse overheid reageerde op de marxistische Rote Armee Fraktion, waarvan hij de strijdwijze overigens volstrekt afkeurde. Het gebruik van methoden van individueel geweld, van terreur, in het Westen verwierp hij, maar voor de niet-geweldloze bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld had hij meer begrip. Volgens sommige AS-redacteuren misschien wel teveel.
Tot de categorie 'staat en economie' reken ik tevens zijn kritieken op de economische modellen van Marx, de marxistische staatstheorie en de partijdictatuur in de Sovjet-Unie en China ("al komen de systemen daar wel overeen met het autoritaire karakter van de aartsvaders Marx en Engels"), en niet in de laatste plaats wat Constandse schreef over het parlementaire stelsel en de bureaucratie. Ik beperk me tot een citaat uit een van die artikelen: "Alle grote veranderingen komen tot stand buiten het parlement, door de druk en de invloed van veranderingen in de zeden en

gedachten die zich pas veel later in wetgeving weerspiegelen, (alsmede) door directe acties in bedrijven, op scholen, in gemeenten, in wijken, overal waar mensen... zich kunnen laten gelden". En Constandses analyse van de bureaucratie ('de magie van de staat') behoort tot het beste wat hij voor De AS schreef. Bureaucraten monopoliseren kennis, bureaucratie is een ondemocratische vorm van gezagsuitoefening: "De bureaucraten zijn als priesters die geacht worden ingewijd te zijn in geheimen..."

5

Vaak heeft Constandse geschreven over radicale onafhankelijke denkers uit de Europese geschiedenis die hij zijn leven lang gewaardeerd had en van wie sommigen hem naar eigen zeggen sterk hadden beïnvloed. Daaronder vallen anarchisten als Stirner en Bakoenin, maar ook vele anderen als Spinoza, Feuerbach, Multatuli, Nietzsche en Freud. Juist in de laatste jaren van zijn leven publiceerde hij vier bundels met overwegend biografisch getinte essays over dergelijke 'helden van de geest' die ooit rebelleerden tegen de heersende wetenschap, kerk en staat en zo een bijdrage leverden aan het moderne humanisme en individualisme.
Tegen de verwachting in is van die interesse relatief weinig in De AS terug te vinden. In totaal schreef Constandse zeven artikelen die in die categorie zijn onder te brengen. Op zijn best is hij in zijn beschouwing over gezagloze individualisten ("Men moet het individualistische perspectief zo hoog schatten dat het de grenzen van het anarchisme te buiten gaat, maar er tevens een hoeksteen van is."), een thema dat hij in het derde deel van *Het soevereine Ik* verder uitwerkte. Fraai is ook zijn essay over de anarchistische cultuurfilosoof Bart de Ligt. Constandse schetst hem als een denker die de beschaving zag als een evolutionair proces van 'vermenselijking van de mens'. De Ligt was een optimist, die geloofde in een toekomst waarin volken en rassen elkaar zouden doordringen en de menselijke geest in Oost en West een eenheid zou vormen. Maar, constateert Constandse bijna een halve eeuw na diens dood nuchter: "Zou zijn geloof nog even hartstochtelijk zijn, als hij nog leefde?"
Korte artikelen wijdde hij aan Proudhon ("Welke zwakheden Proudhon ook gehad heeft, zijn afkeer van het staatscommunisme was gezond. En voor de theorie van het socialisme heeft hij verdiensten gehad die zelden voldoende zijn erkend."), aan de Spaanse pedagoog Ferrer, aan de seksuoloog Reich (naar aanleiding van *Het seksuele bolwerk* van Mulisch) en aan de verhouding van Tolstoj tot de Romantiek ("Veel meer dan religieuze gronden waren ethische idealen kenmerkend voor de normen van zijn oordelen, ondanks de vaak evangelische terminologie. Ook dit kwam in de romantische literatuur vaak voor."). Het meest verrassend in deze categorie is zijn artikel over de anarchist Bakoenin en de marxist Che Guevara. Constandse ziet duidelijke verschillen, maar ook een overeenkomst tussen die twee revolutionairen. Beiden vestigden hun hoop op de rebellie van de arme boeren.

6

Vervolgens schreef Constandse nog negen artikelen over onderwerpen die betrekking hebben op anarchisme, vrijdenken, arbeidersbeweging en antimilitarisme. Eerder noemde ik al het artikel over het vraagstuk van de macht en Constandses herinneringen. Verder reken ik tot deze derde categorie een beschouwing over de mogelijke samenwerkingsvormen in een anarchistische maatschappij, een commentaar op Rome en het Heilig Jaar 1975 ("handhaving van de traditie en de macht van de hiërarchie") en artikelen over het arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië, het mislukken van de agrarische collectivisering in de Sovjet-Unie en toekomst en strategie van de moderne vakorganisaties ("Op die weg zullen zij niet weinige grondgedachten ontmoeten van het anarcho-syndicalisme."). En in twee artikelen besteedt Constandse aandacht aan militaire dienstweigering en soldatenverzet.
Zo resteren er nog twee artikelen. Het ene is een kritische historische schets van het Huis van Oranje-Nassau, die Constandse verder uitwerkte in zijn boekje *Oranje zonder mythe* (1980). Het andere artikel is getiteld 'Een seksuele revolutie?'. Het vraagteken doet al vermoeden dat Constandse zo zijn bedenkingen heeft over de seksuele omwenteling die zich sinds het einde van de jaren zestig - met name in Nederland - voltrok. Enerzijds is hij positief gestemd. Door seksuele voorlichting, de pil, de mogelijkheid van abortus, minder taboes inzake het geslachtsverkeer, de erkenning van lustgevoelens bij de vrouw en dergelijke is de kans op een gezonder seksueel leven toegenomen. Maar daartegenover staan negatieve ontwikkelingen zoals commercialisering van de erotiek, extreem exhibitionisme en sadisme. Zo heeft de seksuele bevrijding niet gebracht wat Constandse voor ogen had ("Seksualiteit als blote zinlijke belevenis verliest veel van haar diepere aard, die toch wortelt in... kameraadschap (en) gevoel van verantwoordelijkheid.").

7

De laatste jaren van zijn leven heeft Anton Constandse veel tijd besteed aan het verzorgen van Gerda die langzaam maar zeker blind en hulpbehoevend werd. Vandaar dat hij minder ging schrijven en haar nog slechts bij uitzondering alleen liet om ergens in het land het woord te voeren. Ondertussen was hij uit de redactie van De Gids gestapt en het was dus begrijpelijk dat hij ook zijn redacteurschap van De AS wilde beëindigen. Enkele keren had hij zijn vertrek al half en half aangekondigd, maar toch verliep dat afscheid eind 1983 nog vrij abrupt. Wat was het geval?
In een artikel over de SP en de islam bepleitte redacteur Cees Bronsveld niet alleen religieuze en culturele vrijheid voor Turkse en Marokkaanse gastarbeiders, maar bestreed hij ook fel de kritische visie van Constandse op de islam en diens verzet tegen een geïsoleerde religieuze cultuur in de westerse samenleving. Hoewel Constandse erop aandrong dat de bijdrage van Bronsveld geplaatst werd en in een nawoord bij dat artikel nog eens betoogde dat de emancipatie van gastarbeiders juist

gediend zou zijn met "hen los te helpen maken van de politieke en godsdienstige leiders van hun vroegere vaderlanden", was dit voorval kennelijk de aanleiding om definitief terug te treden uit de redactie.
De eerste keer dat meningen botsten was eind jaren zeventig. Met uitzondering van Constandse waren alle redacteuren enthousiast over de anarchistische kennistheorie van de wetenschapsfilosoof Feyerabend. Deze stelde dat de wetenschap gebaat is bij het overtreden van methodologische regels ('anything goes'). Redacteur Wim van Dooren concludeerde dan ook in De AS: "Zo wordt niet meer 'de' wetenschap gebruikt ter ondersteuning van een anarchistisch maatschappijbeeld, maar wordt op wetenschappelijk terrein een anarchistisch denkbeeld gerealiseerd." Constandse leverde geen bijdrage aan dat wetenschapsnummer maar voor zijn bundel *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid* schreef hij speciaal een artikel over 'een gezagloze wetenschap'. Daarin zette hij het klassieke vrijdenkersstandpunt uiteen en keerde hij zich tegen Feyerabend die, omdat deze de rede niet meer als methode hanteerde, de deur zou openen voor (bij)geloof en occultisme.
Constandse heeft eens gezegd dat zijn anarchisme de logische consequentie was van zijn atheïsme. Maar beide voorvallen roepen toch de vraag op of hij misschien niet in de eerste plaats vrijdenker was en dan pas anarchist.

MATERIALEN VOOR OOIT TE SCHRIJVEN GESCHIEDENISSEN
Over Amsterdams anarchisme en vrije radio

André de Raaij

Ah, but I was so much older then,
I am younger than that now...
Bob Dylan, *My back pages*

De 'anarcho-beweging' van de jaren zeventig is nog nauwelijks aan geschiedschrijving zonder wrok of naijver toegekomen. Van de laatste jaren staan mij alleen Louter Kabouter *van Coen Tasman en* De stad in eigen hand *van Virginie Mamadouh voor de geest. Het eerstgenoemde lag al bijzonder snel in de ramsj en het is door een betrokkene geschreven, wat niet per se een bezwaar is, maar geschiedenis dient juist ook door niet-betrokkenen geschreven te worden. Een van de redenen waarom het er nog niet van gekomen is, moet enerzijds de jaren-zestig mythe zijn die alles dat buiten de geconstrueerde kalenderwijsheid valt vermaalt; en anderzijds hebben de leden of sympathisanten van de communistische partij het beeld gekaapt - alsof zij eigenlijk de echte radicalen waren in die tijd. Hun luidkeels jammeren over eigen anti-democratisch activisme vervult nog steeds de media. Meer geschiedschrijving zou dit beeld, dat wel een hedendaagse ideologische functie heeft, kunnen rechtzetten.*
Een van de bronnen voor een dergelijke geschiedenis zou onvermijdelijk de mondelinge overdracht moeten zijn: wat zeggen de betrokkenen er nu zelf over? Evenmin als memoires zal dit het betrouwbaarste beeld opleveren. In het onderstaande geef ik uit eigen herinnering weer wat aanknopingpunten zouden kunnen zijn voor een geschiedenis van de georganiseerde anarchistische beweging in Amsterdam van die tegelijk zo nabije en ook weer zo verre tijd.

1. Federatie van Vrije Socialisten Amsterdam, 1971-1974

Als *Recht voor Allen*, het blad van de Federatie van Vrije Socialisten, en anarchistisch maandblad *De Vrije* in 1971 samengaan, staat er al gauw een oproep in het nieuwe blad met de oude naam, *De Vrije Socialist*, tot het oprichten van een plaatselijke organisatie in Amsterdam. Ik weet nog al te goed dat ik in reactie hierop in de zomer van 1971 een lang gesprek heb gehad met Albert Ledder, de gangmaker en spraakmaker van de afdeling in oprichting. Beter gezegd: ik was totaal overdonderd door zijn spraakwaterval die erg veel hegelarij bevatte. Ledder heeft, het zij bij voorbaat opgemerkt, de afdeling Amsterdam van de Federatie van Vrije Socialisten met zijn woordenstroom gedomineerd. Subject-object-relatie, inhoudgevend

moment, wat is werkelijkheid, kwalitatieve sprong - eerlijk gezegd duizelt het nog in mijn oren en heeft het mij in zijn onbegrijpelijke monotonie behoorlijk kopschuw gemaakt voor Hegel.
Winter/voorjaar 1972 manifesteerde 'de afdeling' zich met wekelijkse scholingsavonden op maandagavond, eerst in het gebouw van de PSP, daarna in de Brakke Grond en tenslotte in Koffiebar Roodmerk (Bethaniënstraat 20/Boerensteeg 1-3). Roodmerk was een door actiegroep De Lastige Amsterdammer en de vleugel van de studentenbeweging die de buitenuniversitaire praxis had verkozen ('de fabriek in', eenvoudiger gezegd) onder de naam Bedrijfsgroep Amsterdam (BGA), gezamenlijk geëxploiteerd pand, een voormalige melkfabriek in het hartje van Amsterdam. Afdeling Amsterdam van de FVS ging al spoedig mede participeren in het beheer van het pand, toen het tot ons doordrong dat het niet 'zomaar' een zaaltje was. Slechts op enkele punten is er samengewerkt met de andere organisaties in het pand; een actie rond de staking bij Ford in Keulen en een gezamenlijk blok in de grote demonstratie na de staatsgreep in Chili, september 1973, lijken mij het belangrijkste. Pas in de acties tegen de metrobouw in de Nieuwmarktbuurt in 1975 vond een verder samengaan plaats. Ik kan hierover echter niet uit eigen ervaring melden.
De scholingsbijeenkomsten trokken tamelijk constant publiek, waaruit een kern van een actieve afdeling ontstond. Enkele hoogte- of dieptepunten (niet goed te onderscheiden tenslotte) van de avonden: de filosoof en (later) *AS*-redacteur Wim van Dooren die het eens echt goed over Hegel had; de filosoof Arnold Cornelis, die de dialectiek aan de hand van computermodellen uit de doeken deed en ook Feyerabend in één moeite doornam; de syndicalist Jan Kolthek, in wellicht zijn laatste publieke optreden, afgebroken als ik mij goed herinner door het nieuws over een of andere kraakactie; de filosoof Rietdijk, door Albert Ledder zeer beslist als anarchist gepresenteerd, die in ieder geval iedereen behalve Albert heel kwaad kreeg; en de filosoof Leo Apostel, die 'wegens verblijf buitenslands' (niet zo'n gekke reden als je in België woont) verstek liet gaan, waarna Ledder opnieuw het inhoudgevend moment kon laten langskomen onder het motto: dit zou hij gezegd hebben.
Dat Albert Ledder wel de doorslaggevende persoon was, maakte de sterkte en de zwakte van de afdeling uit, een bekend verhaal in de Nederlandse anarchistische beweging. Het tijdsgewricht noch de persoon van Ledder hielpen mee om een blijvende beweging van anarchisten-als-anarchisten op te bouwen. Zijn plaats is later ingenomen door Tom Welschen, als ik het goed zie, maar dan hebben we het over 'de Spuigroep' die bijeenkwam in een pand in de Spui*straat* waar de eerste contactpersoon, Rieks Hadders, woonde en werkte (Zienema Oktopus was er toen gevestigd).
In die nadagen van de Kabouterbeweging was het logisch dat er diverse Kabouters bij de FVS-A, zoals ik verder zal afkorten, waren, naast Ledder: Hein Bijnen en Roel Burgler. Er waren leden bijgekomen die de anarchistische vleugel van een

schisma van de Socialistische Jeugd (SJ - nog een beweging die om geschiedschrijving vraagt - gevormd hadden, een enkele ex-jonge liberaal, mensen die elders actie-ervaring hadden opgedaan (zoals ikzelf in diverse 'buitenlandcomités') en 'nieuwelingen', veelal studenten voor wie de gangbare studentenbeweging in theoretisch en praktisch opzicht een teleurstellend gezelschap was - maar men kan deze achteloos gecategoriseerden niet zo gemakkelijk onderscheiden. Interesse moet ook gewekt zijn door de idee van een libertair marxisme, zoals in die dagen gelanceerd door Daniel Guérin en Maximilien Rubel, maar vermoedelijk was de hegelarij daar het substituut voor. Misschien wel zo prettig voor de aanzienlijk proletarisch-geloofwaardiger oudere kameraden, van wie Theo Harsman de belangrijkste was, en de iets-oudere als Aad de Gelder die nog had deelgenomen aan de legendarische Amsterdamse tramstaking van 1955.
De FVS-A was voor sommigen een doorgangshuis waar men snel weer weg was (René Boomkens kan ik noemen in deze categorie), maar een vaste kern bleef er lange tijd wel, met af en toe een 'golfje' nieuwe leden. Ik strooi wat nog niet genoemde namen, in de wetenschap (gelukkig) zelfs niet bij benadering volledig te zijn: Leo van der Velden, Jan Keulen, Roel Lotze, Gerben Sloot, Pieter Tesch, Wim Combrink, René Mendel, Johannes van der Spek. U mist vrouwen, zegt u. Hoewel Tine Leefkens mede-initiatiefneemster tot de oprichting van de afdeling was, waren vrouwen eigenlijk in het algemeen afwezig; het lijkt mij geen zinvolle vraag of dit gevolg of oorzaak was van de nogal verwrongen mannensfeer - ik noem Loes Blokker en Jerien van den Haak.
De FVS-A was naast een praatclub in de periode 1972-1973 wel degelijk ook een zeer doenerig gezelschap. De scholingsavond groeide in de loop der tijd uit tot vooral een huishoudelijke vergadering van de afdeling. Colporteren, plakken, solidair demonstreren, kraakpanden tegen ontruiming verdedigen, pamfletten stencillen op de fameuze stencilmachine van Roodmerk: allerlei clubs wisten de FVS-A te vinden om inhoudgevend moment te wezen, tot de in feite niet-bestaande PSP-jongeren aan toe, waarvoor wij affiches moesten plakken (wat mij betreft tandenknarsend, en ik ben er nog bij opgepakt ook). Bij het nachtelijk plakken kwam je mensen tegen die gratis heroïne aanboden - de maatschappelijke problemen werden gemaakt terwijl je tegen andere meende te strijden. Enkelen konden de verleiding niet weerstaan.
Jaren later kreeg ik te horen dat de CPN in die tijd de afdeling enigszins bezorgd in de gaten hield als mogelijk concurrent, wat ik toch maar als compliment beschouw. Een uitzendbureau voor activisten, zo presenteerde de Vrij Socialistische Studentenvereniging zich bij een Intreemarkt (dat was in feite de afdeling, het maakte tenslotte niet uit). En er was interesse genoeg voor anarchisme in de vroege jaren zeventig om voor toeloop te zorgen.
Belangrijk was de internationale solidariteit, waarbij Spanje om historische en actuele redenen waarschijnlijk het zwaartepunt kreeg, vooral ten tijde van de wurg-

paal-executie van onder anderen de libertaire activist Salvador Puig Antich. Tjebbe van Tijen spuwde vuur op 'onze' manifestatie dat de andere gewurgde niet eens genoemd en gekend werd - en terecht, maar geholpen heeft het niet. Het Werktheater heeft ons nog les gegeven in het theatraal vormgeven van een demonstratie, waar overigens geen gebruik van gemaakt is. En in de herfst van 1972, toen koper van genationaliseerde mijnen in Chili nergens in Europa gelost kon worden wegens dreigende inbeslagneming namens de Amerikaanse ex-eigenaars, lanceerde David Kips het idee rond dit thema actie te voeren, wat snel en efficiënt van de grond kwam: kalken, affiches, manifestatie. Het initiatief mondde uit in de oprichting van het Chili Comité, waarbij verder niemand van de FVS-A betrokken was.
Binnen de kortste keren was ik 'uitgezonden' naar het Iers Solidariteits Komitee ('Overwinning aan de IRA!' was de slotleuze van het manifest, pijnlijke zaken dienen toch vermeld te worden), later omgezet in het Ierland Comité (zonder deze leuze, maar ook zonder veel aanwas van leden); het *Amsterdams Weekblad* (mooiste actie voor mij: het aankondigen van vordering van woonruimte voor ontruimden in de duurste wijk van Amsterdam, ik neem aan dat dit langzamerhand onthuld mag worden); het Palestina Komitee zelfs, waarin ik nog het langst gezeten heb ('Overwinning aan de PLO' - ook daar moet je toch niet aan denken!). Na enkele nummers was het *Ierland Bulletin*, dat gedragen werd door de FVS-A, omgezet in een tamelijk autonoom blad gewijd aan onderdrukking en revolutionair verzet in Europa, door Frank Rutten en mij samengesteld en uitgegeven onder de in een jolige bui bedachte naam *Repressie Revue*. We schrijven voorjaar 1973. Het batig saldo van het blad zou uitgekeerd worden aan het Fonds voor Internationale Solidariteit van de landelijke Federatie, en er was zowaar na de eerste nummers een batig saldo!
Wie speciaal die internationale-solidariteitsthema's overziet (ik zou Vietnam nog haast vergeten, maar dat komt ook doordat de anarchisten hier weinig initiatief namen), zal niet zo verbaasd opkijken dat de provocatie altijd op de loer lag. Voor sommige mensen was het koketteren met 'de gewapende strijd' reuze interessant. Dat was en is hij niet, zeker niet in Nederland, en u kunt er van op aan dat degene die begint 'dat er toch iets meer gedaan moet worden' en die 'wel ergens aan kan komen' speciale contacten met de overheid heeft. Laat ik over de niet onverdachte types enkel maar Bomans citeren: "Alles heeft hij opgeblazen! Alles, tot zichzelf aan toe!". Het tolereren van dubieuze gewapende-strijdadepten in de omgeving van een volstrekt open werkende anarchistische organisatie was voor mij een van de redenen het voor gezien te houden, en wel in de zomer van 1974. Een andere was een groeiend ongeloof in het benaderen van 'het' of welk ideaal ook door middel van een organisatie van anarchisten - en dat zijn nog niet alle redenen, maar hier laat ik het bij.
Repressie Revue heeft zich naar ik begrijp achteraf een zekere cultstatus verworven. Het blad heeft een bewogen, korte geschiedenis gekend. Na een eerste conflictueu-

ze breuk met 'de afdeling' wierpen humanistische jongeren onder leiding van Lambert de Vos zich op als mede-uitgevers, een betrokkenheid die als een strovuur uitging. Het blad viel met een harde klap terug op 'de afdeling'. Harm Puite nam de plaats in van Frank Rutten toen deze zich met de anarchistische uitgeverij AU ging bezighouden. In dit latere stadium is het als een apart anarchistisch tijdschriftje onder de naam *Vrijheid* tenslotte dapper ten onder gegaan (1975) - gestencild op een eigen handstencilmachine, die terecht is gekomen bij het verzet in Chili, een waardige bestemming. De correspondent voor België, Eddy Bonte, en die voor Duitsland, Marianne Ebertowski, zijn nog betrekkelijk bekende journalisten geworden in Nederland. Een enkele keer grappen Harm en ik nog wel dat er weer eens een nummer van *Repressie Reveu* - immers bij ons vooral vermaard om zijn tikfouten - zou moeten komen; als u hard aandringt, misschien.
Nog enkele laatste brokstukjes: er was een intern bulletin, *Anarcho-Info*, waarvan de huidige *Raaf* misschien wel als nazaat te zien is: als het maar gestencild is, was het motto. Het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties werd gezien als een eerlijke klassenstrijdorganisatie, hetgeen voor verreweg de meeste leden niet aan de orde was. Er was een scholingsboek, gul uitgedeeld door Albert, *Analyseer deconditioneer* van Fons Elders, naar de televisiecursus waarin Elders zo onnavolgbaar het woord 'filosofie' kon uitspreken. Onze bijbel moest volgens Albert echter beslist *Methodologie* van A.D. de Groot zijn. Later leek het hem een goed idee *Sociale aktie* van Piet Reckman als scholingsboek te gebruiken, daar kwam al evenmin iets van terecht. Ik heb het braaf gekocht, gelezen en vrijwel meteen uitgeleend aan medelid Isobel Wijnberg, die het nog steeds moet teruggeven - 'Mazzeltov zal het wezen' is nog ons sjibbolet, naar de toekomstschets van de ideale samenleving van Reckman. Ach, het is niet te zeggen wat dit alles ertoe bijgedragen zal blijken te hebben. Maar het zal u wel opvallen dat anarchisme een stuk anarchistischer kan, en dat is beslist een winstpunt ten opzichte van een kwarteeuw geleden.

2. *Vrije radio op weg naar de jaren nul*

Get in touch with God,
turn your radio on!
Ray Stevens, *The radiosong*

Het medium radio als uiting van of voor 'de beweging', of als beweging op zich, is niet nieuw. In de tijd van de introductie van de radio, de tijd van crisis en werkloosheid, de bezetting door de Duitsers - 'illegale' radio speelde er een rol in. De 'piratenzenders' op het land, aangevuld door de zeezenders, vulden de gaten die de door de overheid toegelaten radio openliet, altijd met het risico van inbeslagneming en gevangenschap. De nieuwere episode van radio als actiemiddel begon als ik het goed zie vanuit het in mei 1969 bezette Maagdenhuis, bestuurscentrum van de Universiteit van Amsterdam: Radio De Vrije Maagd op 225 meter. De middengolf, waar de modale radioconsument allang niet meer de weg op weet, was tot

laat in de jaren zeventig het gangbare frequentiebereik voor de illegalen. In Amsterdam - omdat het ook hier gaat om putten uit eigen herinnering beperk ik mij tot deze stad - waren er al vroeg in de jaren zeventig Radio Sirene en Radio Mokum, middengolfstations die vooral opriepen tot acties rond de aanleg van de metro waarvoor op grote schaal gesloopt ging worden. Radio Sirene, gedreven door de inmiddels overleden radencommunist Gerard van den Berg, zond later uit met de FM-zender van de oude zeezender Radio Noordzee Internationaal, met 1 KW vermogen - helaas wilde Gerard de zender alleen gebruikt horen in strijdsituaties.
Met de opkomst van de illegale FM-stations ontstonden ook tegenculturele zenders die niet per se of niet uitsluitend een boodschap van strijd hadden. Van begin 1978 dateerde Radio Vrij Zilverberg, later kortweg RVZ geheten, het station vanuit de beruchtste studentenflat van Amsterdam. Eind maart 1979 begon hier het kleinere Radio Kemphaan, waarvan ik zelf een der medeoprichters was en dat een jaar later introk bij RVZ. Door enkele artikelen over Kemphaan in *De Vrije Socialist* hadden wij voldoende bekendheid om een manifestatie van beloftevolle opstandelingen in Nijmegen te versjteren en waarschijnlijk nutteloos advies te verlenen voor de oprichting van (het nog steeds bestaande?) Radio Rataplan aldaar (herfst 1979).
Er zijn in die tijd in vele plaatsen 'vrije radio's', de gangbare naam voor tegenculturele zenders, gekomen, gegaan en opnieuw gekomen: van Radio Drop in Hoorn via Koekeroe Reedio in Leiden tot Radio Vrij Den Bosch, maar zoals gezegd: ik beperk mij verder tot Amsterdam. De ontruimingsdreiging rond de Groote Keijser in Amsterdam werd uitgedragen door de laat in de herfst van dat jaar opgerichte Radio De Vrije Keijser, die ook nog steeds uitzendt, al is de Groote Keijser inmiddels wel vergeten.
In 1981 kreeg Amsterdam nog het met sterk vermogen in stereo uitzendende WHS en in 1982 splitste Radio GOT zich af van De Vrije Keijser. In de herfst van 1983 kwamen Vrije Keijser, GOT en RVZ een zendtijdverdeling overeen op de frequentie die de stations (toevallig, in eerste instantie) deelden, de 95,5 MHz. Al spoedig voegde WHS zich hierbij, waardoor met nieuwe zendtijdschema's een groot deel van de dag Amsterdam zijn 'alternatieve' frequentie had, waarschijnlijk de gouden tijd van de andere radio in deze stad. De Vrije Keijser voelde evenwel niets voor samenwerking en dit was juist op den duur voor GOT reden om te vertrekken (2 februari 1985), spoedig gevolgd door WHS. Via een tussenstadium vormden deze stations samen het nieuwe, nog steeds bestaande grootste 'alternatieve' station, Radio 100. RVZ - dat eenzaam maar blijmoedig achter was gebleven op de 95,5 - werd op 11 mei 1987 voor het eerst en naar bleek definitief uit de lucht geplukt. Tenslotte groeide het ongeregelde punkstation Radio Dood ('luister of sterf!') uit tot Radio Patapoe, dat echter na de sloop van de oorspronkelijke lokatie een tamelijk schimmig bestaan voert.
Ruim een decennium later is er nog steeds vrije radio in Amsterdam, zoals elders in het land, in de vrije ether op frequenties die de uiterst actief terugtredende over-

heid al dan niet in het kader van de vrijheid van meningsuiting aan de hoogstbiedende veilt. Hoewel deze radio ter sprake wordt gebracht in het kader van een soort kroonjaar-herdenking en ik, met mijn twintig jaar ervaring (het is wel schrikken om het op papier te zetten) er een behoorlijke pil over vol zal kunnen schrijven, verwijs ik nu maar naar de geschreven media van deze media zelf: *Zender, Antenne,* losse programmabladen, artikelen in *Arcade* en enkele publikaties van Geert Lovink in het Duits. Voor het landelijke beeld was in de jaren zeventig en tachtig *Free Radio Magazine* het belangrijkste blad. En er komt heus nog wel meer.

Doordat het verhaal nog steeds loopt, en met de vlucht die Internet als ondersteunend- en als uitzendmedium neemt, wordt het verhaal steeds uitgebreider. Maar 'echte' radio, mits niet bedoeld als geluidsbehang, blijft een romantische dimensie houden die sommigen bijna mystiek interpreteren (zie het openingscitaat). Amsterdam, nee, Nederland mist nog steeds een behoorlijk radiostation met nieuws en opinie dat in muzikaal opzicht het gat vult tussen techno en noise enerzijds en het braaksel dat de publieke en commerciële radio uitstort anderzijds. Daar zou nog iets moois tussen passen, eindelijk eens legaal of legitiem zonder angst voor de bonk op de deur.

En daarnaast lijkt het mij zaak ideeën te ontwikkelen voor een mondiale anarchistische bevrijdingszender op zeker acht kortegolffrequenties, met als belangrijkste bedieningsgebied het continent Afrika, dat de geneugten van Internet misschien wel nooit zal kunnen plukken. Dit naar aanleiding van het boek *African anarchism* (zie het vorige nummer van *De AS*). Of zoiets vanaf de Tijdelijke Autonome Zone van een zendschip of ergens vanaf een vaste wal kan, als het meer dan een droom wordt, zal de tijd moeten leren.

Men wordt in ieder geval uitgenodigd mee te denken of te werken, meer informatie op: http://www.geocities.com/Sunset Strip/Palladium/5060, of via het bureau van dit blad. Vrije radio is een romantische droom die op doe-het-zelf-wijze gerealiseerd wordt of kan worden, en de doeleinden kunnen best hoger gesteld worden.

DERTIENDE ANTON CONSTANDSE-DAG

Op 18 september vindt de 13de Anton Constandse-dag plaats. Dit jaar wordt herdacht dat Constandse een eeuw geleden geboren werd. Rudolf de Jong zal de jaarlijkse Constandse-lezing houden. Verder spreekt onder anderen de filosoof Paul Cliteur. Ook wordt de bundel *Anton Constandse: leven tegen de stroom in* ten doop gehouden en gaat de Constandse-website van start. De bijeenkomst begint om 13 uur en wordt gehouden in het gebouw van de Universiteit voor Humanistiek, Drift 6, Utrecht. De 13de Anton Constandse-dag is georganiseerd door vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en het Humanistisch Archief. Meer informatie: 030-2390164.

DIENSTWEIGEREN SINDS DE JAREN ZESTIG
Onkruit, antimilitarisme en anarchisme

Willem de Haan

"Ondergeschiktheid is de ziel van de militaire dienst", aldus het Handboek voor de soldaat *dat elke militair bij aanvang van zijn diensttijd jarenlang kreeg uitgereikt. Het was niet zelden het kristallisatiepunt van het verzet tegen het leger in het bijzonder en het militarisme in het algemeen. De auteur van het artikel, Willem de Haan, maakte deel uit van de antimilitaristische groep Onkruit en was in 1979/1980 totaalweigeraar. Hij beschrijft de ontwikkeling van het radicale antimilitarisme in Nederland sinds het begin van de jaren zestig en dan met name de dienstweigering die midden jaren zeventig door Onkruit nieuwe impulsen kreeg (Redactie).*

Het dienstweigeren heeft in de Nederlandse anarchistische beweging altijd een belangrijke plaats ingenomen. Voor sommigen was het eigen geweten voldoende om te weigeren, voor anderen het kernmerkende 'Befehl ist Befehl principe' van het leger. Vaak kwamen daar ook politieke redenen bij: legers werden en worden gebruikt om de belangen van de machthebbers te verdedigen, of het nu gaat om de belangen van de politieke elite, eventueel die van een dictatuur of de belangen van de economische machten.

De kracht en tegelijk de zwakte van de dienstweiger- en antimilitaristische beweging is altijd de veelvormigheid, ook in de discussie, geweest:

1. Altijd kwam vroeg of laat de vraag boven of dienstweigering een *persoonlijke* daad diende te zijn of een *politieke.* Dienstweigeraars konden het elkaar daarmee soms knap lastig maken. Was het geweten voor de één een leidend uitgangspunt, voor de ander bestond er niet zoiets als een individueel geweten en was ook het geweten politiek bepaald.

2. Ook laaide de discussie over het zogenaamd *bevrijdend* geweld vaak hoog op: was een bevrijdingsleger, was bevrijdend geweld anders van karakter dan het zogenaamde onderdrukkend geweld?

3. Dan was er binnen de antimilitaristische beweging steeds weer discussie over de vraag of je nu het leger van *binnenuit* moest bevechten: door het organiseren van de soldaten of het saboteren van het moreel en materieel. Of was het doel meer gediend met een meer principiële dienstweigering, als moreel appèl en propagandistische daad?

4. Soms was er onenigheid over het *doel* van de strijd: ging het erom zoveel mogelijk propaganda voor de dienstweigering te maken en daarbij de daad bij het woord te voegen, of diende de dienstplicht als zodanig te worden bevochten? Was

afschaffing van de dienstplicht een nastrevenswaardig doel of toch maar liever een dienstplichtigenleger, waartegen het verzet zich kon kristalliseren en wat nog enige garantie bood voor agitatie en bewustwording van de soldaten?
5. Tot slot was er verschil van mening over het weigeren zelf: diende men 'alles', dus ook de militaire keuring en een beroep op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst, te weigeren (het zogenaamde 'totaalweigeren') en moest daarmee het 'gewoon' weigeren van de militaire dienst alleen als een vorm van 'inkapseling' binnen het systeem worden beschouwd?

Als in 1923 in Nederland de Dienstweigerwet wordt ingevoerd, is dat voor godsdienstig en ethisch bezwaarde dienstweigeraars een uitkomst. Politieke bezwaren worden niet erkend. In anarchistische kring ziet men een beroep op de wet als een principiële erkenning van de staat, die dus dient te worden afgewezen. Anarchisten, veelal georganiseerd in de IAMV (Internationale Anti-Militaristische Vereniging, opgericht in 1904), weigeren er vaak een beroep op te doen.
De IAMV overleeft de Tweede Wereldoorlog niet, al blijft de principiële dienstweigering en het afwijzen van de Wet GMD - zij het mondjesmaat - bestaan. In de jaren vijftig zijn het vooral Jehova's getuigen die een beroep op de Dienstweigerwet afwijzen omdat zij Gods woord boven dat van de Staat stellen. Later worden Jehova's niet meer opgeroepen. In 1964 wordt de Dienstweigerwet verruimd en leeft deze verder als Wet GMD (Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst).
In 1967 wordt de Bond Van Dienstweigeraars (BVD) opgericht. Doel is het streven naar een betere positie van tewerkgestelde gewetensbezwaarden. In 1970 wordt de BVD na heftige debatten omgevormd tot de Bond Voor Dienstplichtigen, het werkterrein wordt de kazerne. Daar zal het verzet tegen het militarisme méér tot zijn recht komen dan bij de individuele dienstweigering. Eind 1971 volgt de oprichting van de Vereniging Dienstweigeraars (VD), die zich, net als aanvankelijk de BVD, inzet voor erkende gewetensbezwaarden. In 1974 onstaat vanuit VD de groep Onkruit. Onkruit verwijt VD dat ze zich alleen bezig houdt met belangenbehartiging van gewetensbezwaarden. Daar tegenover stelt Onkruit het voeren van antimilitaristische actie en het 'totaal weigeren' van alle militaire verplichtingen: waarmee de oude anarchistische vorm van weigering weer wordt opgepakt. De Wet Gewetensbezwaren werd door Onkruit gezien als een onderdeel van 'het systeem': een gewetensbezwaarde zocht in die visie alleen een individuele uitweg om niet in militaire dienst te hoeven en liet het militaire apparaat ongemoeid.
Midden jaren zeventig onstond de totaalweigering: ook een beroep op de Wet Gewetensbezwaren werd geweigerd. Immers, niet degene die dienst weigert diende zich volgens de totaalweigeraar voor de gewetenstoetsing te melden, maar laat het leger zich verantwoorden voor de moord waar het dienstplichtigen voor opleidt. Sommige dienstplichtigen weigerden sinds die tijd ook de militaire keuring te ondergaan. Tussen 1974 en 1996 (de opschorting van de dienstplicht) hebben onge-

veer 150 totaalweigeraars hun gevangenisstraf uitgezeten.[1] Hun weigering werd bestraft met 21, later 18 maanden cel.
De actiegroep Onkruit hield rond 1984 op te bestaan, maar zij was overigens niet de enige drager van directe antimilitaristische acties. Groepen als die rond de eind jaren negentig overleden Kees Koning, die regelmatig militaire vliegbases binnendrong, gaven het verzet tegen het militarisme een nieuwe impuls. Ook ontstond eind jaren negentig een nieuwe groep onder de naam 'Onkruit vergaat niet', die sindsdien met name het thema van de kernbewapening via directe actie opnieuw onder de aandacht brengt.
Met de opschorting van de dienstplicht hield het actiemiddel van de dienstweigering noodgedwongen op te bestaan. Al meldde zich begin 1999 een aantal jongens uit met name doopsgezinde hoek die zich verzetten tegen de nog altijd geldende verplichte inschrijving van elke zeventienjarige jongen als mogelijk dienstplichtige. In hun motivatie beroepen zij zich op de persoonlijke autonomie als het hoogste en beslissende goed als het gaat om deelname aan militair geweld.[2]

Radicalisering

Dries Brunia, zoon van binnenschippers uit Rotterdam, was in 1962 één van de eersten die na de Tweede Wereldoorlog weigerde een beroep te doen op de Wet Gewetensbezwaren. Brunia ontmoette in zijn jeugd een felle antimilitarist bij een plaatselijke mondharmonicavereniging en leerde later mensen kennen rond het blad *De Vrije*, die vonden dat je geen beroep op de Wet GMD moest doen. Want ook die wet was staatsdwang. Toch meldde Brunia zich in januari 1962 bij zijn luchtmachtonderdeel in Nijmegen. Kort daarop, in april 1962, had hij daarvan zijn bekomst en schreef hij zijn commandant dat hij afzag van de verdere vervulling van zijn dienstplicht. Brunia voerde drie redenen aan: hij verafschuwde het militarisme, hij verafschuwde de militaire discipline ("een dictatoriaal stelsel, dienstplicht geheten") en hij weigerde uitzending naar Nieuw Guinea, waarvoor zijn onderdeel geselecteerd was. Brunia werd gedetineerd in Den Bosch en kreeg eens in de veertien dagen bezoek. In de pers werd over zijn zaak nauwelijks geschreven, later publiceerde Brunia een in eigen beheer uitgegeven brochure.
In de zomer van 1962 werd Brunia veroordeeld tot 2 jaar cel, later door het Hoog Militair Gerechtshof verhoogd tot 2,5 jaar. Onder de druk van het gevangenisbestaan deed Brunia na 5 maanden detentie, in september 1962, toch een beroep op de Wet GMD. Maar Brunia werd door de commissie niet erkend als dienstweigeraar en bleef in gevangenschap. In de jeugdgevangenis Vught accepteerde hij de verplichte gevangenisarbeid en droeg hij gevangeniskleding.
In oktober 1963 werd hij na 18 maanden cel vrijgelaten na een gratieverzoek van zijn advocaat, de in dienstweigerkringen bekende Hein van Wijk. Brunia werd later lid van de PSP. Hij verliet de partij weer "omdat dienstweigering bij de PSP als een folkloristische bezigheid werd gezien".[3]

Tussen de dienstweigering van Dries Brunia in 1962 en die van Ger Pouw, die in 1975 tot 21 maanden werd veroordeeld, radicaliseerde de antimilitaristische beweging langzaam maar zeker. Vanuit de Verenigde Staten en Engeland waren de Ban-de-Bom marsen komen overwaaien, tegen de Vietnam-oorlog werd wereldwijd gedemonstreerd. Van Angola en Mozambique tot het kolonelsregime in Griekenland en de staatsgreep tegen Allende in Chili: de gewapende conflicten waren dagelijks nieuws.
Begin jaren zeventig begon het ook te rommelen in reguliere dienstweigerkringen: de erkenningsprocedure en de vervangende dienst ontmoetten steeds meer verzet en kritiek. Zo eiste Tijmen van 't Foort in 1972 een zinvolle vervangende dienst: hij wilde vredeswerk doen in Oost-Europa en wilde dat erkend zien als vervangende dienst. De zaak eindigde in een jarenlang slepende juridische procedure. Dienstweigeraar Kees Vellekoop werd in 1973 door de commissie van advies niet erkend als gewetensbezwaarde omdat hij het onderscheid maakte tussen bevrijdend en onderdrukkend geweld. Vellekoop verdween aldus voor enige tijd achter de tralies. Bennie Tuender, in 1975 erkend als dienstweigeraar, besloot zijn vervangende dienst even lang te laten duren als de militaire dienst en stopte na 14 maanden. De resterende vijf maanden wilde Tuender voor zichzelf een nuttige vervangende dienst regelen wat door de overheid natuurlijk niet werd toegestaan. Het begrip vervangende dienstweigeraar werd geboren en Tuender verdween voor een maand achter de tralies. Midden jaren zeventig kwamen dan ook de eerste keuringsweigeraars: zij verschenen niet op de militaire keuring omdat ze toch niet in dienst zouden gaan.
De totale dienstweigering van Ger Pouw in 1975 was echter van een andere orde. Van 't Foort, Vellekoop en Tuender vochten het systeem op onderdelen aan, Pouw bindt de strijd aan met het systeem op zich: "Ik laat me door niemand de wet voorschrijven". Pouw opereert aanvankelijk in zijn eentje. Wel heeft hij contact met de secretaris van het Steunfonds inzake dienstweigering, de anarchistische marktkoopman Al Jongkind, die de 'gewone' dienstweigeraars ooit eens omschreef als papjochies. Immers, zij eten gewoon de pap die de overheid hun voorzet in de vorm van vervangende dienst.[4]
Pouw heeft zelf een andere sterke vergelijking: "Wie vegetariër is, gaat niet bij een slager te biecht", zo diskwalificeert hij de Wet GMD en de erkenningsprocedure. Pouw laat zich inspireren door anarchistische gedachten tegen militarisme en statelijkheid. Hij redeneert rechtlijnig: de dienstplicht is een schandelijke plicht en dient te worden opgeheven. Als tijdens zijn detentie demonstranten 'Ger moet vrij' roepen, is hij het daar niet mee eens. Hij noemt het een a-politieke leus, omdat je van de staat niets moet verwachten.
Na zijn detentie bezoekt Pouw de vergaderingen van Onkruit. De groep bestaat dan voornamelijk uit (aspirant-)dienstplichtigen die niet van plan zijn een beroep te doen op de Wet Gewetensbezwaren en hun (totaal-)weigering met zoveel moge-

lijk actie kracht bij willen zetten. De aloude propaganda van de daad wordt opgepoetst, oude leuzen worden uit de kast gehaald: géén man, géén cent voor het militarisme. Ger Pouw wordt door Onkruit in de armen gesloten. De groep volgt vanaf het begin een twee-sporen koers: het ondersteunen van totaalweigeraars èn het voeren van antimilitaristische acties.
Als eerste actiedoelen worden militaire vliegshows uitgekozen: nieuwe F 16 straaljagers worden met verf besmeurd in Gilze Rijen (1977) en later op vliegbasis Twente (1979). De acties zijn sterk symbolisch: bij vliegshows (open dagen) liggen demonstranten als zwaargewonden bij de ingang en in de Sinterklaastijd wordt militair speelgoed uit winkels gehaald en vernield (1979).
Een blauwe maandag wordt ook met uit Italië overgewaaid straattoneel het publiek in de binnensteden wakkergeschud. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van klassieke acties als het bezetten van kerktorens. Er verschijnen Onkruit-affiches met voor die tijd even opmerkelijke als overduidelijke teksten als: 'Smeer poep aan je militaire oproep'. De boodschap is duidelijk: compromisloos verzet tegen alles wat bij het militarisme hoort.[5]

Stromingen

Was Onkruit anarchistisch? Om die vraag te beantwoorden, gaan we terug naar 22 november 1978 in Den Haag. Nog altijd hilarisch en kenmerkend voor de radicale tak van het antimilitarisme is het prachtige incident tijdens een bezetting van het ministerie van Defensie op die dag. Als de ruim twintig antimilitaristen het gebouw proberen binnen te gaan, komen ze niet verder dan de hal. De deuren naar de rest van het gebouw blijken elektronisch vergrendeld. Dan komt na enkele uren een ambtenaar die vraagt wie de woordvoerder van de groep is. Maar de groep zegt: wij hebben geen woordvoerder. Vervolgens luidt de vraag: wat zijn jullie eisen? Waarop de groep laat weten: wij hebben geen eisen, om daarop het aloude 'géén man, géén vrouw en géén cent' ten gehore te brengen. De defensie-ambtenaar keert verbijsterd en onverrichterzake terug naar zijn collega's.
Sinds lange tijd wordt er in Nederland weer actie gevoerd zonder dat er eisen gesteld worden. Tot veler onbegrip. Zo begint een jongerenprogramma van de VARA-radio rond 1980 een campagne die oproept tot vrijlating van de totaalweigeraars. Tot woede van de totaalweigeraars zelf. Want die hebben maar één eis: weg met het militarisme.
Het totaalweigeren neemt in 1979 een grote vlucht: op 31 december 1978 zit er één gevangen, op 31 december 1979 zijn het er vijf en eind 1980 zijn het er al rond de tien. Om sterker te staan in de weigering wordt het Onkruit-spaarplan geboren: als meerdere totaalweigeraars zich tegelijkertijd laten oppakken en veroordelen, zal de propagandistische werking (en de onderlinge steun) sterker zijn. Begin jaren tachtig lukt het een aantal malen om gelijktijdige arrestaties en veroordelingen uit te lokken. In de jaren 1981 en 1982 komt het voor dat er in bijna elk Huis van Bewa-

ring wel één of meerdere totaalweigeraar(s) straf uitzitten. De aanhoudingen van de totaalweigeraars gaan bijna steevast gepaard met antimilitaristische acties, de processen bij Krijgsraad en Hoog Militair Gerechtshof gaan veelal vergezeld van demonstraties tegen het leger en de militaire justitie.
Onkruit krijgt door de soms spectaculaire acties en door het toenemend aantal gedetineerde totaalweigeraars vanaf 1978 meer en meer aandacht, zowel van 'het publiek' als van mensen die zich door de acties voelen aangetrokken. Het formuleren van een 'beginselprogramma' wordt door sommigen steeds noodzakelijker geacht. Immers, Onkruit is een los georganiseerde groep zonder statuten, voorzitter of heldere strategie. Zoals vaak in eigen kring wordt gezegd: "Wij zijn geen actiegroep, wij zijn een groep acties".
Al snel nadat de eerste totaalweigeraars in de cel beland zijn, radicaliseert de groep. Er ontstaat ook een aanvankelijk onbedoelde tweespalt tussen de groep totaalweigeraars enerzijds en de niet-weigeraars anderzijds. De totaalweigeraars zelf hebben vaak de handen vol aan het 'overleven' van de bajes, de buitenwacht wil dóór en niet duimen draaiend achterblijven.
Binnen Onkruit ontstaat rond 1980 een heftige discussie over de te volgen actielijn; de acties tot dan toe hebben succes en ondervinden begrip in de samenleving, maar hoe daarmee om te gaan? Er wordt gezocht naar iets gemeenschappelijks dat aspirant-leden van Onkruit zouden moeten onderschrijven. Maar er is niet eens zoiets als een ledenbestand, er zijn in feite geen leden, er is geen voorzitter, er zijn alleen wisselende notulisten op de vergaderingen.
Op een Onkruit-weekeinde in februari 1980 wordt gepoogd tot een gezamenlijke lijn te komen, al wordt uit één van de discussiestukken duidelijk dat zoiets zich moeilijk verhoudt met het door de meeste Onkruiters beleden 'anarchisme', wat tot uiting komt in de volgende punten:
1. Onkruit wil tegenstellingen blootleggen: met de staat is geen compromis mogelijk; Onkruit is anti-parlementair, dat wil zeggen ziet niets in 'parlementaire lobby', van het parlement valt niets te verwachten;
2. Over de manier van actievoeren schrijft het pamflet: bij onze acties ben je slechts verantwoordelijk voor je eigen daden; iedereen mag en niemand moet meedoen;
3. En wat de organisatie betreft: wij kennen geen leden, bestuur, afgevaardigden; wij zijn een federatie waarin verschillende afdelingen autonoom zijn; iedereen kan direct inbrengen wat hij/zij nodig acht.
Het weekeinde eindigt in een behoorlijke chaos, zonder dat er gemeenschappelijke uitgangspunten tot stand komen. Daarmee blijven twee problemen onopgelost:
- Er komt geen overeenstemming over de vraag wat de groep wel of niet als geweld beschouwt, waardoor dit vraagstuk steeds opnieuw weer opduikt en tot verdeeldheid leidt;
- Er komt geen oplossing voor de groeiende kloof tussen de gedetineerde totaalweigeraars en de groep actievoerders 'buiten'. En daarmee tekent Onkruit, achteraf

gezien, misschien al op dat moment haar eigen ondergang als gezichtsbepalende voorhoede van het antimilitarisme in Nederland.
Over de afkeer van het militarisme en de staat is niet veel discussie, al mag het opmerkelijk zijn dat de groep het laat bij (rudimentaire) kritiek, zonder te zoeken naar een inhoudelijke onderbouwing daarvan en het formuleren van alternatieven voor het militair geweld. Het antimilitarisme van de meeste Onkruiters is een persoonlijke zaak, het is een manier van leven, een verzetshouding die voortkomt uit boosheid over hoe de staat zich opstelt op tal van terreinen: of het nu gaat om de bewapening, de woningnood, de lobby voor kernenergie, het steunen van dictatoriale landen of het invoeren van de postcode en de bloei van de bewakingscamera's in publieke ruimtes (Big brother is watching you!). De meeste Onkruiters voelen zich geen deel van een lange geschiedenis. De totaalweigeraars voelen die verbondenheid wèl als zij op het kampeerterrein van de vrije socialisten in Appelscha hun lotgenoten uit de jaren dertig treffen.[6]
Binnen Onkruit ontstaat na 1980 al snel een verwijdering der geesten. De 'groep Nijmegen', waar vooral 'strategisch' wordt gedacht en waar studies over het militair-industrieel complex het licht zien, komt te staan tegenover 'Amsterdam', waar de meeste Onkruiters inmiddels ook in de kraakbeweging actief zijn. Ook wat actiemiddelen betreft loopt de strategie steeds meer uiteen. Terwijl 'Nijmegen' in 1980 een actie voert bij het defensielaboratorium van TNO en tal van documenten naar buiten brengt (alleen geweld tegen zaken, niet tegen personen), komt 'Amsterdam' al in 1979 met een provocerend pamlet onder de titel 'Wij slaan terug'. Terwijl 'Nijmegen' opteert voor een eigen 'Onkruit-strategie', gaat het 'Amsterdam' vooral om de spontane en directe actie. In Amsterdam gaat het antimilitarisme begin jaren tachtig ook al snel hand in hand met de radicaliserende kraakbeweging. Later is er ook een personele uitwisseling met groepen die ageren tegen de apartheid in Zuid-Afrika en antiracisme-groepen die de strijd aanbinden met extreem-rechts.

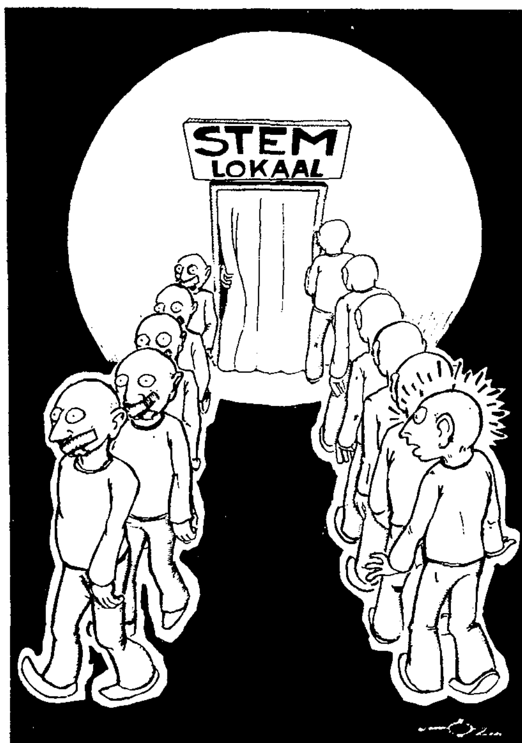
Neergang

Eén van de gevolgen daarvan is dat de aanvankelijke openheid die de acties van Onkruit kenmerkte, verdwijnt. De antimilitaristische acties worden meer en meer voorbereid en uitgevoerd door kleine groepen die in de anonimiteit opereren. Bunkers met militaire geheimen worden opengebroken, de oorlogsvoorbereiding wordt blootgelegd, maar vaak weet de ene Onkruiter niet meer waar de ander mee bezig is. Het karakter van de acties verschuift naar een 'hit en run', persverklaringen worden soms niet meer nodig geacht 'omdat dat toch geen zin heeft'. Soms komen er bij dergelijke acties opmerkelijke feiten boven tafel, maar er wordt geen poging meer gedaan om aansluiting te zoeken bij anderen die de soms buitgemaakte 'defensie-geheimen' een zwaarder gewicht kunnen geven. Met politici, wetenschappers of mensen uit de reguliere vredesbeweging is nauwelijks tot geen con-

tact. Vanaf het midden van de jaren tachtig onstaat - mede door interne argwaan en achterdocht (wie is hier een infiltrant?) - uiteindelijk een uittocht van velen uit de antimilitaristische beweging.

Concluderend mag Onkruit in de beginfase in een aantal onzichten anarchistisch genoemd worden: zeker waar het gaat om een compromisloze opstelling ('geen compromis met de staat'), waar het gaat om het ontbreken van deeleisen ('onze eis is: het militarisme moet weg') en waar het gaat om de interne organisatie ('geen leiders, geen statuten'). De radicale antimilitaristen zagen geen noodzaak en soms ook geen mogelijkheden om tot een verbreding van de strijd te komen en/of aansluiting te zoeken met groepen als het IKV.
Het kwam ook niet tot een analyse van de maatschappelijke verhoudingen of het formuleren van een lange-termijnstrategie. Het merendeel der antimilitaristen is jarenlang wars van organisatie, strategie en leiderschap. In de latere fase, als de acties harder en anoniemer worden, treedt een omgekeerde tendens naar voren: dan onstaan wèl leiders en wordt de achterban gedegradeerd tot 'actie-vee'.
Bij de groep totaalweigeraars zien we een geheel eigen ontwikkeling. In de eerste jaren, van 1976 tot 1980, zijn 'Onkruit' en 'Totaalweigeraars' min of meer synoniem. Daarna niet meer. Dat komt onder andere doordat het middel van de totaalweigering niet voor elke antimilitarist een mogelijk actiepunt is. Zo wordt de hele lichting 1959 (alle in 1959 geboren jongens) buitengewoon dienstplichtig verklaard. Dan zijn er nog de afgekeurden en zij voor wie het totaalweigeren om uiteenlopende redenen geen perspectief is. Meisjes en vrouwen worden al helemaal niet opgeroepen voor de militaire dienst. Na 1980 onstaat er frictie tussen de totaalweigeraars en de overige antimilitaristen. De totaalweigeraars worden 'martelarengedrag en persoonverheerlijking' verweten en vinden na hun detentie vaak moeilijk weer aansluiting bij de groep.
De latere totaalweigeraars, die zich minder gesteund voelen door de actiegroep Onkruit, ontwikkelen daarop het concept van de steungroep: vrienden en vriendinnen van de weigeraar komen bij elkaar en proberen met acties aandacht voor 'hun' totaalweigeraar te genereren. Ook ouders van totaalweigeraars komen tot een eigen overleg: onder de naam Antinor treffen ze elkaar maandelijks in Utrecht om ervaringen uit te wisselen. In elke publicatie van vredesorganisaties staan lijsten met 'bajesklanten', hetgeen tot geweldige stapels post in de gevangenissen leidt. Scholieren melden zich om scripties en werkstukken te schrijven, journalisten staan in de rij.
De specifieke 'achtergrond' en de eigen vriendenkring van de weigeraar wordt bij het kiezen van actiedoelen vaak doorslaggevend. Totaalweigeraar Laurens Klappe, lid van het dagelijks bestuur van de Vereniging Dienstweigeraars, voert in 1981 een actie met een aantal andere bestuursleden van de vereniging bij de defensie-banenwinkel in Hengelo, terwijl beeldend kunstenaar Robooth Kleij met collega-kun-

stenaars in 1989 een actie voert tegen de in de tuin van de beeldend kunstenares Marthe Röling geparkeerde Starfighter.
Bij de laatste lichting totaalweigeraars is vaak nog nauwelijks sprake van een steungroep. De totaalweigering trekt minder aandacht, zeker na de val van de Muur in 1989 als ook de Defensiebegroting voor het eerst inkrimpt en gespeculeerd wordt op een naderde opschorting van de dienstplicht.
De waarschijnlijk laatste totaalweigeraar van de twintigste eeuw is Leon Wechgelaer, die in 1996 een straf van zeven maanden uitzat in de Bijlmerbajes in Amsterdam. Wechgelaer was op dat moment al 36 jaar, studeerde bouwkunde in Delft en verscheurde ooit zijn oproep voor militaire dienst. Vóór zijn arrestatie woonde hij al jarenlang op een buiten hemzelf en zijn vriendin onbewoond eiland in Noorwegen en stond acht jaar lang op de opsporingstelex. Tot hij bij toeval een keer aan de grens werd aangehouden. Wechgelaer: "Ik heb me nooit zo verdiept in de geschiedenis van het totaalweigeren, het was een primaire reactie: in dienst gaan, dat doe je niet. En een beroep op de Wet Gewetensbezwaren doe je ook niet, want die wet is gewoon een verlengstuk van het systeem".[7]

Terugblik

Concluderend kan gesteld worden dat de tijdgeest uiteindelijk ook bepalend is geweest voor de antimilitaristische beweging. De strijd om de persoonlijke ontplooiing in de jaren zestig en zeventig met de daarop volgende ik-ideologie in de jaren tachtig en negentig heeft ook mede de ontwikkeling van het antimilitarisme bepaald. Was het 'niet willen dienen' in zijn wezen al een individuele daad, pogingen om die strijd te verbreden waren uiteindelijk gedoemd te mislukken. Nooit werd massaal gestaakt of gedemonstreerd rond het thema dienstweigeren, zoals ooit bij de hongerstaking van dienstweigeraar Herman Groenendaal in 1921 toen de Amsterdamse arbeiders massaal het werk neerlegden.

Tot een wezenlijke opbouw van vormen van alternatieve verdediging is het niet gekomen, omdat het militarisme als zodanig niet noemenswaardig aan het wankelen werd gebracht en de voorhoede van de antimilitaristen in Nederland er niet in slaagde of niet voldoende bereid was dergelijke ideeën nader uit te bouwen. Er was nauwelijks tot geen uitwisseling van personen noch van ideeën met de 'grote vredesbeweging' onder leiding van het IKV, die de massale anti-kernwapendemonstraties in de jaren tachtig organiseerde.

Maar dat neemt niet weg dat de totaalweigering van naar schatting 150 dienstplichtigen sinds 1975 een unieke episode in de geschiedenis van het Nederlands antimilitarisme genoemd mag worden. Wie de procesverklaringen van de totaalweigeraars leest, ontdekt daarin overigens geregeld grondige en gedegen analyses van de grote vraagstukken van onze wereld: het armoedevraagstuk, de bewapening en het militarisme als politiek, economisch en ethisch vraagstuk. Zodoende inspireerden de totaalweigeraars niet alleen met hun daad van weigering, maar ook met hun onderbouwing daarvan talloze mensen. Bij de verhalen van 'de grote vredesbeweging' zorgen acties en publicaties van totaalweigeraars en Onkruiters steeds voor een extra kritische noot. En leverde zodoende een bijdrage aan het volgens het oud-PSP kamerlid Fred van der Spek "voor Nederland kenmerkende beperkte geloof in het militaire verhaal en de vergeleken met andere landen relatief grote mate van afkeer van het militarisme".[8]

Tot slot de vraag of de totaalweigeraars onderdeel waren van een anarchistische beweging. Een kleine rondgang onder oud-totaalweigeraars leert dat het grootste deel van hen zich in daad van weigering wel degelijk door anarchistische ideeën liet inspireren: 'De staat verdrukt, de wet is logen'. Dat gold ook voor het gevangenissysteem waar de totaalweigeraars en soms ook andere Onkruiters mee te maken kregen.

Veel totaalweigeraars waren tijdens hun detentie actief in zogenaamde gedetineerdencommissies en waren vaak vraagbaak voor collega-gedetineerden. Na de detentie werd een deel van de totaalweigeraars actief in groepen als de Coornhertliga of de Bond van Wetsovertreders. Maar ook voor het gevangenissysteem kon geen

deugdelijk alternatief geformuleerd worden, hoe sterk de overtuiging ook was en is dat het heersende systeem van straffen en veroordelen contraproductief en verwerpelijk mag heten.
Het mag opmerkelijk zijn dat veel van de oud-totaalweigeraars en ook van de andere antimilitaristen van Onkruit in hun latere leven tot een redelijke aanpassing binnen de huidige maatschappij zijn gekomen. Met kinderen, huizen, hypotheken en betaalde, reguliere banen en carrières. De strijd tegen het militarisme was - anders dan tijdens het Interbellum - een geïsoleerde strijd. Het ging ook veelal om jongeren uit de midden- of hogere klasse. De maatschappij was in de jaren zeventig en tachtig veel opener en de sociale mobiliteit was veel groter dan tijdens die andere bloeiperiode van antimilitarisme, het Interbellum.
Maar Onkruit was een prachtige actiegroep, legde de bijl aan de wortels van het militarisme en daagde uit tot eigenzinnig denken en handelen. Het totaalweigeren was het meest krachtige antwoord op de dienstplicht en dwong door de persoonlijke opoffering respect af. Een steen in de vijver, maar helaas geen dijkdoorbraak.

Noten

(1) Het exacte aantal is me niet bekend. - (2) Zie *Trouw*, 18-1-1999. - (3) Uitgebreider in: Guus Termeer e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu.* Link, Nijmegen 1984. - (4) Zie Flip Ten Cate e.a, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*. Antimilitaristische Uitgeverij 1992. - (5) Een uitgebreid overzicht van Onkruit-acties in het Onkruitnummer 44/45 van *De AS* (1980). In dat nummer ook de bijdragen die de redacteuren Boudewijn Chorus en Rudolf de Jong hadden willen uitspreken ter verdediging van de totaalweigeraars Willem de Haan, Flip de Kroon en Theo Wolswijk tijdens hun proces op 12 maart 1980. Het Hoog Militair Gerechtshof weigerde echter Chorus, De Jong (en Fabre) als getuige-deskundigen het woord te geven. Op 22 mei 1985 kreeg Arthur Lehning van het HMG te Den Haag gelegenheid te pleiten voor de totaalweigeraar Marinus Augustijn ('Pleidooi voor een totaalweigeraar', in Arthur Lehning, *Prometheus en het recht van opstand*, Baarn 1987). - (6) Zo raakte Stephan Kraan (*De muesli bloeit*, Impuls Boek 1982, met een voorwoord van Anton Constandse) na zijn dienstweigering nauw betrokken bij het kampeerterrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha en bij het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten. Zie ook Willem de Haan en Willem Bosma, 'En weer bracht Appelscha de wereld geen revolutie', in *de Volkskrant* 28-5-1983. - (7) Interview Humanistische Omroep 9-12-1996. - (8) Interview Humanistische Omroep 15-2-1999.

HET MOEILIJKE ANARCHISME
De Federatie van Vrije Socialisten in de jaren zeventig

Jan Bervoets

Wij maken eerst een uitstapje naar Italië in 1969. Van 5 tot 7 december komt in Turijn een conferentie bijeen over anarchisme en anarchie in de tegenwoordige wereld. Nagenoeg alle tot dan toe bekende kopstukken op het gebied van anarchismestudie gaan daarin een discussie aan over de organisatie van de arbeidersklasse en de rol van het anarchisme daarbij. Als sprekers treffen we aan Daniel Guérin, James Joll, Arthur Lehning, Gaston Leval, Umberto Marzocchi en Federica Montsény: op Joll na, die zich na een aantal kritische boeken over het anarchisme tot de beweging bekeerde, heb ik hier met uitzondering wellicht van een militant als Maurice Joyeux, de toenmalige kopstukken van het anarchosyndicalisme bijeen. We zullen merken dat ze het niet over alles met elkaar eens zijn geweest.[1]

Waarom deze conferentie? In geheel Europa was inmiddels een anti-autoritaire beweging ontstaan, met name binnen de studentenwereld, die overal waar zij succesvol was, perspectieven bood voor een anarchistische samenleving.[2] In het kielzog van de studentenbeweging ontstonden spontaan bedrijfsonteigeningen, productieve associaties, de commune van Nantes, anti-bureaucratische kernen van arbeidersmacht in België (Genk, Antwerpen, Gent), wijk- en buurtcomités van krakers en consumenten. Alleen: de theoretische grondslag ontbrak. De propaganda voor buitenparlementaire actie werd namelijk óók door tal van politieke partijen gevoerd, die zich op het marxisme en vooral op het leninisme beriepen en verklaarden de revolutie te bevorderen. Nimmer was duidelijk geweest wat die organisaties beoogden: directe democratie of domweg cellenbouw, recrutering van leiders en werving van partij-aanhang met alle reformistische consequenties van dien.

Anarchisme als organisatiebeginsel werd door dit soort propagandisten van de directe actie vooral gemarginaliseerd als een vorm van 'revolutionair ongeduld'. Berucht is in dit verband het door Hans Magnus Enzensberger geredigeerde *Kursbuch 19*, dat het anarchisme afschildert als 'Narzismus', 'Volkstümelei' of bommengooierij.[3] Vooral het voor de gehele beweging ronduit lasterlijke artikel van de communist Wolfgang Harich, dat zich ook tegen de studentenbeweging van mei '68 keerde, is spreekwoordelijk geworden. Daartegenover werd een grote nadruk gelegd op het marxisme als theorie van de spontaan afstervende staat wanneer het proletariaat eenmaal de overwinning zou hebben behaald.

Daar kwam nog iets bij. In de directe strijd om de zeggenschap over het eigen leven speelde de solidariteit met de Derde Wereld een belangrijke rol. Nu was er geen enkel Derde Wereldland dat op enigerlei wijze de anarchie had gerealiseerd, al vermeldt Daniel Guérin in bepaalde drukken van zijn werk *L'anarchisme* aanzetten in het revolutionaire Algerije.[4] Maar er was in het Verre Oosten een oorlog aan de gang, waarbij de kwade krachten vooral van de Verenigde Staten kwamen. De 22-maartbeweging verbond zich met andere studentenbewegingen in Parijs door acties tegen Amerikaanse reisbureaus uit protest tegen hun oorlogsmisdaden in Vietnam. En zo werd overal, óók in Nederland, geprotesteerd tegen het Amerikaanse militarisme.

In feite was de anarchistische beweging, voorzover zij zich theoretisch had verbonden met de arbeidersklasse, geïsoleerd. De oudere garde van de Anarchistische Internationale, onder wie Federica Montseny (door haar deelname aan de regering-Caballero van de Spaanse republiek in 1936 een omstreden persoonlijkheid geworden) en Maurice Joyeux (die zijn heroïsche sporen had verdiend tijdens een antimilitaristische muiterij tegen de Duitse bezetting!) was van de nieuwe beweging vervreemd. Tegenover de oude kaders stonden Daniel Guérin en de door Gaston Leval geïnspireerde studentenleiders van de 22-maartbeweging, waarvan Dany Cohn-Bendit de meest spraakmakende woordvoerder is geweest. Deze mensen zijn of waren veelal anarchosyndicalisten, dat wil zeggen: zij geloofden in organisatie van de belangenstrijd als grondslag voor de revolutie, dus als middel om de anarchie te bevorderen. De betekenis van de 22-maartbeweging was dat zij aanvankelijk weigerde zich te zien als voorhoede, maar bewust de kern vormde van een zich uitbreidende beweging en zich keerde tegen de strijd om het leiderschap.

Er ontwikkelde zich echter binnen de internationale anarchistische beweging een tegenstelling. De ouderen wilden de rijen sluiten op basis van een eenheidstheorie, die ieder engagement afwees met groepen die zich door andere bronnen dan de eigen beginselen lieten inspireren. Zij wilden een wereldfederatie vormen van federaties die per land een delegatie afvaardigden; de jongeren zagen in deze houding een bureaucratische belemmering van de directe acties van onderop en wilden al coördinerend de eigen kaders voortdurend ter discussie stellen. Dat er voor beide stellingnamen wat te vinden is, blijkt uit de discussies die in Turijn zijn gevoerd.

Ik beperk me tot de tegenstellingen die er tijdens die conferentie tussen Arthur Lehning en Daniel Guérin ontstonden. Drie jaar tevoren had ik Arthur Lehning met groot enthousiasme over Daniel Guérin horen spreken als de belangrijkste theoreticus van het anarchisme op dat moment, nu zou hij hem categorisch tegenspreken. Inzet was het voorstel van Daniel Guérin om het begrip anarchisme als scheidslijn tussen anarchisten en marxisten af te schaffen en de basismilitanten te verenigen op een historisch-materialistisch beginsel dat *libertair marxisme* zou wor-

den genoemd. Vanuit de autonome actie zouden dan nieuwe, zich uitbreidende organisatievormen ontstaan die een voorafspiegeling van de nieuwe samenleving zouden vormen. Dit was voor Arthur Lehning niet onaanvaardbaar, maar hij weigerde categorisch daarvoor de term marxisme te gebruiken. Hij had immers tevoren een uitvoerige inleiding gehouden over de tegenstellingen tussen het blanquistische socialisme van een voorhoedestelsel, dat het marxistische denken over de organisatie van de arbeidersklasse zou beïnvloeden en met name het *Communistisch manifest* en het daarnaar verwijzende leninisme. Voor hem was 'libertair marxisme' een *contradictio in terminis*, dus met zichzelf in tegenspraak.

Als anarchisten zich bezig houden met organisatie, dan is het om iedere vorm van bureaucratie, dus ook iedere theoretische grondslag ervan, uit te sluiten. Konden anarchisten en marxisten dan in de praktijk organisatorisch samengaan op actieniveau? Of bleef die scheidslijn bestaan, ooit door Alexander Berkman[5] omschreven als een onoverbrugbare stroom van bloed? Maar dan duikt de vraag op: is een anarchistische vereniging dan niets anders dan een vereniging van principiële *individuen* die zichzelf in de plaats stellen van de belangenstrijd van de arbeidersklasse? Als een anarchistische beweging zich gaat profileren, naast en afgescheiden van andere groeperingen die zich op allerlei wijzen marxistisch noemen, speelt zij dan niet een rol die met haar beginselen in tegenspraak is? Er ontstond in ieder geval een dubbelzinnige situatie waaruit allerlei dilemma's voortkwamen of, beter gezegd, actueel werden. En sommige dilemma's zijn nog steeds actueel zodra er sprake is van een basisbeweging die zich consolideert. De definitie van de strijd *van* het proletariaat leidde maar al te vaak tot een strijd om de leiding *over* het proletariaat.

Wat zou dan de essentie moeten zijn van 'een onzichtbare macht, die zich tegen tirannen keert'? Anarchisten onderling voeren nagenoeg altijd discussies over handelingen die mogen en die niet mogen, juist omdat zij overtuigd zijn dat het tegendeel leidt tot machtsvorming. *Daarom is de anarchistische beweging feitelijk vooral een beweging van beginselen, die op hun beurt voortdurend ter discussie staan.*

De Vrije Socialist

Hoe was de situatie rond 1970 in Nederland? De studentenbeweging had zijn eerste grote universiteitsbezettingen achter de rug, met als hoogtepunt de Maagdenhuisbezetting. Maar het was zeker geen bewust anarchistische beweging, de meeste activisten beriepen zich op Marx en Lenin en groepeerden zich in organisaties die zich als voorhoede beschouwden van de arbeidersklasse. Welke basisbeweging zij ook organiseerden, zij behielden de centrale leiding en er waren altijd theoretische belangenprioriteiten die tot afsplitsingen leidden. Er waren aanhangers van Mao, die zich bezig hielden met klassieke celvorming en seances met zelfkritiek: de Volksrepubliek China had namelijk een rood boekje verspreid, waarin te lezen was hoe de partij allerlei collectivistische en anti-hiërarchische basisidealen propageer-

de die als vormen van radicale democratie konden (!) worden uitgelegd. Er waren er die zich bij de CPN aansloten, maar daar te maken kregen met de paranoïde tirannie van partijleider Paul de Groot met zijn afkeer van intellectuelen. Er waren kleine groeperingen die op papier soms geestverwantschap toonden met de anarchisten: trotskisten die het afsterven van de staat wilden bevorderen en radensocialisten.
Daarnaast was er de Kabouterpartij, een voortzetting van Provo, maar dan met een milieubewust politiek program èn een (overigens onjuist) beroep op Kropotkin, maar vooral bedoeld als alternatieve partij in de gemeenteraad. Omdat er enerzijds propaganda werd gemaakt voor een partijprogramma en anderzijds allerlei initiatieven en strijdmethoden aan de anarchistische beweging werden ontleend, maakte de Kabouterpartij een spagaat.

Ondertussen groeide de anarchistische beweging; dissidenten uit marxistische groepen en anderen verenigden zich in de Federatie van Vrije Socialisten, waarin inmiddels oudere anarchisten van het Noordelijk Gewest, jongeren van *De Vrije* en een groep ex-Kabouters die bezwaren had tegen het reformisme van Roel van Duijn actief waren. Wij waren allemaal in 1970 bijeengekomen in Appelscha, waar Van Duijn, Ton Regtien en ik een forum vormden over Regtiens kritiek op Provo en de Kabouterpartij. Een jaar daarna fuseerden de redacties van *De Vrije* en *Recht voor Allen* en ontstond *De Vrije Socialist.*
Wie de tijdschriften van die jaren leest, zal er nogal wat commentaren op Marx in vinden en niet altijd negatieve. De houding die we tegenover Marx aannamen, lijkt een beetje op de voorlichting die je tegenwoordig in het geboortehuis van Marx in Trier[6] tegen komt. Daar vind je in een kamertje de ware erfgenamen van de Eerste Internationale in de vorm van 'afsplitsingen': links vinden we Lenin en Trotski, rechts Bakoenin en Kropotkin. Het anarchisme wordt daarin voorgesteld als een historisch-materialistische stroming. En daarom konden ook uit marxistische stromingen argumenten worden overgenomen om de marxistische partijvorming en de strategie van de verovering van de politieke macht te bestrijden. Een belangrijk voorbeeld dat ik zelf gebruikte was Trotski's pamflet *Hun moraal en de onze,* waarin de verhouding tussen doel en middelen als uitgangspunt van het revolutionaire handelen centraal werd gesteld: onjuist handelen leidt niet tot de socialistische, dat wil zeggen: anarchistische maatschappij.[7]
De positie van de Nederlandse Federatie was vooral die van Guérin: wij moesten samenwerkingsverbanden met die basisbewegingen zien te vormen, ook al lazen die Marx. De organisatie werd veelal in de vorm van plaatselijke federaties of 'anarchistische collectieven' opgezet. Die zouden dan in allerlei situaties actiecomités vormen en vanuit de directe strijd hun ervaringen uitwisselen. De meeste kameraden zaten in studentenbewegingen of in wijkcomités, met als belangrijke centra onder meer de Bethaniën- of Nieuwmarktbuurt in Amsterdam en de studentenbeweging in Utrecht. Vanuit die ervaringen zouden theorieën die we bij

geestverwante filosofen aantroffen (Fons Elders, Wim van Dooren, Frans Boenders) worden getoetst: met name het door Teleac gepresenteerde programma van Elders over wijsbegeerte onder de titel *Analyseer, deconditioneer* bevatte toen veel anarchistische ideeën.[8]

Guerrilla

De basisbewegingen die door al die partijen en partijtjes in gang werden gezet, waren soms studentenorganisaties, dan weer wijkcomités. De Kabouters brachten de krakersbeweging onder de aandacht, die dankzij Rob Stolk voor het eerst een eigen politieke betekenis kreeg. De maoïsten van de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland (*gedeeltelijk*[9] een voorloper van de huidige SP) organiseerden zich in een tegen de vakbondsbureaucratie gerichte stakingsbeweging als Arbeidersmacht Rotterdamse Haven. De partijcommunisten propageerden een basisdemocratie van arbeiders en boeren in Oost-Groningen met eigen inspraakorganen, met als hoogtepunt de strijd tegen een militair oefenterrein in Ter Apel. In de linkervleugel van de Partij van de Arbeid propageerde Piet Reckman zijn sociale actie. Op zich zijn dit allemaal thema's die ook deel uit maken van de anarchistische beweging, maar de organisatie van de uitvoering berustte bij een centrale leiding of was bedoeld als werving voor een politieke partij, die ook over andere agenda's beschikte. Wat dit voor gevolgen had, zullen we merken, als in 1975 de Nieuwmarktactie aan de orde komt en al deze partijen aan weerszijden van de barricaden komen te staan en de ME feitelijk op elkaar afsturen.

De rechtvaardiging van basisacties door marxistische partijen vindt zijn oorsprong in de ideologie van de guerrilla. Hiervoor waren de standaardwerken de uiteenzettingen die Mao Tse Toeng in 1937 en Che Guevara tijdens de Cubaanse revolutie hadden verspreid. Feitelijk hoorde de guerrilla niet in het leninistische concept; zij was veeleer anarchistisch en werd met name in de nadagen van de Spaanse Burgeroorlog door CNT-militanten gepredikt. De guerrilla is een volksoorlog van onderop, waarbij de gewapende eenheden rechtstreeks voortkomen uit de belangenstrijd als zodanig. Het grote voorbeeld van de anarchistische guerrillero was Nestor Makhno, wiens eenheden uiteindelijk tijdens onderhandelingen met Trotski's Rode Leger in 1921 door datzelfde Rode Leger werden uitgemoord. Omdat de guerrilla de enige militair-gewapende actie was die niet in een centraal militaristische bevelsstructuur naar leninistisch model paste, werd zij door Trotski en de zijnen op de hierboven aangehaalde morele gronden bestreden. Binnen onze eigen beweging werd dan ook beweerd dat Che Guevara zijn strijdmethoden van een CNT-militant had geleerd en dat de tijdens de Cubaanse revolutie omgekomen guerrillastrijder Camillo Cienfuegos een anarchist zou zijn geweest.
Voor het theoretische debat met de marxisten hadden we de biografie van Nestor Makhno door Peter Arsjinov.[10] Deze verspreidde in 1926 een organisatie-concept

(*Organisatorisch Platform van de Revolutionaire Anarchisten*), dat binnen de anarcho-syndicalistische beweging als omstreden werd beschouwd: met name hadden andere anti-leninistische opponenten als Voline en Berkman bezwaar tegen de leuze van Arsjinovs Algemene Anarchistenbond: 'eenheid van theorie, eenheid van actie, collectieve verantwoordelijkheid'.[11] Dit zou in strijd zijn met de door Malatesta voorgestane en algemeen aanvaarde beginselen van tolerantie van denkbeelden onder de arbeiders van onderop; het gevaar van het opleggen van denkbeelden aan de arbeiders is met toepassing van deze leuze niet denkbeeldig. Toen dit Arsjinov-platform in 1974 binnen de Federatie ter discussie werd gesteld, hadden wij daar minder bedenkingen tegen – juist omdat wij onze positie tegenover de leninistische groepen scherper moesten afbakenen en deze tolerantiebeginselen als enig haalbaar revolutionair middel predikten. Het platform kreeg op deze manier een paradoxale interpretatie, die nog altijd zijn geldigheid behoudt. De anarchistische beweging is collectief verantwoordelijk voor het tegengaan van elke vorm van tirannie en van de vervanging van de arbeidersklasse door de macht van individuen. Daarom zou de leuze van Arsjinov niet mogen dienen voor de oplegging van discipline aan anderen, maar voor een organisatorische zelfdiscipline die zich tegen celvorming keert.

Waar het de anarchisten om te doen was (of beter gezegd: had moeten zijn) was dat al deze vormen van belangenstrijd zich feitelijk ontwikkelden tot *autonome* organisaties die vanuit hun diverse strijdvormen tot een samenwerkingsverband zouden komen en een voorafspiegeling zouden worden voor de nieuwe maatschappij. En de rol van de individuele anarchist daarin was: lectuur zien te verspreiden die afweek van de gebruikelijke marxistische propaganda en vooral zelf veel te lezen terwille van de eigen theorievorming, en daarnaast participeren in de basisacties, de demonstraties, de stakingen en de bezettingen. Achteraf bleek dat een gevaar in zich te houden: men kan als theoreticus te snel vanuit een abstract denkbeeld zelf gaan beoordelen welke actie tot anarchie leidt en welke niet, en wie zijn bondgenoten zoekt onder de theoretici zou zich wel eens van activisten kunnen afkeren.

Verwarring

In Nederland zag de anarchistische beweging vooral zijn kans in de wijkacties. Met name in de Amsterdamse binnenstad waren bewonersgroepen actief: men verzette zich tegen de bouw van een metro, die dwars door centrumwijken als de Nieuwmarkt en de Bethanienstraat moest lopen. Nu had, zo dachten wij, de Nieuwmarktkwestie een volksopstand in Amsterdam kunnen veroorzaken die zijn weerga niet kende. Daarvoor was de solidariteit van alle wijken en bewonersorganisaties in de stad noodzakelijk. Maar de wijken waren georganiseerd in comités en centra, verdeeld over de politieke partijen. Er waren nogal wat kerngroepen van de CPN, de partij van wethouder Verhey, die zelf de bouw van de metro er door had gedrukt.

Daarnaast waren er ook onderling verdeelde maoïsten, die slechts actie onder hun eigen leiding gedoogden.
De krakers van de Nieuwmarkt ervoeren nu dat ze, wanneer het erop aankwam, van geen enkele linkse partij steun konden verwachten. Het gevolg was dat krakers en voorstanders van directe actie in Amsterdam zich uiteindelijk keerden tegen welke partij dan ook. Ook tegen organisaties die zich niet als partij voordeden of die zelfs het grote woord maatschappijverandering in de mond hadden. De belangenstrijd was anti-parlementair, rechtstreeks tegen elke vorm van gezag gericht, maar de globale revolutie die een einde zou maken aan alle staatsgezag werd niet meer gepredikt: men richtte zich op het detail van het directe belang. En hierop had de anarchistische beweging geen antwoord, omdat ze zelf intern verdeeld was over de consequenties van haar aanvankelijk toenemende aanhang.
De problemen die ontstonden hadden deels te maken met de relaties die op decentraal niveau waren ontstaan. Een groep Eindhovense jongeren, verenigd in de Rode Jeugd, voerde rond 1975 een soort stadsguerrilla tegen de geheime dienst van de politie. Zij wilden de incompetentie van dit instituut en de onverenigbaarheid met de democratie aantonen. De ganse Eindhovense politiemacht was op de been, op zoek naar bommen waarvan zij slechts door illegale afluistersystemen melding kon krijgen! Die bommen bestonden overigens niet. De geheime diensten sloegen terug: een van de jongeren, Lucien van Hoessel, werd opgepakt en tot jarenlange gevangenisstraf veroordeeld. De BVD, als getuige opgeroepen, beriep zich ook in hoger beroep met succes op verschoningsrecht ter wille van de veiligheid van de staat.
De maoïstische Rode Jeugd viel uiteen. Binnen de Federatie was men beducht voor infiltranten. Het was de tijd van de jacht op de RAF (de Baader-Meinhofgroep) en het moment waarop de linkse beweging in Duitsland werd opgeschrikt door een anonieme 2-junibeweging in Berlijn, die na een moordaanslag op de plaatselijke politiecommissaris Kurras een van hun leden als verrader uit de weg zou hebben geruimd. (Kurras zelf was overigens persoonlijk verantwoordelijk voor een doodseskader dat jacht maakte op alternatieve wooncommunes en voorstanders daarvan standrechtelijk neerschoot).[12] We begonnen nu elkaars relaties - en dus ook elkaar - te wantrouwen. Als nu iemand tot een onberaden directe actie over ging, was hij dan geen infiltrant van een geheime dienst, geen voorhoede van een marxistische partij? In hoeverre konden wij nog solidair zijn en trokken we nog één lijn? Of moest er een extra vorm van theoretische eenheid worden geformuleerd met een gedragscode, die de beweging tegen een activistisch soort nihilisme moest 'afschermen'? Op dergelijke vragen komt nimmer een behoorlijk antwoord, omdat ze een aanval kan impliceren op de goede trouw van onze kameraden. De strategie van de Federatie werd vanaf 1975 in ieder geval bepaald door de vrees dat de actie van enkele individuen de besluitvorming en de bewegingsvrijheid van de beweging in haar totaliteit kon belemmeren. Met name de Amsterdamse afdeling besloot nor-

men te stellen: alle anarchistische voorbereidingsactiviteiten moesten openbaar te verantwoorden zijn.
Een en ander had tot gevolg dat de onderlinge solidariteit werd verbroken. Een groot deel van de kern van de Federatie haakte af. Getalsmatig had dit weinig invloed, want de beweging bleef zich in de periode 1975-1980 uitbreiden met nieuwe plaatselijke groeperingen, maar op een of andere manier dekte de Federatie de anarchistische beweging niet. De besluitvorming van de Federatie werd beheerst door de beduchtheid voor infiltratie door individuen, die de propaganda van de anarchie schade zouden kunnen berokkenen. Wat betekent dat er initiatieven werden getoetst en dat de meest militante propaganda van actiegroepen niet zomaar werd aanvaard. Deze afstandelijkheid remde de slagvaardigheid van de beweging die niet in staat bleek te zijn om de rijzende stroom van krakers, antimilitaristen, de anti-kernenergiebeweging en andere ontevredenen te omvatten.
Die hadden aan onze motivaties overigens geen boodschap en organiseerden zich toch wel: onafhankelijk van elke officiële beweging, maar zij eigenden zich wel de meest anarchistische symbolen toe als de zwarte vlag en de omcirkelde A. Zelfs ontstond er een aparte antimilitaristische groep Onkruit, die voortaan het radicale verzet tegen de dienstplicht organiseerde: tien jaar na de veroordeelde dienstweigeraar Ger Pouw stonden er tientallen totaalweigeraars voor de krijgsraad! En waar vroeger de ondersteuning van gevangen dienstweigeraars vooral een anarchistische zaak was (het Fonds voor Internationale Solidariteit FIS was daar onder meer voor bedoeld), ontstond er nu een aparte organisatie.

Neergang

De klassenstrijd vertaalde zich niet meer in iets gemeenschappelijks, omdat wij - zelfs de aangesloten leden van de toenmalige Federatie na 1975 - onze denkbeelden vanuit onze eigen belangenstrijd niet meer tot een eenheid konden brengen zonder binnen de eigen groep het gevoel te hebben onder een dictatuur te leven. Want dachten we rond 1970 nog aan stakingen, demonstraties, internationale solidariteit en werknemersacties, na 1975 begonnen zich onder de leuze 'Wij eisen geluk' andere denkbeelden te vormen: over affiniteitskringen, het persoonlijke dat ook politiek was, de interne belangentegenstellingen tussen de sexen ('klassenstrijd aan tafel, in de keuken en in bed'). Het was onmogelijk om in een organisatiekader met alle problemen tot een eenheidsstandpunt te komen, zeker niet wanneer de theorievorming van de organisatie door 'geschoolde' mannen werd gedomineerd.
Het kwam tot anarchistische theorievorming per groep: anarcha-feminisme, strijd tegen de loonarbeid, de anarchie als direct te realiseren levensstijl. Vanuit deze theorievorming vond men soms wel gemeenschappelijke thema's, maar de solidariteit van de beweging liet zich minder door gemeenschappelijke resoluties en leuzen formuleren dan door een vaag bewustzijn van een gemeenschappelijke cultuur. En daarvan kunnen, ja moeten groepen ook afwijken omdat ze soms hun

eigen belangen moeten definiëren en actualiseren. En dat was voor de basisorganisatoren van de Federatie, die immers op een of andere manier tot eenheid van actie wilden komen, soms een pijnlijk proces.
Toch ontstond er naast deze desintegratie een massabeweging, die opnieuw tot een spontane ontlading zou komen. De grote opstand tegen de politieke partijen manifesteerde zich het eerst op straat, toen nota bene onder leiding van de CPN in 1979 de brede acties tegen de neutronenbom in gang werden gezet. De deelname was overweldigend, maar tot ergernis van de partijkaders bepaalden op tal van plaatsen de zwarte vlaggen en de omcirkelde A's de kleur van de stoet en werden hun luidsprekerwagens overstemd. Men kan zeggen dat in Nederland *toen* de straat werd veroverd.
Op dat moment besloot de Federatie zich op te heffen. Wij kregen het gevoel dat de bewegingen en de kaders te ver uiteen dreigden te groeien. Er moest een nieuwe coördinatie van autonome bewegingen komen, die met de oudere buitenparlementairen gezamenlijk zouden kunnen leiden tot een herhaling van en vervolg op 1968. Tijdens het voorjaar van 1980 geloofde ik dat de perspectieven daarvoor aanwezig waren: over de Vrijstaat van de Vondelstraat en de kroningsopstand van 30 april rapporteerde ik naar het buitenland als over de voorbode van de nieuwe revolutie.[13] Er onstond overigens een mythe dat er een verschil zou bestaan tussen anarchisten en autonomen.
Deze autonomen doken in Amsterdam voor het eerst op in april 1980 met het beruchte affiche waarop voor een demonstratie tegen de kroning werd opgeroepen met de aansporing 'helm meebrengen'. Tot op dat moment was er in Nederland nooit een organisatie met die benaming geweest (wel in Italië en Frankrijk, elk met een eigen karakter!). Zelf opperde ik wel eens provocerend de mogelijkheid dat het affiche een geslaagde grap was van Amsterdamse corpsstudenten! Wanneer anarchisten van de jaren zestig in de krakerspers (tijdschriften als *Bluf!*, *De Zwarte* e.d.) opdoken, dan leek het alsof we als 'calvinistische' doctrinairen ('calvo's') aan de andere kant van de barricaden stonden. Meestal propageerden zij de autonome 'axie' als een vorm van provocerend geweld dat bij voorbaat door anarchisten zou kunnen worden afgewezen.[14] Bleek er echter binnen de krakersbeweging sprake te zijn van een verdergaande perspectiefvorming dan de directe belangenactie, dan kwamen we intern vaak dezelfde discussies tegen als wijzelf als anarchisten met doctrinaire marxisten hadden gevoerd.

Netwerk

Hoe is de situatie tegenwoordig? De discussie over de bevordering van anarchie en de noodzaak van een organisatie is vooral gericht op een discussie over de noodzaak van controleerbare structuren. Wij weten dat een anarchistische beweging als een beweging van individuen met zichzelf in tegenspraak is. Daar komt bij dat de 'structuurloosheid' zelf tot oncontroleerbare situaties leidt, waarin paradoxaal ti-

rannieke structuren kunnen ontstaan. Anarchistische èn autonome kaders kunnen dus slechts functioneren wanneer zij voortkomen uit directe anti-autoritaire belangenstrijd: de theorie komt feitelijk vanuit de actie voort.
Wat er in deze tijd is veranderd, is het medium waarmee deze uitwisseling plaats vindt. Vroeger waren dit de vergaderingen, waarin elkaar ontmoetende personen of delegaties vanuit de uitwisseling van hun ervaringen tot een gemeenschappelijk standpunt konden komen. Maar ook daar was het onmogelijk om *alles* van onderop tot een paar zinnen te reduceren.
De 'onzichtbare macht' en de 'consensus' zoekt tegenwoordig andere wegen. Het 'netwerk' werd geboren. De redactie van het autonome tijdschrift *Bluf!* experimenteerde in de jaren tachtig met een e-mailverbinding en datanetten in samenwerking met Derde Wereldlanden.[15] De directe berichtgeving over de anarchie en de cultuurverandering kan zich langs dezelfde weg afspelen. De communicatielijnen zijn korter geworden door de meer rechtstreekse contacten via internet.
Willen we tegenwoordig de anarchie een organisatorische basis geven, dan zal dat waarschijnlijk niet op basis van globale theorievorming zijn maar op basis van het informele en technische netwerk. De verspreiding van lectuur, hetzij in drukvorm, hetzij op internet, zal in de toekomst meer gegevens opleveren dan een gezamenlijke discussie. Het belang van samenkomsten is dus minder gelegen in het verkrijgen van een eenheidsstandpunt dan in het bewijs dat er ondanks verschillen van opvattingen een gemeenschappelijke band is. Deze samenkomsten handelen over boekhouding of gemeenschappelijke afspraken: de notulen kunnen onmogelijk meer dienen voor de geschiedenis van het theoretische anarchisme. Maar organisatie is wel nodig: in het vertoon van gezamenlijke actie, bijvoorbeeld tegen onderdrukking en vervolging. Want zolang de staat nog mensen onderdrukt, is er behoefte aan steunfondsen. Een samenwerkingsverband blijft dus nodig.

Noten

(1) *Anarchichi e anarchia nel mondo contempraneo; Atti del convegno promosso della Fondazione Luigi Einaudi* [verslag van het symposium], Turijn 1971. De bijdrage van Lehning over anarchisme en bolsjewisme verscheen in vertaling in *De Gids* nr. 10 (1970); zijn kritiek op Guérin in *De AS* nr. 18 (1975). - (2) Het belangrijkste boekwerk over mei '68 is de intussen zeldzaam geworden bundel *Ce n'est qu'un début, coninuons le combat*, gesigneerd door de 22-maartbeweging. Ed. Maspéro, Parijs, Cahiers libres no. 24. - (3) Vaak wordt het anarchisme in dit soort commentaren gelijk gesteld met het Russische nihilisme. Zo wordt de *Catechismus van een revolutionair* van Sergei Netsjajev aangehaald en als voorbeeld gesteld. - (4) Daniel Guérin, *L'anarchisme*, NRF, Gallimard 1965. In latere drukken is het laatste hoofdstuk, waarin Guérin ingaat op de actualiteit, voortdurend herzien. Wie de geschiedenis van zijn denkbeelden wil leren kennen, zal dus al de drukken van zijn boek moeten lezen. De Nederlandse vertaling (1970, diverse herdrukken) is gebaseerd op de eerste druk. - (5) De Amerikaanse anarchist Alexander Berkman (1870-1938) werd in 1918 met Emma Goldman door de Amerikaanse regering als ongewenst vreemdeling naar de Sovjet-Unie gedeporteerd, waar beiden door Lenin als sovjetarchivaris werden aangesteld. Zij maakten de anarchistenvervolgingen en het neerslaan van de opstand van Kronstadt in 1921 mee. Berkman, Goldman en enkele andere anarchisten wisten nog op tijd de Sovjetdictatuur te ontvluchten. - (6) Het interieur bevat

vooral boeken en manuscripten van Marx, verzameld door de SPD. Het oorspronkelijke interieur is volledig verloren gegaan, omdat het huis na de machtsovername van Hitler door de nazi's werd bezet en tot propagandakantoor werd omgebouwd. - (7) Over de feitelijke onjuistheid van Lenins centrale comité en zijn verovering van de macht schreef Voline reeds in *La révolution inconnue 1917-1921*. Mijn commentaar op het pamflet van Trotski leidde tot heftige discussies in *De Vrije* (nummers 3, 4, 6, 7, 9 en 10 van 1969): bijdragen van Roel van Duijn, Piet Kooijman, Lieuwe Hornstra, Thijs de Jongh en Hans Jar (Ramaer). - (8) Fons Elders, *Analyseer deconditioneer*, een inleiding tot de systematische filosofie. Van Gennep/Teleac, Amsterdam, 1972. Fons Elders leverde een bijdrage in de zomerbundel van *De Vrije Socialist* van 1974: 'Anarchisme, een slecht begrepen sprookje'. - (9) Met name in het westen van Nederland was de KEN-ml actief met veel vlaggen op manifestaties, waarbij vooral propaganda werd gemaakt voor de zuivere koers van China's machtigste man na Mao: Lin Piau. Omdat China in conflict was met de Sovjet-Unie steunde Lin Piau nogal wat dictatoriale bondgenoten van de Verenigde Staten. Dit was voor heel wat Nederlandse maoïsten moeilijk te volgen, zodat de KEN-ml een kleine, maar luidruchtige organisatie bleef. - (10) P. Arsjinov, *De geschiedenis van de Machnobeweging*, verscheen voor het eerst in 1923 met een voorwoord van Voline in het Duits. In Nederland is ze vertaald door de VAU van Henk Eikeboom (1935) en heruitgegeven in 1983 door de Zwarte Bibliotheek (Haarlem). - (11) Het Arsjinov-platform verscheen binnen de Federatie als vergaderstuk in gestencilde vorm en werd in 1976 uitgegeven door Pamflet (Groningen) met een voorwoord van Boudewijn Chorus. Helaas ontbreekt in die vertaling het supplement. - (12) De 2-junibeweging was ontstaan uit de groep rond de Kommune 2 van Fritz Teufel, die overigens wel degelijk tot de anarchistische beweging wordt gerekend. Toen hij uiteindelijk voor het gerecht stond, werd hem de moord op Schmücker niet verweten. Men gaf toe dat dit een opzet van een doodseskader van de Duitse geheime dienst was: de gelijkenis met het nihilistische optreden van Netsjajev was te opvallend! - (13) Het artikel 'Kraakers explode over housing', verschenen in het Canadese anarchistische blad *Open Road* 11 (zomer 1980), p. 4-8, is opgenomen in *Alternative papers:, selections from the Alternative Press*, 1979-1980, Philadelphia 1982, p. 402-403. - (14) Ook individuen kozen deze positie. Onder de leuze 'niet links, niet rechts, maar autonoom' propageerde Joost van Steenis het schaduwen van directeuren van psychiatrische inrichtingen die hun patiënten schadelijke medicijnen toedienden. Dit zou een vorm van geweld zijn, die door anarchisten werd afgewezen. In feite gaat het hier om een beproefde methode van Gandhi tegen het Britse koloniale regime, behorend tot de methodiek van geweldloze weerbaarheid. - (15) Peter van der Pouw Kraan, 'Het revolutionaire potentieel van de schroevedraaier, sociale bewegingen en hun technologie', in: *Gebroken wit, politiek van de kleine verhalen*. Amsterdam, 1992.

UITBREIDING KAMPEERTERREIN

Monique Volkers (tel. 0317-425008) en Kees Broer (tel. 0049.42731517) hebben het initiatief genomen tot de actie 'Gewoon een stukkie weiland erbij kopen'. Hun doel is de anarchistische camping Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha uit te breiden door een ernaast gelegen weiland aan te kopen. Voor dat doel wordt een stichting opgericht. Er zijn nog geen uitgewerkte plannen, maar wel een dringende oproep om geld beschikbaar te stellen. Vooralsnog wordt gedacht aan een totaalbedrag van 50.000 gulden.

POLITIEK TOERISME
Terugblik op de Portugese revolutie van 1974

André de Raaij

24 april 1974, 22.55u. - de omroeper bij Emissoras Associadas de Lisboa zegt dat het vijf voor elf is en tot het tijdsein is de Portugese inzending voor het Eurovisiesongfestival te horen: Depois do adeus *van Paulo Carvalho (u zult niet verrast zijn als ik het een onverdraaglijk vervelende plaat noem). Het kan niet als iets bijzonders opvallen. Misschien is de titel symbolisch: na het afscheid...*
Op Rádio Renascença, een kleine anderhalf uur later, start de presentator van het nachtprogramma de plaat Grândola vila morena *van José Afonso - door het intro dat voetstappen op een grindpad suggereert prevelt hij alvast het eerste couplet: Grândola, bruin stadje/land van broederschap/ het volk heeft het voor het zeggen/in jou, o stad!*[1] *De tekst verwijst, wil de mare, naar het feit dat het ambt van burgemeester in het Alentijnse stadje was afgeschaft, omdat de bewoners een burgemeester niet nodig vonden. Het staplied, een canon in Alentijnse stijl (het zou het ook goed kunnen doen als soldatenlied), met zijn bedekt-subversieve tekst is op de een of andere manier door de censuur gekomen. De combinatie van de twee plaatjes op verschillende radiostations is het sein tot actie voor het leger, dat in de vroege ochtend van 25 april 1974 een einde maakt aan de langdurigste fascistische dictatuur in Europa.*

Het lijkt een romantisch gegeven, te mooi om echt te zijn. Een blik echter op de verwarrend lange lijst van militaire opstanden en staatsgrepen die net-niet-doorgingen in Portugal tot die datum doet vermoeden dat er meer dan romantiek meespeelt. Het is menens, het gaat door. Het bewind levert ook geen verzet meer. De afgezette premier Marcello Caetano mopperde dat in één nacht de Portugese bevolking verdubbeld was: bij de acht miljoen fascisten hadden zich plotseling acht miljoen democraten gevoegd. Een week later had hij misschien kunnen spreken van een wonderbare verdrievoudiging: er leken ook wel acht miljoen revolutionair gezinde socialisten bijgekomen. Maar Caetano deed er toen allang niet meer toe. Een merkwaardig revolutionair feest, een tijdelijke autonome zone onder leiding van geharde NAVO-militairen brak aan. Negentien maanden zou het duren, voordat de laatste militaire coup in de reeks die Portugal gekend heeft, het land naar de Westeuropees-kapitalistische realiteit voerde - terugbracht kan men eigenlijk niet zeggen.
De zanger van het lied bij uitstek van de revolutie, José Afonso, was anarchist. Als vanzelfsprekend trad hij op op de 1-mei-vieringen van de gideonsbende van het aloude anarchistische blad *A Batalha*. Een anarchistische zanger die NAVO-militai-

ren in zang voorgaat in wat een socialistische omwenteling lijkt te worden - we zullen het wel niet meer meemaken. Portugal maakte zijn eigen naam, *o país do milagro* (het land van het wonder), alsnog waar, op een geheel ander vlak dan de kwezelarij rond Fátima. De Portugese ontwikkelingen kwamen als een geschenk uit de hemel voor de internationale linkerzijde, die nog zwaar aangeslagen was door die geheel andere militaire staatsgreep in Chili, ruim een half jaar eerder.
In het bestuurde mediabewustzijn van een kwart eeuw later kan de herdenking van 25 april 1974 alleen gaan over het herstel van de democratie door een militaire staatsgreep. Wat er allemaal meer aan vastzat is volslagen *misdunk*, niet tot uitdrukking te brengen. Bijvoorbeeld: wat was de aard van het bewind dat opzij werd geschoven? Het dankte zijn bestaan aan een militaire staatsgreep, één slechts in de lange reeks uit de moderne Portugese geschiedenis - een rechts-autoritaire ingreep in een politieke ontwikkeling die aan het grootste deel van de Portugese bevolking voorbijging. 'Herstel van de democratie' is een historisch bakersprookje, het was een eerste kennismaking, in 1974. Bij de staatsgreep van Carmona van 1926 kwam er een einde aan een periode van voortdurende machtswisselingen en zwalkingen, die slechts de geletterde bevolking van Lissabon echt raakten. Het land leed politiek gezien onder een remmende voorsprong. In 1910 was de monarchie ten val gekomen, zonder dat er een maatschappelijke basis was voor democratisch republikanisme in het grootste deel van het land.
António de Oliveira Salazar werd al snel de sterke man van het nieuwe rechtse bewind in Lissabon. Zijn eerste streven was het saneren van de valuta, het bestrijden van de inflatie en het in balans brengen van de begroting. Het angstwekkende van het fascisme - ik nodig u nogmaals uitdrukkelijk uit uw mediabewustzijn opzij te zetten - is zijn volstrekte normaliteit binnen de grenzen van het kapitalisme. Het corporatisme was nog niet eens officieel onderdeel van beleid, als katholiek integralist moest Salazar dit pas later in het openbaar nastreven op grond van de pauselijke encycliek *Quadragesimo anno.* Het corporatisme, het van overheidswege bevorderen van gecombineerde organisatie van wat in de normaliteit van kapitalistisch spraakgebruik werkgevers en werknemers heten, kwam trouwens moeizaam en pas laat enigszins van de grond: in de jaren vijftig. Het was echter al veel langer grondwettelijk voorgeschreven. De bewondering van de Nederlandse christen- en sociaal-democratie voor dit Portugese model leidde in Nederland tot de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en het van staatswege in Nederland afdwingen van 'arbeidsvrede'. Dit wordt nu als eigen teelt verkocht onder de naam 'poldermodel'.
Arbeidsvrede bereik je niet zomaar, en zeker in een land waarin de anarchisten domineren in de vakbeweging[2] is het poldermodel-ideaal slechts met een ijzeren vuist te bereiken. Al in de jaren dertig overvleugelde - in de illegaliteit - de bolsjewistische stroming de anarchistische, die de klap van 1926 niet meer te boven is gekomen. De geheime dienst onder zijn diverse namen (in de laatste fase DGS, daar-

voor PIDE) leek Portugal te beheersen. Gevangenisstraf en marteling waren standaard voor opposanten of vermeende opposanten, en op dit gebied is nauwelijks enige ontspanning opgetreden tot die roemruchte nacht in 1974.
Met het uiterlijke, massa-organiserende aspect van het fascisme, ging het in Portugal al net zo moeizaam als met het corporatisme. De uiterlijkheden van geüniformeerde marcherende clubs die de 'Romeinse groet' brachten en de lof van natie en bloed zongen waren er, maar al net zo min van harte nagestreefd van hogerhand als in Spanje: in de kern van het autoritaire bewind moet men wantrouwend tegen iedere massa-organisatie hebben aangekeken, ook tegen die van geestverwanten. Het ultranationalisme kreeg in de loop der jaren zijn bestemming in het hardnekkige vasthouden aan *Ultramar*, de koloniën in Portugal en Azië, die niet meer zo mochten heten.
Het Europese land dat als eerste de wereld verkende en er koloniën inrichtte, zou er het langst aan vasthouden. Juist ook op dit gebied bewees het een arme, achterlijke uithoek van Europa te zijn geworden. Het grootste deel van Afrika en Azië was staatkundig onafhankelijk geworden terwijl de regering van Salazar volhield, aan een beschavingsmissie te blijven voldoen die iedere onpartijdige toeschouwer als leugen kon ontmaskeren. Portugal is niet rijk geworden aan zijn koloniën in de laatste twee eeuwen, integendeel kan men zeggen. Maar scholing en ontwikkeling heeft het ook niet gebracht - het ontwikkelingspeil van Angola was bij de overhaaste vlucht van de Portugezen in november 1975 nauwelijks lager dan dat van Portugal. En dat zei wel iets over Portugal, dat als belangrijkste exportprodukt zijn eigen bewoners had, naast misschien kurk.
Ajuda (door Bruce Chatwin bekend als Ouidah) op de kust van het huidige Benin werd op operette-achtige wijze opgegeven in 1961. Goa, Damão en Diu, resterende getuigen van het oude Portugese meesterschap over de Indische Oceaan, werden in het zelfde jaar door het Indiase leger onder de voet gelopen. In Guiné-Bissau, Angola en Moçambique moesten guerrilla-bewegingen het opnemen tegen het leger van NAVO-lid Portugal. Behalve in Guiné-Bissau waren de vooruitzichten voor de guerrilla slecht, maar te verslaan waren de bewegingen ook niet. De situatie was ook voor het Portugese leger uitzichtloos. Het is de oorzaak eerder dan de aanleiding voor de staatsgreep. Het blijft de vraag of de omstandigheden niet met de militairen op de loop zijn gegaan, in plaats van andersom.
Het eerste tastbare resultaat van 25 april 1974 was de onafhankelijkheid van de koloniën. Tegen de zin van de als postrevolutionaire president naar voren geschoven generaal António de Spínola, die na duistere coup-achtige verwikkelingen na vijf maanden alweer verdwenen was, stond de onafhankelijkheid van Ultramar al snel op de agenda - en in het algemeen werd de macht overgedragen aan wat de naar links zwenkende militaire machthebbers in Lissabon de authentieke vertegenwoordigers 'van het volk' in de koloniën achtten. De belangrijke uitzonderingen waren Angola en Oost-Timor, waar het koloniale bewind ook weer operette-achtig weg-

trok, de bevolking in nu nog steeds voortgaande moord en doodslag aan haar lot overlatend. En, wat niemand in de revolutionaire roes kon voorzien, het idee van Spínola van een soort Portugeestalig Gemenebest, is inclusief Brazilië intussen toch een beetje uitgekomen. Maar op die ontwikkeling moeten we maar niet vooruitlopen.
De val van Spínola, 28 september 1974, leidt tot een zwenking naar links van het nieuwe bewind. Dat de koloniën afgestoten zouden worden was nog tot daar aan toe, maar grootschalige nationalisaties en mobilisatie van 'het volk' was niet direct wat men in de metropolen van het kapitalisme van NAVO-officieren verwachtte. Al snel gingen machthebbers en hun media, die zich nooit zo druk hadden gemaakt over het fascistische bewind, hun bezorgdheid uiten over de communisten, die voor een 'Praag aan de Taag' aan het zorgen waren. Dat de communisten zich, zoals karakteristiek in de geschiedenis van hun stroming, doodsbenauwd toonden voor radicalisering, deed er niet toe, evenmin als het feit dat de meeste militaire machthebbers zich ter linkerzijde van de communistische partij opstelden.
De PCP was het laatste bolwerk van 'ouderwets' Moskou-communisme in West-Europa. De partij vond dat er hard aangepakt moest worden voor de opbouw van het land in deze revolutionair-democratische fase ('batalha de produção', de slag om de productie). Iedere stakingsbeweging tegen de oude bazen uit de fascistische periode schilderde zij af als complot van de CIA. De beweging tot inbezitneming van braakliggend land in Alentejo, die gedragen werd door haar achterban, moest zij wel gedogen, maar van harte ging het niet.
Op 11 maart 1975 leek opnieuw een militaire staatsgreep 'van rechts' plaats te vinden, die op de in Portugal gebruikelijke manier mislukte, en verdere radicalisering van het bewind met zich meebracht. De belangrijkste conglomeraten uit de fascistische tijd en het gehele bankwezen werden genationaliseerd. Een complete divisie van het leger ging de 'bewustwording' op het platteland bevorderen: de culturele dynamisering die tot de basis van de volksmacht, de opbouw van het socialisme, moest bijdragen. Het klonk allemaal als een omgekeerd Chili - met de sociaal-democraten onder leiding van Mário Soares inmiddels als supporters van de potentiële Pinochet die hier een einde aan zou maken.
En de terugslag kwam, na een hete zomer en een hete herfst, waarin kantoren van de communistische partij op grote schaal aangevallen en in brand gestoken werden in de streken waar links nauwelijks een basis had - het grootste deel van het land, overigens. In een nieuwe onduidelijke situatie, waarin eerst sprake was van een wanhoopsoffensief van uiterst links, maakte de rechtse of de 'professionele' vleugel van het leger op 25 november 1975 een einde aan het merkwaardige fenomeen van de opbouw van een libertair-socialisme-van-bovenaf, ernstig besproken en ter bevordering aanbevolen door vergaderingen van de NAVO-officieren van de Beweging van de Strijdkrachten (MFA). Portugal kon een normaal Zuideuropees land worden, met corruptie, nepotisme (de zoon van Mário Soares, zelf ook al de-zoon-van, is alweer een belangrijke sociaal-democraat) - en toch een parlementaire

democratie, die stabiel functioneert. De kapitalistische normaliteit is in het armste land van West-Europa verder doorgevoerd in de vorm van privatiseringen (die nationalisaties kwamen achteraf goed uit...), EU-subsidies voor infrastructuur (de razende stilstand is in Lissabon al aangebroken, de stille snelwegen zijn de onveiligste van Europa) en kinderarbeid in het kader van de kleinschalige marktgerichte ondernemingen die aan multinationals leveren (vooral in de mode-industrie). Links dat op een kwart eeuw geleden terugkijkt, moet bij zichzelf te rade gaan of dit alles geen droom is geweest.
Dat was het niet. Op de ontwikkeling van een zelfbeherend socialisme dat deels van bovenaf bevorderd wordt, de mogelijkheden en onmogelijkheden van 'destijds' en de vraag hoe uniek deze Portugese revolutie ('het proces' heette het) was, kan nu niet ingegaan worden. Destijds was de vraag voor libertair links in Nederland en elders vooral: wat heeft dit met ons te maken, in hoeverre helpt deze ontwikkeling bij de strijd hier. Het was reden tot druk reisverkeer.

*

De contrarevolutie van 25 november 1975 heeft al plaatsgevonden als ik met een gezelschap van het in 'Revolutionair Toerisme' gespecialiseerd reisbureau The Swallows in Lissabon beland. Echt revolutionair toerist kan men mij dus niet noemen. Een aantal kameraden van de Portugal Informatiegroep Amsterdam (PIGA) - een moeiteloze voortzetting van het Studenten Steunkomitee Nieuwmarkt - gaat op eigen gelegenheid over land. Omdat ik degelijk met het vliegtuig ga mag ik de deviezensmokkel op mij nemen: de escudos die niet ingevoerd mogen worden zitten in de loze ruimte van mijn scheeretui, wat ik zelf zeer leep vind. Later hoor ik dat dit bij uitstek de plaats is waar de douane zoekt.
Het geld is bijeengegaard door een Nederlandse uitgave onder de naam *República*, die solidariteit met de door de arbeiders overgenomen media tot uitdrukking bracht: het sociaal-democratische República en de bisschoppelijke zender Rádio Renascença, in de zomer van 1975 goed-*gauchistisch* en op de lijn van 'het volk'. Renascença wordt, nadat het station eerst door 'misleide' militairen was opgeblazen, eenvoudigweg genationaliseerd (en later 'geprivatiseerd' teruggeven aan het episcopaat - het is nu een commerciële rotzooizender zoals we die ook volop in Nederland kennen). República ligt nog net in de kiosk als ik in Lissabon ben aangekomen. Het blijkt het allerlaatste nummer te zijn, het kantoor is gesloten als de kameraden uit Amsterdam met de auto zijn aangekomen. De oorspronkelijke sociaal-democratische eigenaars hebben er geen zin meer in. Het blad dat zou worden uitgegeven door de ontslagen media-arbeiders, *Página Um*, heb ik niet mogen bewonderen - en lang uitgehouden heeft het 't zeker niet. Ach, het met de Nederlandse República verdiende geld is wel goed terechtgekomen, heb ik begrepen.
In het gezelschap van The Swallows bevindt zich de over-enthousiaste Jan Bervoets, die niet wil horen van de afstand die ik inmiddels heb genomen van de 'offi-

ciële' anarchistische beweging, en met wie ik soms aarzelend de tocht langs interessant te achten initiatieven volg. De PIGA-kameraden reizen zelfstandig door, ze zijn hier al eerder geweest; ik ben gebonden aan een revolutionair-toeristisch programma. Jan spreekt Portugees, blijkbaar ter plaatse of lezende opgestoken; wij van de PIGA hadden les gehad van een lid van de 'gastarbeidersvereniging' Associação Resistência e Trabalho. Op bezoek bij een wijkcomité in als ik het mij goed herinner de bovenwijk bij Carmo, weet Jan beter waar het comité voor staat dan de leden zelf. Ik geloof niet dat hij helemaal beseft dat de contrarevolutie van 25 november tot vergrote voorzichtigheid maant. Hij mag wat papieren inzien. Als hij uit de ontvangstruimte verdwenen is, stelt een van de verbaasde leden van het comité mij de dodelijke vraag of ik deze kerel ken. Ach, wat zal ik zeggen...
A Batalha kwam op mij over als een gezelschap verzuurde zeurpieten die de revolutionaire zon niet in het water konden zien schijnen. Een houding die natuurlijk past bij revolutionair toerisme. Jan zag wel iets in de club rond het blad *Merda*, die mij situationistisch aandeed: zij stelden de toeristisch geëxploiteerde *galo de Barcelos* voor als de reddende *Sebastião* van de revolutie. Er is verder ook niet veel van deze club te vernemen geweest.[3]
Revolutie of niet, Portugal nam mij meteen voor zich in en zorgde voor een verliefd gevoel dat nooit is weggeëbd, rechts of links: mijn andere land. Dergelijke verliefdheid verlangt geen wederkerigheid, en die is ook ten enenmale onmogelijk. Lissabon bleek een stad op maat voor een chauvinistisch geboren-en-getogen Amsterdammer, tevens liefhebber van twee-assige trams. Mijn lyrische indruk, die zich ook uitstrekte tot de Portugese keuken, werd wellicht gevoed door de wijn waarmee ik de maaltijden overgoot, althans die eerste reis: toen ik de tweede keer door het land trok, met een drietal weinig uitbundige Nijmeegse studentes, viel dat tegen. The Swallows hadden een redelijk evenwichtig programma samengesteld, waarbij mijn persoonlijke politieke voorkeuren in *o processo* bij bezoeken aan ('ontmoetingen met') revolutionaire organisaties als de PRP-BR, de LUAR en de MES ter plaatse bevestigd werden.[4] De leden van het koor 'Morgenrood', die voor opmerkelijke liederen zorgden in de toerbus, zagen hun voorkeur voor de communisten bevestigd (merkwaardig, want ze waren juist als anti-stalinisten uit de CPN gestapt). En van toevallige ontmoetingen (gekraakt land en gebouwen in Alentejo) kon ik nog een verhaal maken voor het *Portugal Journaal*, naar welk goed gearchiveerd blad ik hiervoor verder verwijs. We konden nog kennismaken met de vissers van het rustige Algarvische stadje Portimão. Enkele jaren later werd dit al opgevrolijkt door snackbar De Ooievaar, Hollands café Rembrandt en niet te vergeten Chinees-Indisch restaurant Oost-Azië. Geen paella voor het klootjesvolk (Xavier Domingo), laat staan bacalhau, maar volkseigen nasi goreng. Als eerbetoon aan het gemengde reisgezelschap noem ik nog de radencommunistische boekhandelaar Chris Smit en Wil Gevers-Barends, 'één van ons'. Zal ooit een dergelijk gezelschap nog door een post-revolutionair Europees land toeren?

Het afscheid van Lissabon, ergens in januari 1976, was treffend: Jan Bervoets en ik waren het gezelschap ontvlucht om ergens in Alfama te gaan eten en kwamen, al tamelijk laat, op het Moniz-plein aan - waar we werden staande gehouden door een man die dronken was op de manier waarop Portugese mannen een patent lijken te hebben. Drinken wij niet meer? Wat doen wij hier dan? Hij blijkt communist te zijn, verdrinkt zijn dagen om te vergeten - maakt het universele gebaar van 'gevangenis' en geluidloos een minder universeel gebaar dat Jan begrijpt als aanduiding van martelingen: gedrieën heffen wij het strijdlied van de PCP, *Avante camarada* aan, gevolgd door *Grândola vila morena* en, elk in eigen taal, de *Internationale.* Daarvan alleen het eerste couplet, overigens... Ach, de redding van die ene man moet al een revolutie waard zijn geweest, denk ik nu achteraf.
Geleidelijk verdwenen de sporen van 'het proces', zo viel bij latere bezoeken te constateren. In 1980 maakten wij kennis met de vakbond van huispersoneel, dat het lot in eigen hand leek te gaan nemen in een gekraakt pand tegenover het parlementsgebouw in Lissabon: dienstmeisjes in een herenhuis. Dit centrum verdween in de verdere markteconomische normalisatie. In het voorjaar van datzelfde jaar kwam ik - bij toeval - in de grootste demonstratie sinds de contrarevolutie terecht: van gepensioneerden en invaliden, die voor een behoorlijke uitkering demonstreerden. De kop van de demonstratie werd aangevallen door de politie, in de Cidade Pombalina, terwijl de staart nog op gang moest komen. We konden onze toevlucht in een kerk vinden, terwijl het organiserend comité opriep de demonstratie te ontbinden. In Nederland zwegen de kranten erover.
Maar het was wel wennen de rijkeluisthemaatjes waar men zich hier druk over maakte te accepteren, en eerlijk gezegd zegt 'de Vondelstraat' mij nog steeds niets. Dat krakersoproer had ik gemist, al rondtrekkende als post-revolutionair toerist in Portugal. Ik zal het ook wel nooit erg gaan vinden dat ik het gemist heb. De eerste keren trof de walgelijke rijkdom van Nederland mij bij terugkeer als zo overweldigend dat ik er erg verdrietig van werd. Nu, in het besef dat ik zelf deel van dit problematische geheel ben, overheerst bij mij woede over de tranen.
En, om op de vraag terug te komen, wat de ontwikkelingen 'daar' met 'de strijd' hier te maken hadden of hebben: in een Derde Wereldland, want dat was Portugal in 1974, en dat is het in zekere mate nog steeds, staan andere dingen op de agenda dan in de kapitalistische metropolen. Het zou anders moeten zijn, maar dat is het hem nu juist: het is zaak de verhoudingen in die metropolen te veranderen. En eigenlijk heeft die verandering al vele jaren niet meer op enige agenda gestaan.

Noten

(1) Grândola vila morena/terra da fraternidade/o povo é quem mais ordena/dentro de ti, ó cidade!
(2) De anarcho-syndicalisten zagen de staatsgreep van 1926 als van geen belang voor de arbeidersklasse. Slechts met wijsheid achteraf kan men dit een domme redenering vinden, de

voorgeschiedenis van politieke verwikkelingen onder de bourgeoisie van Lissabon maakt deze reactie in haar tijd nog niet zo gek.
(3) De rol van het *sebastianismo* in het revolutionaire proces is achteraf interessant - destijds leek de breuk met het verleden voor de buitenstaande toeschouwer zo volkomen dat aan dergelijke historische folklore niet gedacht werd. Sebastiaan was de koning die in een veldslag tegen de Moren verdween, en die op een nevelige dag terug zal komen om Portugal voorgoed in volle glorie te herstellen. António de Spínola, Otelo Saraiva de Carvalho en Francisco Sá Carneiro konden wel als de gewenste redders gezien worden.
(4) Respectievelijk een *gauchistische* partij die de bewapening van het volk voorstond, een libertair-socialistisch intellectueel gezelschap en de Portugese zusterpartij van de Nederlandse PSP.

EERSTE DOMELA-LEZING

Het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds organiseert op 20 november de eerste *Domela-lezing,* die gehouden wordt in het FDN-museum in Heerenveen (tel. 0513-623408), aanvang 14 uur. Spreker is Homme Wedman over de filosoof en vrijdenker Leo Polak. (Zijn lezing wordt volgend jaar in *De AS* gepubliceerd.) Er is tevens gelegenheid de eerste expositie met recent gerestaureerde prenten e.d. te bezoeken.

'IEDEREEN PRAAT OVER HET WEER. WIJ NIET'*

Gramschap: de tegencultuur van de jaren tachtig

Simon van Leeuwen

Koninklijk gezag gemixt met radioverkeer van de ME, gedroogde kaalkopjes in zakjes, een heroïnebijlage met op de omslag een reclameplaatje uit het begin van deze eeuw: Heroïne - verzachtend bij hoest. *De bijlagen van de 'maandelijkse pamflettenreeks'* Gramschap *logen er niet om. Het blad verenigde de speels-anarchistische geest van de provo's met de grimmige verzetspoëzie van de punkbeweging. Een verslag van binnenuit.*

Gramschap begon rond 1978 als initiatief van een groep kunstenaars die elkaar ter wederzijdse inspiratie gekopieerd werk (schilderijen, tekeningen, gedichten) toestuurden. De betrokkenen hadden een anarchistische kijk op De Staat gemeen. Woede over maatschappelijk onrecht was hun drijfveer. Vandaar de naam Gramschap: die had precies de ouderwetse, oer-Nederlandse klank en betekenis die de makers van het blad wilden.
Na verloop van tijd ging er zo veel materiaal rond dat besloten werd een selectie te maken en die in één geheel te verspreiden onder de deelnemers. Dat scheelde niet alleen flink in de kosten, ook konden op deze wijze ambitieuzere werken worden uitgegeven: Gramschap-bijlagen in de vorm van stripboeken, affiches en zelfs singles en elpees.
Onder de 'kunstguerrilla's' uit het Gramschap-circuit waren veel muzikanten. Twee ogenschijnlijk zeer uiteenlopende groepen hadden elkaar rond het blad gevonden. De oud-provo's Jan Bruens en Nico van Apeldoorn waren al sinds de jaren zestig bezig met 'ludiek' anarchistisch verzet tegen de gevestigde orde. Zij zagen in de net opkomende punkbeweging een nieuwe bron van creativiteit, met als credo: *Anger is an Energy.* De *D.I.Y.* (Do it yourself)-mentaliteit hadden ze al gemeen. Beide groepen maakten alles in eigen beheer, ze namen alles zelf op en gaven het zelf uit. Gramschap werd vanuit het Zeeuws-Vlaamse Aardenburg gedrukt en verspreid. De muziek kwam voornamelijk uit Amsterdam, waar de kraakbeweging net volop in beweging was.
Bij het roemruchte Koeienverhuurbedrijf in Schellingwoude werden de eerste singlebijlagen opgenomen. Een woest Nederlandstalig punknummer, *Je loog tegen mij,* zou later in een verwaterde versie een nr.1-hit worden. Het Gramschap-origineel, van de groep Door Mekaar, had destijds niet eens gedraaid kunnen worden op

---

* Oorspronkelijk verschenen in *Historisch Nieuwsblad* nr. 1, maart/april 1999.

Hilversum 3. Daarvoor was het te rauw, te punk. In nog sterkere mate geldt dit voor het nummer dat erop volgt, *Duitslandlied.* West-Duitsland beleefde destijds angstige momenten met de Rote Armee Fraktion (RAF). Dit lied had als refrein: 'Duitschland, Duitschland, daar is het beter/nog meer Zwijnen dan in Den Haag/en wat wij hier morgen vreten, vreten zij in Bonn vandaag.'
Gramschap was serieuze agitatie-propaganda, agit-prop in de traditie van Russische revolutionairen als de kunstenaars Vladimir Mayakovsky, El Lissitsky en anderen. Vergeleken met de vele zich 'anarchistisch' noemende bladen was Gramschap met haar bijlagen met kunst en bizarre collages in de traditie van Tristan Tzara en Kurt Schwitters pas echt anarchistisch. Linkse boekhandels kregen het regelmatig moeilijk vanwege vermeende 'vrouw-onvriendelijke' singles en de homoseksuele medemens viel over de kwalificatie 'vuile roomse flikker', gericht aan het adres van premier Dries van Agt. Het blad wilde ook de uitwassen in de links-radicale *scene* ontmaskeren. Terwijl bij een actie tegen kernenergie in Borssele de ME zich opmaakt om de dijk te ontruimen, bediscussieerde een radicale 'homogroep' deze vorm van geweld vanuit 'de optiek van de flikkerstrijd'. Voor Gramschap reden om Ulrike Meinhofs uitspraak 'Iedereen praat over het weer. Wij niet' in herinnering te roepen. De collage met de weerslag van deze 'blokkade-discussies' laat zich lezen als een hilarische lachspiegel van de jaren zeventig. Die heet dan ook: *Een vegetarische hamburger graag, zonder vlees.*
Begin jaren tachtig heerste alom het verschrikkelijke virus der 'politieke-correctheid' en Gramschap wilde zich daar niet door laten aansteken. Toch was het blad beslist meer dan een op rellen belust periodiek. Zo was een historische bijdrage over de Oekraïense boeren-anarchist Nestor Makhno zeer geliefd bij boekantiquariaten. Deze bijlage, *Mijn bezoek aan het Kremlin,* behandelt een voetnoot in de geschiedenis van de Russische revolutie, namelijk de gesprekken die Makhno voerde met Lenin en CPSU-partijsecretaris Sverdlov. In het licht van de bloedige sowjetgeschiedenis zijn deze gesprekken natuurlijk nauwelijks van belang. Maar Makhno's ideeën over een 'volksoorlog vanaf het platteland' waren in feite wel een blauwdruk voor de revolutie in China en voor vele marxistisch-leninistisch geïnspireerde revoluties in Derde Wereldlanden. Vooral Trotski had goed geluisterd naar de ideeën van deze 'ongeletterde boer'. Toen Emma Goldman en Alexander Berkman Lenin in 1920 bezochten om de zaak van anarchisten in Russische gevangenissen te bepleiten, antwoordde Lenin: 'Anarchisten? Onzin. We hebben bandieten in de gevangenis en makhnovieten, maar geen ideologische anarchisten'. Gramschap toonde zich vooral alert op dit soort onverwachte dwarsverbanden in de geschiedenis.

'Drugspaddestoel'

Maar het kon nog radicaler. In een tijd dat woorden als *smartshop* en *paddo's* nog moesten worden uitgevonden, raakte het blad in conflict met justitie omdat het zakjes gedroogde Zeeuwse kaalkopjes had meegestuurd aan de abonnees. De hele

oplage van Gramschap nr. 14 werd in beslag genomen. In een volgend nummer staat het 'Bewijs van ontvangst inzake art. 116, WvS' triomfantelijk tussen allerlei knipsels over de 'drugspaddestoel'. Het in aandoenlijk handschrift opgetekende proces-verbaal heeft een hoog Bromsnor-gehalte doordat de verbalisant de 'drugspaddestoel' zo probeert te omschrijven dat de officier van justitie er ook iets mee kan. De diender priegelt: '226 geschriften, Gramschap genaamd'. En: 'Kleine paddestoeltjes, c.q. brokjes hiervan en/of kleine hoeveelheid kaalkoppen'. In combinatie met de krantenknipsels wordt dit 'PV' onderdeel van een collage, een kunstwerk in de beste dada-tradities. Geen woord van verontwaardiging of protest, gewoon wat knippen, plakken en schuiven. Kunst als *statement*.
Het typeert meteen de tamelijk unieke positie die Gramschap innam binnen de toch vaak starre, humorloze wereld van de anarcho-theoretici. Gramschap was altijd confronterend, het stelde het anarchisme van de daad boven de tentenkamptheorieën van de anarchisten-*meetings* in Appelscha. Terwijl de rechtbank in Middelburg nog puzzelde over het feit dat op Zeeuwse weiden hallucinogene paddestoelen groeiden (tot op heden zijn die niet in de opiumwet opgenomen; vandaar die *smartshops*) was de redactie alweer bezig met een heroïnebijlage. Met provocerend op de omslag een reclameplaatje van de firma Bayer uit het begin van deze eeuw: *Heroin - the sedative for coughs* (Heroïne, verzachtend bij hoest). Zomaar opgeduikeld in een exemplaar van het Amsterdamse artsenblad *Medical Mirror* uit 1900. In dit nummer gaat Gramschap in op het feit dat heroïne tot de Geneefse Conventie van 1925 door het Zwitserse chemieconcern met agressieve reclamecampagnes werd aangeprezen als 'wondermiddel', de ideale vervanger van 'verslavende' middelen als codeïne of morfine.
Ook de Gramschap-singles zorgden meer dan eens voor felle reacties. De allereerste al: *Beatricks*, maart 1980 op oranje-vinyl gedrukt, een maand vóór de kroning. De tekst is niet direct een toonbeeld van fijnzinnigheid, maar het is wel een geweldige meez(w)inger: 'Bernard kennen wij nu allemaal/als de Flying Dutchman van het Grootkapitaal/over Claus weten we niet zoveel/die hield zich gedeisd/maar die pikt nu ook zijn deel/dat huis kost ons alleen maar poen/en daar is het hen toch om te doen/alleen maar om de poen.' Met de muziek van Drukwerks antikernkraker *Geen atoom!*. Frits Spits durfde de single niet in zijn programma te draaien. VARA's Koos Zwart deed dit wel. *De Telegraaf* sprak er op de voorpagina schande van en een rel was geboren. Het VARA-programma *Popdonder plus* moest verdwijnen.
Een echt bizarre voetnoot in de geschiedenis van de omroep is wel de Gramschap-single *De Loo-show*. Wat wil het geval: Pieter van Vollenhoven en Louis van Dijk pingelen als Gevleugelde Vrienden fijne platen met muzikaal valium bij elkaar. De ultieme liftmuziek, ideaal voor bekende-Nederlandergala's over Veilig Verkeer en wat dies meer zijn. De bekende AVRO-dj Willem Duys 'plugt' deze platen op de zondagmorgen. Als dank voor deze enthousiaste *airplay* geeft Pieter van Vollenho-

ven een cassette met koninklijke huisvlijt aan Willem Duys. Hierop is te horen hoe een zangkoor van Oranjes een fijnzinnige paleissoiree ten gehore brengt, onder vlotte pianobegeleiding van onze sympathieke Pieter, op de tekst: 'Bunga-Loo-loo-show, dat is de esprit, hun idee, *Come on, Let's play*, de beat-biet-melodie...' Duys vindt het 'enig' en draait een stukje in zijn radioprogramma. De Rijksvoorlichtingsdienst is *not amused* en Duys draait deze band voortaan nog slechts privé. Alerte Gramschap-fans hebben die gezellige zondagmorgen echter hun opnameband mee laten lopen... Hier wordt een nieuwe singlebijlage uit geperst: *de ME Wals.*
Op de b-kant van deze Gramschap-single wordt de koninklijke dixieland kunstig gemixt met het radioverkeer van de ME tijdens de kroningsrellen. Op het linkerkanaal klinken in smeuïg Mokums politiejargon de instructies 'Bratra eenheden oprukken tot de Blauwbrug, over' en 'Pelotons terugtrekken achter het Stadhuis'. Op het rechterkanaal speelt de dixieland gewoon door. Het resultaat is een surrealistische geluidscollage die de sfeer van 30 april 1980 perfect oproept. In de ene staat een uitzinnig Oranjefeest en om de hoek grimmig verzet.

Verwarring

Gramschap werd al snel een soort geuzennaam in de alternatieve muziekwereld en veel muzikanten wilden dan ook graag een singlebijlage maken. De internationaal bekende *noise*-punkgroep The Ex nam twee Gramschap-singles op, een voor het verzet in El Salvador (*War = over*) en een met de Koerdische band Awara. Opnieuw werd radicaal-links pijnlijk op de proef genomen. Het refrein van *War = over* luidt: *Give weapons for El Salvador* en op de mede door The Ex georganiseerde benefietavond in Paradiso werd heftig gediscussieerd over de wenselijkheid van wapenhulp aan dit land. Is een straatarme koffieplukker werkelijk in staat uitsluitend met geweldloos verzet een wreed regime omver te werpen? Of moet hij soms toevlucht nemen tot: 'Als er op ons geschoten wordt, dan schieten we terug'? Menig overtuigd pacifist raakte in verwarring.
Verwarring. Het is een woord dat vaak genoemd wordt als Gramschap ter sprake komt. Verwarring als een Gramschap-nummer ineens bovenin de hitparade stond. Was dit nog wel anarchie? Gramschap geloofde in de Lange-Mars-door-de-Instituten-theorie van Rudi Dutschke en de hitparade was zo'n instituut.
In vergelijking met andere anarchistische bladen uit de periode 1978-1986 (*De Vrije, De AS, Bluf*) was Gramschap een buitenbeentje. Het abonneebestand (oplage: 1000, aantal abonnees 650) omvatte de meeste universiteiten, krant- en radioredacties in Nederland en Vlaanderen. Maar ook Anton Constandse en Arthur Lehning waren abonnee en natuurlijk heel veel krakers/kunstenaars in hun woon-werkpanden. Naar buiten toe was Gramschap zeer divers; naast serieuze bijdragen aan Studium Generales op de universiteit van Gent en Rotterdam waren er vele benefieten in jongerencentra. El Salvador, Noord-Ierland, de Britse mijnstaking, acties tegen persoonsregistratie - Gramschap zorgde voor de entourage en de muziek. Op deze

manifestaties vonden de doorgewinterde actieveteranen van de provobeweging moeiteloos aansluiting bij de opkomende punkscene. Zoals veel linkse bladen haalde Gramschap de jaren negentig niet. De drukkosten bleven stijgen en veel abonnementen kwamen 'geweigerd/retour/vertrokken' terug. Ook kregen veel medewerkers een baan, als docent, in het jongerenwerk of in de muziek. Met de @narchief-uitgave *Gramschap 1978-1986* is een uniek tijdsdocument ook voor het digitale tijdperk vastgelegd.

Onlangs is een dubbel-cd Gramschap 1978-1986 verschenen. Deze bevat een selectie van de meest opmerkelijke Koeienverhuur-opnamen. Alle beschreven nummers staan erop. Er is een door G.W. Sok (van The Ex) ontworpen hoesboekje, met daarop een korte geschiedenis van de desbetreffende bijlagen. Anarchief-uitgave, ADM-disc 30/31975. Distributie: de Konkurrent, konk@xs4all.nl

HET ANARCHISME VAN DE DAAD VAN DE CATHOLIC WORKER BEWEGING
Een verslag van binnenuit

Bas Moreel

Na vijfentwintig jaar heb ik in 1998 iets van de realiteit gezien waar ze het in de blaadjes van de Catholic Worker beweging steeds over hadden. Ik heb toen enkele maanden doorgebracht in twee van de meer dan honderd Catholic Worker huizen die er vooral in de Verenigde Staten zijn. Het waren prettige ervaringen, vooral die in het tweede huis, in Denver (Colorado). Een andere prettige ervaring waren de positieve reacties op mijn verhaal erover uit anarchistische kring. Ik was daar enigszins beducht voor geweest: wat moet die vrijer daar bij die papen? Is dat nog wel een anarchist? Eerlijk gezegd ben ik niet blij als ik anarchist genoemd word. Na het congres van de anarchistische Internationale Arbeiders Associatie (IAA) in Madrid in december 1996 dacht ik: zorg dat ze je niet met dat soort lui in verband brengen. Al eerder neigde ik ertoe het met het citaat van John Zerzan (die schijnt altijd in citaten te schrijven, je moet daarvan houden en de meeste zullen wel steekhoudend zijn - ik vind het alleen verschrikkelijke lectuur) 'all -isms are wasms'. Er schuilt veel waardevols in het anarchistische ideeëngoed, maar je moet het niet gaan verabsoluteren: altijd afstand houden, altijd oog houden voor de mogelijkheid dat een idee niet klopt of niet werkt. Bijvoorbeeld dat je met geweld nooit vrede bereikt? Zeg niet dat dat geen anarchistisch idee is. Mijn verhaal 'Four Months As A Catholic Worker' werd verder verspreid of in essentie weergegeven door het internationale e-mail-net van Ronald Creagh in Montpellier (Frankrijk), door Vasili Starostin van de Sibirskaja Konfederacia Truda in Omsk (Siberië), door de UOP (= niet de Poolse geheime dienst maar Undergroundowy Organ Prasowy) in het Poolse Wroclaw en door de Rivista Anarchica *in Milaan. Alleen in het Oekraïense Donetsk, waar ik in december 1998 een eerste Russische versie maakte, kwam het er in een maand niet van die Russische versie op taalzuiverheid na te lopen ondanks enige jaren herhaaldelijk verleende hand- en spandiensten en functioneren als geldkanaal (natuurlijk te waarderen als bewijs van onomkoopbaarheid).*

Dat de redactie mij heeft gevraagd een verkorte Nederlandse versie voor dit *AS*-nummer te maken, is niet zo vanzelfsprekend als het misschien lijkt in het geval van deze jarenlange trouwe vriend en medewerker. Ik heb wel eens eerder geprobeerd iets met een religieus tintje in *De AS* te krijgen en dat lukte toen niet. Ik stuurde toen een artikeltje in getiteld 'Doen anarchisten een duit in het kerkezakje?'. Het was een verzoek om een door een Amerikaanse roomskatholieke priester in Bangladesh geïnitieerd, niet op bekering maar op overleving gericht, projectje financieel te steunen. De redactie vond dat toen ongeschikt voor publicatie. (De

islamitische weesjes waar de oproep voor was, zijn niet verhongerd. Op de een of andere manier komt er bij Gene Homrich altijd geld binnen, ofschoon er altijd meer bij kan. Zo heeft een groep niet-katholieken in het Nederlandse Woerden jarenlang een school van hem geadopteerd met gesponsorde fietstochten en dergelijke.) Ik laat in het midden of het hier volgend verhaal zoveel geschikter is voor *De AS*. De kern ervan is dit: weten alleen anarchisten hoe het moet of valt er bij mensen met andere ideologieën mogelijk iets te zien waar anarchisten iets van kunnen opsteken? Meer concreet: moet je bij gelovigen en zeker bij katholieken zo ver mogelijk uit de buurt blijven of zou het kunnen zijn dat je daar fatsoenlijke mensen tegenkomt waar je respect voor kunt hebben?

Mijn belangstelling voor de Catholic Worker beweging ontstond begin jaren zeventig toen ik bij het CIRA, de internationale anarchistische bibliotheek in Lausanne (Zwitserland), het maandblad van het New Yorkse Catholic Worker huis zag. In het mei-nummer van dat blad staan jaarlijks heel anarchistisch de 'ways and means' van de Catholic Worker beweging afgedrukt en deze 'ways and means' vertonen ook heel duidelijke anarchistische trekken. Aan de Catholic Worker beweging nemen momenteel een honderdtal huizen deel, vooral in de Verenigde Staten, maar ook in Canada, Engeland, Nederland, Duitsland en Australië. 'Bij de beweging aangesloten' zou de situatie onjuist weergeven. Je begint zo'n huis zoals je tegenwoordig in veel landen zonder ceremonieel met een vriend of vriendin gaat samenwonen en dan zonder formaliteiten tot de beweging van de ongehuwd samenwonenden behoort. Het kenmerkende van die huizen is niet dat ze tot de Catholic Worker beweging behoren maar dat ze zonder zich ergens aan te melden en zonder vergoeding of staats- of andere institutionele (inclusief kerkelijke) steun en zonder echte formaliteiten gastvrijheid verlenen aan mensen die geen dak boven hun hoofd hebben, zoals een familie kan doen en zoals je als lifter kan overkomen als je op een avond ergens bent vastgelopen. Dat kan natuurlijk iedereen die over een woning beschikt. Je hoeft je daarvoor niet bij de Catholic Worker beweging aan te melden en dat was ook de naïeve hoop van de Amerikaanse initiatiefneemster in 1933: dat andere huishoudens hetzelfde zouden doen. Als iedereen die een kamer over had, die ter beschikking stelde aan een dakloze, zou het daklozenprobleem opgelost zijn. Aanmeldingen en regels zouden de oplossing alleen maar hebben geremd.

De van radicaal socialiste katholiek geworden initiatiefneemster Dorothy Day had een enigszins anarchistische achtergrond maar je hoeft het anarchistisch handboek niet te hebben doorgewerkt om in te zien dat bureaucratie remmend werkt (wat trouwens soms wel goed is). De navolging waar Dorothy Day van droomde, is niet gekomen zoals zij had gedacht maar het decentrale van de beweging is in de ruim zestig jaar van haar bestaan toch gehandhaafd: mensen beginnen zo'n gasthuis en laten dat al of niet aan de bestaande huizen weten. Een enkel huis laat zich officieel bij staat en/of kerk registreren maar de overgrote meerderheid neemt de nadelen

van het niet-geregistreerd zijn (mislopen van belastingvrijdom voor begunstigers, die daarom liever een ander goed doel kunnen steunen, en van officiële financiële steun van kerkswege) voor lief.

In katholieke kerkelijke registers zul je de Catholic Worker huizen meestal niet vinden. Dorothy Day heeft het eerste Catholic Worker huis ook niet met kerkelijke goedkeuring zo genoemd. Haar bisschop ontzegde haar het recht haar beweging 'katholiek' te noemen zonder zijn toestemming maar zij stond op die betiteling omdat zij de officiële Amerikaanse kerk op haar verplichtingen tegenover de armen wilde wijzen. Catholic Workers hebben ook ooit een staking tegen het aartsbisdom New York gesteund: in zaken van geloofsleer wilden de vroegste Catholic Workers zich wel aan het kerkelijk gezag onderwerpen maar op sociaal gebied wilden ze hun eigen inzichten volgen. Tegenwoordig is volledige onderwerping aan het roomskatholieke kerkelijk leergezag bij Catholic Workers geen regel meer en Catholic Workers die helemaal niet katholiek of zelfs gelovig willen zijn, zijn geen uitzondering meer. Er zouden ook een protestants en een volledig seculier huis volgens het Catholic Worker model zijn. Ik heb het nog niet kunnen controleren. In het huis in Denver, waar ik in 1998 twee maanden als Catholic Worker doorbracht, was één van ons vieren roomskatholiek gelovig, een voor anderen zeer ruim denkende zuster van de congregatie van Loreto, de anderen waren 'afvalligen'.

De Catholic Worker beweging heeft geen moederhuis of andere centrale instantie en geen centrale publicatie. Een aantal huizen geeft een blad of nieuwsbrief uit. Voor wie van wat vuurwerk houdt af en toe, is *The Catholic Agitator* uit Los Angeles interessant. In 1998 wist het Catholic Worker huis in Los Angeles aan een honderdtal winkelwagentjes te komen en droeg die voor één van de politiebureaus met eigendomsbewijs over aan daklozen, omdat de plaatselijke politie daklozen die met zo'n wagentje over straat lopen, vaak lastig valt. In het blad werd die gebeurtenis in een fotoreportage weergegeven. Het blad is ook kritisch over de plannen van kardinaal-aartsbisschop Mahony van Los Angeles, die het nodig vindt temidden van alle armoede in die stad een luxueuze, op 163 miljoen dollar begrote prestigekathedraal te bouwen. In oktober verhinderden betogers dat de kardinaal (met een graafmachine) de eerste spade in de grond stak maar volgens de *Catholic Agitator* van juni 1999 lukte het in de tweede helft van mei 1999 tijdens een onaangekondigde ceremonie (ik neem aan met het nodige wijwater en misschien ook wierook) die alleen door genodigden werd gadegeslagen. In Denver is de vaak leuke van-daklozen-voor-daklozen en van-drinkers-voor-drinkers krant *Denver Voice* een initiatief van de plaatselijke Catholic Worker keuken, een afsplitsing van het Catholic Worker gasthuis, waar iedere werkdag in de namiddag een paar honderd mensen gratis en zonder bewijs van onvermogen komen eten.

Ik ging naar de Verenigde Staten om te zien wat het (religieuze) anarchisme van de Catholic Worker huizen inhield maar eigenlijk ging mijn belangstelling uit naar hun praktisch ingrijpen in de concrete moeilijkheden van concrete mensen, iets wat

ik in de anarchistische beweging mis, althans als standaardbestanddeel van anarchistisch handelen. Zeker zijn er anarchisten die andere mensen helpen, en niet alleen anarchistische kameraden maar onverschillig wie, ook tegenstanders als het nodig is. Wat zou het anarchisme floreren als anarchisten erom bekend stonden mensen te zijn waar je meestal terecht kon als je in de nesten zat! Maar dit terzijde. Het gebruikelijke beeld van een echte anarchist - althans onder anarchisten - is dat van een sterke, onafhankelijke persoonlijkheid.
Het anarchistische ideaal is een samenleving van sterke, onafhankelijke gelijken: geen slaaf en geen meester. Een van de redenen waarom de anarchistische beweging zo weinig aantrekkingskracht heeft, zeker onder niet zo sterke en onafhankelijke persoonlijkheden, is dat er niets te halen valt. Anarchisten zijn daar ook vaak trots op: geen compromissen, geen aanhang kopen, zoals bijvoorbeeld wel van de sociaal-democraten gezegd is. Maar hulp en schenkingen zonder bijgedachten kunnen een bewijs van sympathie zijn - of niet? - en kunnen wederzijds vertrouwen tussen mensen in het algemeen bevorderen, wat een solidere basis is voor eenheid en saamhorigheid in een samenleving - in het algemeen een basisideaal van bewegingen die een betere samenleving nastreven - dan een verzameling sterke individuen die anderen meten naar hun kwaliteiten en maatschappelijke waarde en hen niet in de eerste plaats zien als mensen met behoeften (aan sympathie, aan materiële en emotionele veiligheid, etc.).

Religieus

Dat je als Catholic Worker niet katholiek of op andere wijze religieus hoeft te zijn, betekent niet dat er in die huizen niet aan religie wordt gedaan. Maar het is niet verplicht, althans niet in de twee Amerikaanse huizen waar ik in 1998 elk twee maanden doorbracht. Zowel in Des Moines (Iowa) als in Denver (Colorado) tegen de Rocky Mountains, was in principe elke week een religieuze dienst. In Des Moines was dat steeds (in die twee maanden) een katholieke mis, in Denver kon het bijvoorbeeld ook een boeddhistische dienst zijn, dat bepaalden de belangstellenden. In beide plaatsen ging het er bij de mis zeer informeel aan toe, op manieren die zelfs niet erg strikte katholieken als ongepast zouden kunnen beschouwen. In mijn ogen benaderden die missen de sfeer van het Laatste Avondmaal zoals in de evangeliën beschreven echter meer dan het houterige gedoe dat als regel ter herinnering aan die gebeurtenis wordt gepleegd. In Des Moines waren alle werkers als regel bij de mis aanwezig, daarnaast een vrij groot aantal vrienden van het huis uit de stad en een enkeling van de dagelijkse inloopgasten (Des Moines nam geen mensen meer in huis op maar hield inloopmiddagen). In Denver kwam niemand van de werkers of van de inwonende gasten naar de mis in de tijd dat ik er was, alleen een paar vrienden van het huis uit de stad. In Denver kondigde de zuster de diensten aan (meer niet) als zij er was, in Des Moines leek de vrijdagse mis iets vanzelfsprekends.

De enige religieuze plichtpleging die in beide huizen van alle aanwezigen werd verwacht, was een korte stilte voor het avondeten als dat gezamenlijk was. In Des Moines stonden alle eters hand in hand in een kring als de uitdeling van het eten kon beginnen en één van de werkers vroeg dan of iemand een gebed wilde zeggen. Als niemand zich meldde, werd een korte stilte gevraagd. In Denver ging iedereen meteen aan de eettafel zitten - het was er maar een kleine groep van ten hoogste vijftien personen - en werd een ogenblik stilte gevraagd. In Des Moines waren er soms wel veertig of vijftig eters en werd het eten cafetariagewijs gegeven.
In de publicaties van de Catholic Worker huizen wordt vrij vaak de relatieve armoede genoemd die de Catholic Workers voor lief nemen. In Des Moines en Denver hield die relatieve armoede geen beperking van de hoeveelheid eten in, er moest zelfs geregeld eten worden weggegooid omdat het niet vlug genoeg op kon. In Des Moines bezorgde een bakkerij iedere zondagmorgen een bestelwagentje vol brood en gebak. 's Middags konden inlopers daarvan meenemen wat ze wilden en de rest bleef voor gebruik door de werkers. Tegen het eind van de week waren altijd enkele broden groen uitgeslagen. Het had geen zin de bakkerij te vragen wat minder te brengen: het was overschot van de verkoop en het Catholic Worker huis was het laatste waar de bakkerij restanten bracht. Had het Catholic Worker huis niet alles genomen, dan zou de bakkerij het restant hebben weggegooid. Ook voor de rest viel over de hoeveelheden niet te klagen: beide huizen hadden grote hoeveelheden geconserveerde etenswaren en toilet- en reinigingsmiddelen in voorraad, overigens niet alleen voor zichzelf maar ook voor mensen die erom kwamen vragen. Verse groenten en fruit kwamen ook in redelijke hoeveelheden binnen, althans in die zomermaanden.
De relatieve armoede kwam daarin tot uiting dat de huizen geen eigen inkomsten hadden: alles was gekregen en je moet een gekregen paard niet in de bek kijken. Je kon niet zeggen tegen die bakkerij: breng de volgende keer meer bruin brood en liever biologische haverkoeken dan do-nuts. Het gebak vond ik altijd maar troep maar veel gasten waren er dol op, er bleef in ieder geval meestal niets van over. In Des Moines was aan het eind van de zondagmiddag meestal alles weg en in Denver konden de gasten de hele week vrij pakken. Ook wat huishoudelijke artikelen en bijvoorbeeld meubilair betrof moest je maar afwachten wat er binnenkwam. Overigens was er met name in Denver wel wat geld en werd er soms iets in de winkel gekocht. Zelfs werd er in de tijd dat ik in Denver was, een nieuwe verwarmingsketel geïnstalleerd maar dat kon alleen na giften. Eigen onafhankelijke inkomsten waren er niet.
Al met al vond ik het woord 'armoede' en zelfs 'relatieve armoede' in Des Moines en Denver niet van toepassing. Ik heb het daar trouwens ook niemand ooit in haar of zijn mond horen nemen. Beperkingen moest je er zeker wel voor lief nemen, althans degenen die er langere tijd woonden. Je kon niet zomaar naar café, bioscoop of theater gaan als je vond dat het weer eens tijd was. In Des Moines hadden alle

werkers een betaald bijbaantje buitenshuis om persoonlijke onkosten te bestrijden maar in Denver was dat niet mogelijk tenzij je de ene vrije dag in de week daaraan zou willen besteden.
Voor een normale Amerikaan is zo'n leven misschien wel armoedig en in andere huizen kan het best anders zijn, maar in een land met zoveel welstand als Amerika zijn altijd wel genoeg mensen die iets willen afschuiven voor een goed doel - het weinige wat ik van Catholic Worker leven heb gezien zou ik eerder een eenvoudig leven noemen, zo'n bescheiden uitdrukking past mijns inziens ook beter in de mond en de pen van mensen die de Jezus van de evangeliën (nog geen steen om zijn hoofd op neer te leggen) als hun voorbeeld zien. Zou iemand een huis naar Catholic Worker model in een land als Rusland beginnen, waar niet zo'n algemene welstand is, dan zou dat zeker armoede betekenen, zoals dat ook het geval was met de Amerikaanse Catholic Worker huizen in de jaren dertig.

Voedsel en onderdak

Des Moines was geen gasthuis (house of hospitality) meer. De gemeenschap bestond uit acht mensen die voornamelijk buitenshuis werkten, bijvoorbeeld in een centrum voor ex-gevangenen. Als Catholic Workers hielden zij vijf middagen per week open huis voor wie wat wilde rusten of praten met andere bezoekers. 's Avonds was er dan open tafel maar in de loop van de middag was er niets te eten of te drinken te krijgen. Het eten voor de open tafel werd door wisselende vrienden van buiten gebracht, die dat bij hen thuis hadden klaar gemaakt.
Op vrijdag konden de werkers altijd gratis een pick-up aardappels, groenten en fruit ophalen bij enkele groothandels. Daar werd iets vanaf gehaald voor eigen gebruik en de rest werd verdeeld onder mensen van buiten die daar belangstelling voor hadden. Er werd nooit gekeken of iemand wel arm genoeg was om daarvoor in aanmerking te komen, ook niet voor de open tafel. Iemand uit België of Nederland die in eigen land al vindt dat de sociale diensten geld geven aan mensen die dat helemaal niet nodig hebben, zou kunnen vragen wat dat voor armen zijn die in dure, althans zeer blinkende auto's naar die groenten-uitdeling komen, maar in de Verenigde Staten zien de autoriteiten een eigen auto terecht niet als luxe. Het openbaar vervoer is daar meestal gebrekkig: heb je geen auto, dan kun je een baan vaak vergeten en verder kan een loon zo laag zijn (het wettelijk minimum uurloon was er in 1998 vijf dollar, in koopkracht gelijk aan of minder dan vijf gulden in Nederland of vijf en twintig frank in België) dat je er niet van kunt leven; misschien had je gisteren nog een baan waar je wel een goede auto van kon betalen of ben je juist op straat gezet.
Denver was wèl een gasthuis. Er waren vier werkers en het huis had zes gastenkamers: één voor een gezin met twee kinderen, één voor een echtpaar (het hoefde niet getrouwd te zijn) zonder kinderen en telkens twee voor een alleenstaande vrouw en een alleenstaande man. Daarnaast hield het huis er een kringloopwinkel op na

waarin naast de werkers ook andere vrijwilligers en een betaalde kracht van buiten werkten. Het hoofdartikel in de kringloopwinkel was meubilair maar je kon er ook terecht voor kleding, schoenen en huishoudelijke artikelen, alles gekregen en weggedaan tegen spotprijzen. Er werd op toegezien dat alleen spullen van redelijk goede kwaliteit in de winkel kwamen, de rest verdween naar een lompenhandel of in de afvalcontainer. Spullen die er desnoods nog wel mee doorkonden, werden op maandagmorgen voor de deur gezet voor de liefhebbers of mensen die zich voor grotere stukken hadden opgegeven werden opgebeld om in het magazijn te komen kijken. De spullen waren afkomstig van bewoners van Denver en naaste omgeving die zich naar aanleiding van oproepen in de nieuwsbrief van het huis of van aankondigingen in kerken of andere openbare plaatsen hadden aangemeld. De spullen werden met een vrachtwagen van de winkel opgehaald.

Een kamer krijgen in het huis was een kwestie van toeval. Mensen die belden op een moment dat er geen geschikte kamer vrij was, werden niet genoteerd. Dat zou onbegonnen werk zijn: als er een kamer beschikbaar kwam, kon een beller al iets anders hebben gevonden, niet bereikbaar zijn, enzovoorts. Als je de eerste was die belde op een moment dat een kamer vrij kwam, werd je uitgenodigd voor een oriënterend gesprek dat meestal niet meer dan een kwartier duurde. Je hoefde geen papieren of referenties te laten zien: de werker die de taak op zich had genomen, probeerde te schatten hoe zeer en hoe lang de kandidaat een kamer nodig had en als dat positief uitviel, kon de kandidaat de beschikbare kamer bekijken en als zij of hij daarmee akkoord ging, werd zij of hij aan de werkers en andere gasten voorgesteld. De soepele toelating hield natuurlijk risico's in, ook omdat de werkers niet noodzakelijk screeningdeskundigen waren, maar het werd belangrijker gevonden dat de kandidaten het gevoel kregen welkome gasten te zijn.

Geen van de gasten die ik in mijn twee maanden in Denver meemaakte, beantwoordde aan mijn beeld van een dakloze. Ze hadden allemaal collega's van kantoor of fabriek kunnen zijn. Natuurlijk was er met allemaal iets aan de hand of aan de hand geweest: ze konden aan de drank of aan de drugs zijn geweest, maar ook doktersrekeningen hebben gehad waardoor ze de huur niet meer hadden kunnen betalen en zo op straat waren komen te staan. Mensen die aan de drank of aan de drugs waren, kregen geen kamer. Wie twee nachten dronken thuis kwam of zonder goede redenen twee nachten helemaal niet was verschenen, raakte haar of zijn kamer kwijt. Behalve op zaterdag en zondag moesten de gasten tussen negen uur 's morgens en drie of vier uur 's middags de deur uit zijn naar werk of op zoek naar werk. Op zaterdag moesten zij helpen de gemeenschappelijke ruimten (huiskamer, eetkamer, keuken, gangen, trappen, badkamers) schoon te maken.

Het idee van het huis was mensen die geen woning hadden, tijdelijk een woning te verschaffen. De gasten konden niet zo lang blijven als het hun uitkwam. Bij het welkomstgesprek werd altijd besproken hoeveel tijd ze dachten nodig te hebben om het nodige geld bij elkaar te krijgen om weer een kamer of woning te kunnen

huren en daar werden ze ook aan gehouden. In de tijd dat ze in het huis woonden, hoefden ze maar weinig kosten te maken: in hoofdzaak vervoerskosten en tot ze hun eerste loon kregen uitbetaald, kregen ze munten voor tram of bus. Voor de maaltijden hoefden ze niet te betalen, voor de lunch en bij thuiskomst 's middags konden ze vrij nemen wat er in de keuken te vinden was, ze konden de wasmachine gebruiken en ook toiletartikelen konden zo gepakt worden.

Praktische hulp of revolutie?

Behalve de zuster in Denver en de werker die in Denver als manager van de kringloopwinkel optrad, was volgens mijn indruk niemand in Des Moines of Denver bekend met anarchistische theorieën, maar in beide huizen ging het er naar mijn smaak anarchistisch aan toe. In beide huizen gold ik als volledig lid ofschoon ik nieuw was en maar een paar maanden bleef. Je zou kunnen denken dat mijn grijze haren grote levenservaring bewezen maar in beide huizen waren ook tijdelijke werkers van 18 tot 22 jaar en hun mening telde even zwaar en was evenzeer gevraagd als die van de oudere en min of meer vaste werkers. In Des Moines werden de beslissingen weliswaar praktisch altijd genomen door wat ik voor mezelf 'de bende van vier' noemde, maar de anderen leken dat wel prettig te vinden en kwamen ook zelden met voorstellen. In Denver had de zuster graag dat wat zij wilde gebeurde maar ze wist altijd van wijken als een tegenvoorstel redelijk leek. Ik was wel geneigd haar te vergeven: zij had als enige de boel alle twintig jaren van het bestaan van het huis mee op gang gehouden en zou binnen een jaar ook weer de enige overgeblevene zijn van de groep die er in de zomer van 1998 was. En tenslotte klopt het in werkelijk bestaande anarchistische groepen ook praktisch nooit als er gezegd wordt 'hier zijn geen leiders'.
Volgens sommigen staan de Catholic Workers met al hun goede bedoelingen in dienst van het kapitaal en de staat en helpen zij de noodlijdende massa's rustig te houden. Alleen een revolutionaire omwenteling zou structurele verbeteringen kunnen brengen en daar moet de wereld het van hebben, niet van pappen en nat houden. Toen ik in Denver was, werd er gebeld door een vrouw die door haar dochter op straat was gezet en nergens heen kon. Had het huis moeten zeggen: wacht maar tot de revolutie? De vrouw zou waarschijnlijk niet hebben geweten wat voor revolutionaire opties er waren en welke voor haar de beste was: een trotskistische volgens de ideeën van Ernest Mandel, een stalinistische volgens de ideeën van Paul de Groot of van Beria, een anarcho-communistische, een anarcho-feministische, en nog zoveel andere. Een anarchist zou natuurlijk hebben gezegd: *mijn* anarchistische, maar hoeveel kans is er dat zo'n revolutie zich doorzet en niet anders uitvalt dan die anarchist had gezegd en geen ongewenste bijwerkingen heeft? Maar afgezien daarvan: het kan lang duren voordat het zo ver is en die revolutie zich uitgekristalliseerd heeft. Moet die vrouw dan al die tijd de nacht maar ergens in een kartonnen doos zien door te komen? Zelfs de keiharde Netsjajev zou gezegd hebben

dat zoiets niet kon en dat er zolang een oplossing moest worden gevonden.
En dat doen de Catholic Workers en andere hulporganisaties. Alleen een zonderling zal niets anders willen dan de rest van zijn leven in een opvangcentrum te wonen met de regels die daar altijd noodzakelijk worden gevonden. De Catholic Workers mogen nog zo vriendelijk zijn en nog zo hun best doen, de meeste mensen hebben toch maar liever hun eigen kamer of huis. Zo is het tenminste voor de massa, denk ik, en het gaat toch om de massa van de mensen als je een betere maatschappij wilt hebben, niet om de enkeling die het niet kan schelen waar zij of hij de nacht doorbrengt zolang het er maar warm en droog is. De schaal waarop de Catholic Workers werken, kan ook het revolutionair potentieel niet aantasten: in hun huizen willen ze een vervangende gezinsomgeving bieden. Aan hoeveel mensen kunnen honderd Catholic Worker huizen onderdak bieden die gemiddeld voor niet meer dan vijftien personen plaats hebben? Theoretisch schuilt het gevaar natuurlijk in de voorbeeldwerking van die huizen. Maar die is in bijna zeventig jaar even sterk gebleken als het anarchistische gedachtengoed in bijna honderdvijftig jaar: iets voor fijnproevers, niet voor de massa.

Bij het positieve verhaal dat ik over de Catholic Worker beweging meen te hebben geschreven, moet ik opmerken dat ik in twee huizen was uit een rijtje dat Gerard Moorman van het Catholic Worker huis in Amsterdam als werkelijk enigszins anarchistisch had aangeduid. Naar hun blaadjes te oordelen druipen sommige huizen van de vroomheid en van de aanhankelijkheid aan de tegenwoordige paus en ik weet niet of ik het daar ook zo naar mijn zin zou hebben gehad. Zelfs de ***Catholic Agitator*** uit Los Angeles heeft altijd wel een op de bijbel geënte overweging waarvan bij mij de haren rechtop gaan staan. De inzet voor mensen in de dalles vind ik echter altijd inspirerend. En ook de heel sentimenteel over 'de armen' schrijvenden blijken in de praktijk realistisch genoeg te zijn om te weten dat de armen met wie zij te maken hebben, weinig gemeen hebben met de zielige stumperds van de walgelijk sentimentele plaatjes van Fritz Eichenberg die je nogal eens aan de muren en in de blaadjes van Catholic Worker huizen ziet.
Mezelf zie ik geen Catholic Worker worden, ofschoon ik naar mijn mening tenminste in Denver heel behoorlijk heb gefunctioneerd. Enerzijds zou het me zwaar vallen me voor langere tijd te binden (iemand die maar drie of vier maanden blijft is in mijn ogen geen Catholic Worker), anderzijds mis ik enkele van de sociale vaardigheden die in een Catholic Worker huis met het rouleren van functies alle werkers moeten hebben. In Denver heb ik taken waar ik niet geschikt voor ben, afgewezen. Dat werd geaccepteerd maar betekende een extra belasting voor de anderen. Mijn ongelovigheid vormde echter geen probleem.

MOETEN ANARCHISTEN DE SOCIAALDEMOCRATIE TEGEN DE SOCIAALDEMOCRATEN VERDEDIGEN?*

Rudolf de Jong

Als anarchisme identiek was met chaos, dan had ik mij als anarchist reeds langs geleden kunnen aansluiten bij de sociaaldemocratie. Maar ja, 'de anarchie, dat is orde', leerde Proudhon al. Zodoende bekijk ik de problemen, de crisis en soms de chaos in de sociaaldemocratische partijen van buitenaf. Aan de andere kant - die van de feitelijke gebeurtenissen - kijk ik elke keer weer raar op.

Halfslachtigheid. Dat is wel het minste dat de anarchisten de sociaaldemocraten altijd hebben verweten. En terecht! Kijk naar het omkoopschandaal waarin de Belgische socialisten verstrikt zijn geraakt. Zij wilden het geld dat ze ervoor kregen in de partijkas storten. Een anarchist zou ter wille van de zaak een fatsoenlijke bankoverval gepleegd hebben en het smeergeld prinsheerlijk in eigen zak hebben gestoken.

De halfslachtigheid waarvan de sociaaldemocratie beschuldigd werd, lag uiteraard op een ander terrein, op die van het socialisme. Met de staat, met parlement, met de partij, van boven af, valt geen socialisme te maken. Vandaag de dag valt niet de halfslachtigheid, maar wel de leegheid op van de sociaaldemocratie. De grote concurrent, het communisme, is verdwenen als ideologische factor van betekenis. Waar het communisme nog een machtsfactor is, zoals in China, Cuba en Noord-Korea, gaat er niets meer van uit. In Oost-Europa, in Italië, in Nederland, in Spanje zijn de communistische partijen omgevormd tot sociaaldemocratische partijen die het parlementarisme omhelzen of ze zijn opgegaan in kleinere linkse groeperingen die eveneens de parlementaire weg bewandelen. Je zou verwacht hebben dat de ondergang van het communisme de triomf van de sociaaldemocratie zou worden. Niets is minder waar gebleken.

Onversneden kapitalisme en nationalisme geven de toon aan. Het eerste ook in West-Europa, het traditionele gebied van de sociaaldemocratie. Geen enkel origineel antwoord op de problemen in de oude en de nieuwe kapitalistische samenleving komt er uit de sociaaldemocratische hoek. Geen enkel socialistisch geluid wordt vernomen, ja men omhelst het meest conformistische liberaal-kapitalistische ideeëngoed.

Dit laatste in tegenstelling tot de tijd van de depressie in de jaren dertig. Ook toen verkeerde de sociaaldemocratie in een crisis. Zij kwam daaruit, hoewel niet direct,

---

* Dit artikel verscheen eerder in het Belgische anarchistische tijdschrift *Perspectief* (nummer 40, juli 1995).

met nieuwe denkbeelden. Denkbeelden die, wel niet socialistisch, dan toch sociaal te noemen waren: het plansocialisme dat het kapitalisme draaglijk maakte door staatsingrijpen. En dan waren er ook nog de opvattingen van de sociaal-liberaal Keynes die eveneens staatsingrijpen bepleitte met een actieve economische investeringspolitiek van regeringswege in plaats van aanpassing en bezuinigingen op kosten van de werklozen. De plangedachte gaf de sociaaldemocratie in die dagen een nieuw elan. Thans vind men niks van dit alles, men probeert louter te redden wat te redden valt.
Dan de schandalen. België staat hierin niet alleen. Spanje, Italië en Frankrijk gingen al voor. En bij dit alles de onvrede, de ontgoocheling, de teleurstelling bij de eigen aanhang. Van een half socialistisch ei dreigt de sociaaldemocratie tot een lege dop te verworden.

Verwachtingen en zekerheden

Verwachting èn teleurstelling. Zij lopen als rode draden door de geschiedenis van de sociaaldemocratie. Beide hangen samen met de halfslachtigheid die de anarchisten zo tegenstond en die zij ook bij de - 'verburgerlijkte' - aanhang van de partijen zagen. Immers, verwachten is afwachten en niet zelf doen, niet grijpen naar 'de volle vrijheid' waar anarchisten de mond vol van hebben.
Voorzover de aanhang in het verleden wegliep van de sociaaldemocratische partijen, was het naar de communisten, dat wil zeggen naar afgesplitste sociaaldemocraten. Bij de communisten waren de verwachtingen nog groter en lagen nog grotere teleurstellingen en de volle onvrijheid in het verschiet. Heden dreigt het weglopen van sociaaldemocratische kiezers - uit hoofde van een geheel andere onvrede - vooral rechtse populistisch-racistische partijen ten goede te komen. Toch blijft ondanks alle teleurstellende ervaringen een belangrijk deel van de mensen het een en ander verwachten van de sociaaldemocratische partijen.
Waarom dit hardnekkige blijven zweren bij de halfslachtigen, bij de halfslachtigheid? Deze vraag wordt door anarchisten te weinig gesteld. Een goede reden om er nader op in te gaan. En daarbij moeten wij niet zozeer beginnen bij de teleurstellingen en de onvrede - dat doet populistisch en racistisch rechts - als wel bij de verwachtingen die de sociaaldemocratie altijd gewekt heeft en die in het verleden voor een deel ook vervuld zijn. Ik denk hier aan het algemeen kiesrecht, de achturendag, de sociale wetgeving, de welvaartsstaat. Al betoogt men - zoals de anarchisten doen - dat dit allemaal geen echt socialistische zaken zijn en het socialisme niet zullen brengen, het zijn wel zaken die bereikt zijn dankzij de sociaaldemocratie. Wat betekende het voor de gewone mensen? Zekerheid!
Zekerheid dat er werk is, dat er brood op de plank is, dat men een dak boven zijn hoofd heeft, een broek aan zijn gat, tevens de zekerheid dat zulks morgen en in de toekomst als men oud is evenzo het geval zal zijn. Tenslotte de zekerheid dat de kinderen dat allemaal ook ten deel zal blijven vallen. Deze zekerheden waren de

grote verwachtingen die men had van de sociaaldemocratie en die men vervuld zag worden. Nu komen deze zekerheden op de tocht te staan. Dat is de diepe ideologische en morele crisis van de sociaaldemocratie. Is het niet ook een crisis van het hele socialisme en daarmee tevens van het anarchisme?

Laten we in ieder geval niet te min denken over die zekerheden. Elk handboek van sociologie of psychologie leert dat wat mensen het eerste nodig hebben, deze directe behoeften zijn: eten, drinken, slapen en warmte. Direct daarna komt de behoefte aan zekerheid. Dan pas komen alle andere behoeften: deelnemen aan een gemeenschap, eigenwaarde, cultuur, vrijheid en socialisme.

Socialisme is dus niet het eerste waar mensen naar verlangen, maar zo ongeveer het laatste. Al is het vaak omgedraaid omdat men zag en ziet in de Derde Wereld, dat in het kapitalisme voor veel mensen het eerst noodzakelijke niet beschikbaar was en men dacht dat het socialisme voorwaarde was om dit eerst noodzakelijke te verwerven. Bovendien wordt dit prioriteitenlijstje dikwijls doorbroken. Socialisten en andere idealisten deden dat. Zij stelden hun ideaal, het socialisme en de vrijheid, boven hun brood, boven hun baan en hun leven. Soms zag men tijdens stakingen en revoluties dat velen dit deden, ook al was het voor betrekkelijk korte tijd. Regel is echter dat doorgaans voor de meeste mensen de directe behoeften eerst komen en dan pas de idealen. Dit betekent niet dat de idealen er daarom minder om zijn. Het zegt wel iets over de wijze waarop de idealen bereikbaar zijn, verwezenlijkt worden.

Het socialisme ontspringt niet vanzelfsprekend uit honger en ellende, uit 'Verelendung' of uit de economische ontwikkeling. Het moet groeien en daarbij is belangrijk dat honger en ellende reeds verdwenen zijn en materiële zekerheid bestaat. Nieuw is dit niet. De toch zo optimistische Kropotkin zag als voorwaarde voor het slagen van een sociale revolutie het kunnen waarborgen door de revolutie van deze materiële zekerheid. De ervaringen van de Eerste Wereldoorlog, van de Russische revolutie en tenslotte die met totalitaire regimes heeft veel anarchisten tot het besef gebracht dat vrijheid en socialisme moeten groeien. 'Van liberaal tot libertair' en 'van sociaal tot socialistisch' werd wel gezegd, waarbij onder 'liberaal' niet zozeer aan de liberale ideologie werd gedacht als wel aan de mentaliteit van vrijzinnigheid en bij 'sociaal' niet aan de sociaaldemocratie maar aan gemeenschapszin.

'Van sociaal tot socialistisch'. Vanuit die gedachte moeten wij de sociaaldemocratie benaderen, zowel in de kritiek als in de dialoog. Nu het communisme is verdwenen, is de tegenstelling sociaaldemocratie (met politiek marxisme) - anarchisme de belangrijkste die overgebleven is van de grote schisma's binnen de socialistische bewegingen in het verleden. Het was in ieder geval altijd de meest fundamentele scheiding. de splitsing tussen sociaaldemocratie en communisme (leninisme) was er toch meer één van doel en middelen, hoe essentieel deze twee ook zijn.

Voor het grote schisma werd het socialisme en het debat over de inhoud van het socialisme gewoon anders benaderd. Van alle kanten werden bijdragen geleverd,

denkbeelden geopperd. Men bestreed elkaar wel heftig, maar het was toch meer een debat waarvan je kan zeggen: men moet het eerst met elkaar eens zijn voordat men van mening kan verschillen. Men sprak nog dezelfde taal en had het gevoel dat het socialisme een veel-stromenland was.
Een schisma brengt geestelijke verstarring met zich mee. De partijen graven zich steeds dieper in, in hun eigen gelijk. Uit de botsing der meningen ontstaan geen nieuwe ideeën meer, laat staan de waarheid. Door de botsing is de discussie tot stilstand gekomen. Het eigen gelijk ziet men constant bevestigd. De ontwikkeling van de sociaaldemocratische partijen 'bewees' in anarchistische ogen het 'gelijk' van hun visie. De ontwikkeling van het anarchisme zagen de sociaaldemocraten als een 'bevestiging' van hun 'gelijk'. Beide partijen werden de gevangenen van hun eigen standpunt.
Zo verabsoluteerden de anarchisten hun standpunt tegenover niet-anarchisten en tegenover de staat. Wanneer je Proudhon of Bakoenin leest, zal het je opvallen dat zij even anti-staat waren als latere anarchisten en er tegelijkertijd heel onbevangen tegenover stonden. Zij vroegen zich niet af of alles wat zij beweerden wel 'klopte' met hun eigen anarchistische boekjes. Proudhon kon zelfs rustig schrijven dat er een wet moest komen die het trouwen beneden een bepaalde leeftijd verbood. Die oude onbevangenheid zou ik terugwensen. Zulks betekent niet dat ik zoek naar zoiets als een tussenweg of compromis.

Privatisering of nationalisatie?

Onbevangenheid bepleit ik ten aanzien van een aantal zaken die via de staat zekerheid brachten voor de mensen. Tevens bepleit ik onbevangenheid ten aanzien van het probleem privatisering tegenover nationalisatie van bedrijven, bedrijfstakken en overheidstaken. Nationalisatie was na de Tweede Wereldoorlog hèt sociaaldemocratische stokpaardje bij uitstek in Europa. In feite komt het eerder uit de links-liberale koker. Anarchisten hebben nationalisatie terecht altijd beschouwd als een stuk staatskapitalisme. Nu lijken dènationalisering èn privatisering bijna de nieuwe stokpaardjes te zijn geworden van de vele Europese socialistische partijen die de vrije markt steeds inniger omhelzen.
Is de vraag privatisering of nationalisatie lood om oud ijzer voor anarchisten? Akkoord, beide zijn on-anarchistisch, het is staatskapitalisme versus privaat kapitalisme. Maar je kan ook betogen dat de dènationalisatie thans het publieke domein inperkt. Het publieke domein is toch iets dat de anarchisten ter harte gaat. Ja, je kan zelfs betogen dat de privatisering een operatie tot redding van de staat is. Vandaar dat de sociaaldemocratie met haar geloof in de staat deze reddingsoperatie, ook al gaat die ten koste van het dierbaarste eigen erfgoed, accepteert.
Laat ik dit laatste uitwerken. Marx was geen staatssocialist. Zijn adepten zijn eerst aarzelend - in het parlement vanwege de propagandistische werking - toen beslister - door het algemeen kiesrecht de macht via de staat in handen krijgen en intus-

sen via wetgeving sociale verbeteringen tot stand brengen - gekomen tot een positie waarin men niet meer buiten staat en regeermacht kan. Alles wat de sociaaldemocratie wil bereiken, draait om staat, wetgeving en regeermacht. Dat men daar het mooie woord 'regeringsverantwoordelijkheid' voor gevonden heeft, is veelzeggend - alsof er buiten de regering geen socialistische verantwoordelijkheid te vinden zou zijn! De crisis van de sociaaldemocratie van nu valt niet toevallig samen met de crisis van de staat. Met de staat is geen staat meer te maken. De staat kan de verplichtingen en de taken die hij op zich heeft genomen, mede door toedoen van de sociaaldemocraten, niet meer aan en gooit zijn verplichtingen en taken overboord. Om zichzelf te redden. En aangezien de sociaaldemocratie het socialisme niet meer buiten de staat kan denken, doet zij heel bewust mee aan de reddingsoperatie, met bloedend hart en hopend op betere tijden... voor de staat. Dat doet zij in België, in Nederland en Spanje. Dat deed zij in Frankrijk en Italië. Dat zou zij doen in Duitsland en Groot-Brittannië indien zij 'regeringsverantwoordelijkheid' zou hebben. Op dit punt verdient de sociaaldemocratie, ondanks alle nationale verschillen tussen de partijen in de diverse Europese landen, werkelijk nog het predikaat: internationaal. De sociaaldemocratie wilde de staat tot knecht van het socialisme maken en zij heeft het socialisme en zichzelf tot slaaf van de staat gemaakt.
Terug naar de kwestie van de privatisering. Star vasthouden aan de nu nog bestaande nationalisaties, zoals de linkervleugel van de sociaaldemocratie zou willen, lijkt mij nogal dogmatisch. Beter is het te kijken naar de sociale kant. Hiermee bedoel ik niet de sociale gevolgen binnen het bedrijf of de bedrijfstak in kwestie. Ik heb het oog op de maatschappij als zodanig en de positie van alle mensen gericht.
Direct na de val van het communisme en in het bijzonder na het opgaan van Oost-Duitsland in de Bondsrepubliek sprak men over de 'sociale' markteconomie. Deze zou de centraal geleide economie vervangen. Sindsdien is de 'sociale' economie door de 'vrije' economie vervangen. Zijn ze synoniem? De kritiek op de kapitalistische markteconomie is altijd geweest dat deze noch vrij noch sociaal was. Een werkelijk vrije markt is er een van gelijken. Dan is er sprake van een sociale markt, geheel overeenkomstig de anarchistische opvatting dat vrij en sociaal met elkaar samenhangen.
Privatisering wordt altijd verdedigd met de stelling dat zo de productie commerciëler en rendabel wordt. De vraag zou moeten zijn: 'Wordt de markt er socialer door?'. Vaak wordt het bedrijf commercieel rendabel en de markt nog a-socialer en onvrijer dan zij al was. De gewone mensen betalen vaak meer bij privatisering; 'onrendabele' spoorlijnen en 'onrendabele' brievenbussen verdwijnen bij privatisering van de spoorwegen en de post. Arme regio's zijn daarbij vooral de dupe. De geprivatiseerde ondernemingen moeten zich richten op de ongelijkheid die op de markt heerst en vergroten daardoor deze ongelijkheid. De hoge snelheidstrein zal in Nederland meer gemak voor weinigen en meer ongemak voor velen betekenen. (In België gaat het dezelfde kant op: een comfortabel en vooral peperduur TGV-net te-

genover een uitgekleed binnenlands net.) Telefoneren vanuit Nederland naar Patagonië wordt goedkoper; van Amsterdam naar Rotterdam bellen daarentegen wordt duurder. Zo werkt de 'vrije' markt.
Toch is aan dit soort zaken, ook binnen het kader van het huidige maatschappelijke systeem, wel iets te doen. Er zijn socialisten geweest zoals Silvio Gesell en sociale liberalen zoals Franz Oppenheimer die in veel opzichten in de buurt van het anarchisme kwamen. Zij zochten naar een niet-kapitalistische markteconomie. Het begrip 'sociale markteconomie' stamt uit de tijd van het 'Wirtschaftswunder' in Duitsland. Deze kwam tot stand toen Erhard minister van Economische zaken was. Erhard was beïnvloed door Franz Oppenheimer. In hoeverre denkbeelden in deze richting bruikbaar zijn, durf ik eerlijk gezegd niet te zeggen. Waar het mij om gaat is dat hier een traditie ligt in het sociale denken die niet uitgaat van de staat maar van de samenleving en die helaas verwaarloosd is door socialisten èn anarchisten. De sociaaldemocratie, die toch nog altijd beschikt over een groot aantal wetenschappelijke bureaus en over nog meer intellect, zou hier eens op attent moeten worden gemaakt. Nu wordt al dit intellect in dienst gesteld van het redden van staat en partij.

Sociale zekerheid

Belangrijker nog, want alle mensen direct rakend, dan de kwestie van de privatisering is de aantasting van de sociale zekerheid. Die zekerheid kregen de mensen door, of via de staat. Erg on-anarchistisch. Maar het gaf de mensen wel een gevoel van vrijheid, van materiële vrijheid. 'We hebben het nog nooit zo goed gehad', heb ik sinds de jaren vijftig dikwijls gehoord uit de mond van oude anarchisten, vooral van vrouwen, die werkloosheid en oorlog nog hadden meegemaakt. Het sloeg vooral op de ouderdomsvoorzieningen.
De staat trekt zich nu terug, verlaagt allerlei uitkeringen en beperkt ze. Het begrip 'verworven rechten' dreigt te verdwijnen; alle zekerheden staan op de tocht. En tegelijkertijd versterkt de staat zich. Controles en maatregelen nemen aan alle kanten toe. Dit mag niet en dat moet... De staat probeert steeds meer greep op de mensen te krijgen en perkt hun vrijheid, hun speelruimte steeds meer in. Hetzelfde gebeurde trouwens ook tijdens de depressie van de jaren dertig. Zodoende wordt de vrijheid van de mensen van twee kanten ingeperkt. Zij verliezen hun zekerheden en worden steeds meer gedisciplineerd. Geen wonder dat gevoelens van woede en onmacht toenemen. Mens en samenleving worden a-socialer, al wordt dit verpakt in mooie worden als 'individualisering' en 'verantwoordelijke samenleving'. Alles en iedereen wordt gewoon kapitalistischer gemaakt.
Analoog aan de stelling dat de sociaaldemocratie de slaaf van de staat is geworden, kun je betogen dat de sociaaldemocratie de slaaf van het particuliere kapitalisme is geworden. En dat is nog erger. Immers, de staat werd als iets neutraals, een instrument, gezien door de sociaaldemocraten. Het kapitalisme was de vijand. Nu wenst

men, om de sociale wetgeving zoveel mogelijk te redden, dat de staat zoveel mogelijk geld kan innen en daarvoor is het nodig dat het kapitalisme bloeit en groeit.
Een algemeen socialistische doelstelling, of gewoonweg een sociale doelstelling, lijkt mij om te zoeken naar wegen om de zekerheid terug te brengen en de disciplinering te verminderen. Nu hangt dit laatste samen met het feit dat de staat de mensen steeds verdeelt, opsluit in groepen, in categorieën. Een basisinkomen voor iedereen, eventueel met een keuzepakket aan consumptiegoederen, zou mijns inziens veel controle en regelgeving overbodig maken, de staat kleiner maken en een stuk socialer zijn. Bovendien zou de markt socialer kunnen zijn. (Ik werkte dit iets nader uit in het economienummer van *De AS* onder de titel 'De pincode van Kropotkin', nummer 106, voorjaar 1994.) De sociaaldemocratie denkt voorlopig nog allerminst in deze richting. De betekenis van allerlei alternatieve economische circuits die uit de samenleving voortkomen en de vraag hoe deze te bevorderen, ontsnappen evenzo aan de sociaaldemocratische aandacht.
In de wetenschappelijke bijlage van een eerder liberaal dan socialistisch dagblad lees ik dat door milieuvervuiling de mannelijke vruchtbaarheid behoorlijk in het geding is gekomen. "Vergeleken met 1950 is er sprake van een spermareductie van twintig procent tot vijftig à zestig procent in Europa, Noord-Amerika en Oost-Azië" (*NRC-Handelsblad*, 24-5-1995). Het is een willekeurig bericht. De schrijvers, voorvechters van de milieubeweging, concluderen: "De terugtredende overheid dient zich tegenover de chemie om te vormen tot een sterke tegenmacht". Geen gekke conclusie, maar toch weer de overheid. En de chemie staat niet op zichzelf, is geen eilandje in de kapitalistische wereld.
In de strijd tegen het kapitalisme heeft het begrip 'uitbuiting' altijd een grote rol gespeeld. Bij anarchisten iets sterker dan bij marxisten die het privaatbezit van productiemiddelen wat meer centraal stelden. Het ging om uitbuiting van de ene mens door de ander. Stelt men het algemener, dan kun je 'uitbuiting' vervangen door 'afwenteling'. De kosten worden niet betaald door degene die de kosten maakt, maar afgewenteld. Op de arbeiders, op de Derde Wereld, op de consumenten, op de komende generaties en niet te vergeten op de natuur. De idee van de socialisten was dat er aan het afwentelen een einde zou komen, al dachten zij er niet aan dat men ook op de natuur kon afwentelen. Zoals het socialisme vroeger ten strijde trok tegen de uitbuiting van de arbeiders, zou het nu ten strijde moeten trekken tegen alle vormen van afwenteling in het productieproces. Helaas vind je hier de sociaaldemocratie eerder tegenover je dan naast je. In theorie tracht zij de ecologische kool en de economische geit te sparen. In praktijk wordt de ecologische kool steeds kleiner en gaat de economische geit aan indigestie ten gronde, zie het laatste rapport van de Club van Rome, en wordt de wereld voor de mensen steeds a-socialer. De sociaaldemocratie heeft geen alternatief.
Het lijkt er veel op dat de sociaaldemocratie, gevangen in staat, kapitalisme en in haar eigen voorstellingen over de weg naar het socialisme, zichzelf is tegengeko-

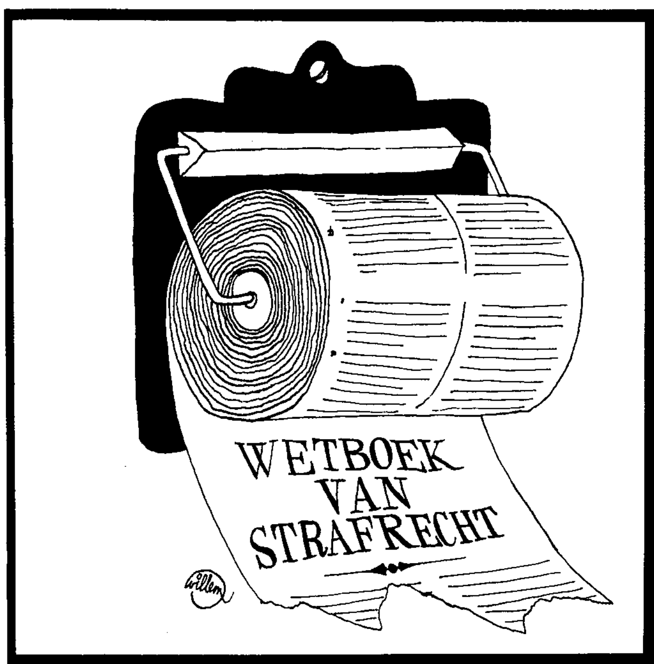
men en bezig is de samenleving verder weg te voeren van het socialisme, je zelfs on-maatschappelijker te maken.
Toch blijven de verwachtingen die men van de sociaaldemocratie heeft. De partijen houden bij de verkiezingen zelfs redelijk stand. De verklaring is niet moeilijk. Velen blijven afwijzend staan tegenover heel veel aspecten van de bestaande samenleving. Zij weigeren de 'ik-mentaliteit' te accepteren of zijn er gewoonweg het slachtoffer van, wensen meer solidariteit, kortom zij stellen hogere sociale eisen aan de maatschappij. Zij zien geen alternatief voor de sociaaldemocratie en stemmen erop, want de anderen zijn nog erger. Sociale en socialistische gevoelens zijn niet verdwenen onder de mensen. De mensen die deze gevoelens hebben, staan wel in de kou. Het anarchisme is voor hen een te ver of te vreemd licht om er warmte van te krijgen of om er warm voor te lopen. Zij denken aan een soort van 'sociaal minimum', waar zij veel meer onder verstaan dan alleen een materieel minimum, waarvan zij dachten dat de sociaaldemocratie het kon brengen en veilig blijven stellen.

Verleggen van prioriteit

Aan het onbevangen denken over en zoeken naar zo'n 'sociaal' minimum kan het anarchisme een bijdrage leveren. Het betekent het helpen redden van een stuk van het sociale van de sociaaldemocratie tegen de politiek van de sociaaldemocratische partijen in. In een dialoog die tegelijkertijd kritiek is. Zoals de gewoonte was onder socialisten voordat Marx en zijn aanhangers het alleenrecht op de juiste leer opeisten en het schisma de posities deed verstarren.
De belangrijkste bijdrage zou kunnen zijn om het denken over verandering en vooral de mentaliteit hierbij te helpen verplaatsen van de staat naar de maatschappij. Daarbij hoeven deze twee niet eens op traditioneel-anarchistische wijze principieel tegenover elkaar gesteld te worden. Het gaat om de prioriteit in het denken over staat en maatschappij. Die moet verlegd worden. Uit het voorafgaande vloeien de volgende punten voort:

1. De samenleving, niet de staat, dient voorop te staan als wij de samenleving socialer en socialistisch willen maken. Er zijn talrijke one-issue organisaties, voortgekomen vanuit de samenleving, vanuit de mensen. Op het gebied van milieu, mensenrechten, alternatieve leefvormen, emancipatie, vrede, enzovoorts. Zij richten zich met hun eisen doorgaans tot de politiek, maar zij bewaren hun onafhankelijkheid. Opmerkelijk is dat de staten beginnen te erkennen dat zij het niet alleen kunnen. Denk bijvoorbeeld aan de schaduwconferenties van de Niet-Gouvernementele Organisaties, de NGO's, bij veel mondiale conferenties. Wat de one-issue organisaties ontbreekt, is een algemeen kader van waaruit zij allemaal zouden kunnen werken. Wel begint zo'n algemeen kader langzamerhand vastere contouren te krijgen. Vanuit een socialisme dat zich op de samenleving concentreert en zich niet richt op de bestaande politiek, zou een bijdrage aan zo'n kader geleverd kunnen worden.

2. Streven naar zekerheid voor iedereen, zonder reglementering die de vrijheid, ook om bij te verdienen, inperkt. Mensen niet in categorieën stoppen. Een basisinkomen bijvoorbeeld doet dat niet. Voorzieningen waarvan iedereen gebruik maakt, laag in prijs houden of bijvoorbeeld iedereen een bepaalde hoeveelheid van een zeker aantal voorzieningen gratis ter beschikking stellen. Hierdoor wordt de markt ook socialer gemaakt.
3. Sterk de nadruk leggen op decentralisatie. Veel meer overlaten aan de basis waar de uitvoering plaats heeft. Vroeger kwamen de veranderingen vanuit de praktijk. Onder het mom van efficiëntie en in feite om te bezuinigen, worden nu van bovenaf allerlei 'verbeteringen' opgelegd die in de praktijk tot 'verslechteringen' leiden omdat men 'boven' volstrekt onvoldoende inzicht heeft in wat de uitwerking op de praktijk is. Kennis en kapitaal gaan zodoende verloren. De rampzalige ervaringen met het besluitvormingsproces in de Sovjet-Unie zouden hier tot voordeel kunnen strekken. Helaas volgt men het rampzalige voorbeeld.
4. In de economie, maar ook in andere zaken, strijd voeren tegen alle afwentelingsmechanismen waarvan de samenleving, nu of straks, hier of elders in de wereld, de dupe wordt.
5. Op een andere wijze naar de politiek als zodanig kijken. Nu is, vooral ook bij links, nog steeds de mentaliteit van 'regering, regeer heel sterk'. Daarop wordt de politiek bekeken en beoordeeld. De norm moet worden: welke mogelijkheden schept de regering voor het zelfdoen, voor de mensen en voor de maatschappij. Het feit dat mensen leren lezen en schrijven vergroot hun mogelijkheden, ook al leren zij het op een school die door de staat wordt gefinancierd. Mogelijkheden scheppen was de centrale doelstelling van de anarchist Gustav Landauer toen hij in de revolutiedagen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog de politieke post van volkscommissaris in de radenrepubliek van München accepteerde.
6. De sociaaldemocratische fixatie op regeren doorbreken. "Je moet alleen willen regeren als er wat te regeren valt", betoogde de Nederlandse sociaaldemocraat Jaap Burger eens. Zijn partijgenoten schijnen dit absoluut vergeten te zijn. Willen regeren is een doel op zich geworden. "Wij hebben zoveel bestuurscapaciteiten in huis", hoort men zelfs verkondigen. "Alleen door te regeren kan men iets bereiken", is het credo geworden van de meeste sociaaldemocraten. Het is een dubbele arrogantie. Naar de mensen toe. Alsof die zelf niets zouden kunnen bereiken. Naar de parlementaire democratie toe. Immers, men gelooft niet meer in oppositie voeren. En oppositie is in de ogen van haar verdedigers altijd een essentieel element van de parlementaire democratie geweest.
Tot slot: *Een geschiedenis van verloren illusies. Sociaaldemocratie in Nederland* is de voor zich sprekende titel van een boek van de Nederlandse anarchist Ton Geurtsen. Aangezien anarchisten nooit de staats- en regeerillusies van de sociaaldemocratie hebben gehad, kunnen we mild worden nu de sociaaldemocratie zijn laatste illusies aan het verliezen is. Geen mildheid past echter ten aanzien van het laatste,

zesde punt. De arrogantie van de macht is zo langzamerhand helaas het enige dat sociaaldemocratische bestuurders nog niet verloren hebben. Dat is dan ook geen illusie, maar een anti-maatschappelijke en anti-socialistische mentaliteit. De bestuurden en de geregeerden keren zich meer en meer af van die mentaliteit, ook al stemmen zij nog op de sociaaldemocratie. En dat is winst voor het onbevangen denken over het socialisme en voor het zelfstandig handelen.

BERNARD LAZARE
Een anarchistisch profeet*

Charles Jacquier

Beroemdheid doet soms wonderen. Een voorbeeld van dat opmerkelijke verschijnsel is ongetwijfeld de enorme respons op de biografie die de vermaarde historicus Jean-Denis Bredin heeft geschreven over Bernard Lazare. Bernard Lazare was niet zo'n onbekende figuur als de literaire journalisten met grote eenstemmigheid verkondigden, enerzijds om aan te tonen dat er inderdaad van een wonder sprake was, en anderzijds ter meerdere eer en glorie van het lid van de Académie Française dat zich met zoveel toewijding en zelfverloochening had verdiept in een zo obscuur onderwerp. Hoe het ook zij, Daniel Halévy had al geschreven dat voor hem "Bernard Lazare een van die geheimzinnige figuren was geworden die men hier en daar tegenkomt bij het wroeten in de marges van de geschiedenis".[1] Dus welk belang zou er mee gediend kunnen zijn - als we een volstrekt legitieme en prijzenswaardige passie voor 'spitwerk in archieven' even buiten beschouwing laten - om een vergeten personage van het eind van de vorige eeuw aan de vergetelheid te ontrukken?

In wezen kunnen we in de opvattingen die na de dood van Lazare over hem opgeld deden twee sterk verschillende - al zijn ze beide van marginale betekenis - stromingen onderscheiden: "de ene is de stroming-Péguy; de andere gebruikt Lazare schaamteloos om met behulp van een vooraanstaande jood en dreyfusard het klassieke antisemitisme een acceptabel gezicht te geven".[2] Deze laatste stroming heeft ongetwijfeld de mening die latere generaties over Bernard Lazare hadden nadelig beïnvloed. En die nadelige invloed is des te sterker geweest omdat er tot op de dag van vandaag - afgezien van het door Péguy geschetste beeld - geen enkele andere stroming is opgekomen die duidelijk heeft gemaakt dat daarbij sprake was van een schandelijke en boosaardige oplichterij, die aan het begin van de jaren tachtig weer nieuw leven werd ingeblazen door een poging zich met list en bedrog het geestelijk erfgoed van Bernard Lazare toe te eigenen, ditmaal afkomstig uit de kringen van degenen die de Holocaust ontkennen.

De verdienste van de eerste stroming is in elk geval geweest dat Bernard Lazare niet helemaal vergeten is, al kwamen sommigen - lichtelijk overhaast - tot de conclusie dat de grootste verdienste van Bernard Lazare er uitsluitend in gelegen was dat hij Péguy geïnspireerd heeft tot het prachtige portret dat deze van hem schetst

---

* Oorspronkelijk verschenen in *Les Nouveaux Cahiers* (Parijs) nr. 118 (1994); vertaling en bewerking: Dick Gevers en Bart Schellekens. Jacquier werkte mee aan de *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier francais* en publiceerde in diverse (libertaire) tijdschriften en bundels, onder andere over Bataille, Camus, Weil en Mercier Vega.

in *Notre jeunesse* (Onze jeugd). Daniel Halévy gaf echter een van de meest plausibele verklaringen voor het feit dat Bernard Lazare in de vergetelheid is geraakt, toen hij hem bestempelde als "een gevaarlijk mens".
Wie was dan wel die Marcus Manassé Bernard Lazare, die op 14 juni 1865 geboren werd in Nîmes als zoon van een welgestelde familie uit de joodse burgerij in de Provence? Hoe kunnen we hem op een eenvoudige en gemakkelijke manier definiëren, classificeren, een etiket opplakken, terwijl zijn levensweg alleen maar lijkt te bestaan uit veranderingen en abrupte overgangen? Voor welke betiteling moeten we kiezen: journalist of schrijver, symbolist of anarchist, antisemiet of zionist, agnosticus of "van Gods woord doordrenkte atheïst", om de woorden van Péguy te gebruiken? Misschien moeten we helemaal niet kiezen voor de ene term ten koste van de andere, maar in plaats daarvan trachten tot een nieuw inzicht in zijn werk te komen en na te gaan wat zijn werk hier en nu voor ons kan betekenen.
Voor vele commentatoren zou Bernard Lazare niet meer zijn geweest dan een jongeman die vanuit zijn geboortestreek in Zuid-Frankrijk naar Parijs gekomen was met het doel een succesvol schrijver te worden. Het feit dat hij snel werd opgenomen in de kringen van de symbolisten en meewerkte aan vele kranten en tijdschriften zou de geloofwaardigheid kunnen versterken van die gedachte die zo algemeen verbreid was onder zijn tijdgenoten dat Péguy er in *Notre jeunesse* uitgebreid op in gaat, om te laten zien dat dat een veel te beperkt en belachelijk idee is. Vanaf het allereerste begin gevestigde reputaties fel bekritiseren en nooit concessies doen wanneer het er om gaat eigen overtuigingen tot uiting te brengen, dat is wel een heel vreemde werkwijze voor een carrièrejager!
Toen hij een uiteenzetting gaf over de verschillende intellectuele stromingen waartoe de jeugd van het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw zich aangetrokken zou kunnen voelen en over de vijandigheid van de gearriveerde schrijvers van die tijd jegens de experimenten daarvan, gaf hij daar een juist en scherp beeld van, dat in wezen een zelfportret vormde: "Toch wordt die jeugd gedreven door één en dezelfde wijze van denken en voelen; de verschillende uitingsvormen daarvan staan niet tegenover elkaar, maar vullen elkaar aan; al lijken ze in het geheel niets met elkaar gemeen te hebben, ze komen allemaal voort uit dezelfde impuls, ze komen allemaal op tegen dezelfde vijand. De Derde Republiek heeft in de twintig jaar dat ze nu, zonder enige grootsheid en glorie, aan de macht is, gevoelsmatige leegheid en intellectuele ongerustheid teweeggebracht; zij heeft voltooid waaraan de Juli-regering en het Tweede Keizerrijk al begonnen waren. Tegenwoordig kunnen degenen die van het leven een zekere grootsheid en schoonheid verlangen niet de hoop koesteren dat ze die kunnen vinden in het heden; ze kunnen hun energie alleen tot uiting brengen door het regime waaronder ze gebukt gaan te bestrijden. Alles wat de jeugd onderneemt, valt onder één noemer te vangen. Het symbolisme, het mysticisme, het anarchisme van de jeugd zijn het resultaat van een idealistisch verzet tegen de bijna religieuze aanbidding van het eigenbelang, te-

gen de stompzinnige cultus van het ik. Dat idealisme heeft niet op iedereen dezelfde uitwerking; het enige gemeenschappelijke verlangen dat het iedereen heeft gegeven, is het verlangen naar onafhankelijkheid, naar intellectuele en morele vrijheid. Bij degenen die religieus zijn, is het idealisme transcendentaal en heeft het geleid tot (...) magie, tot een of andere vorm van teruggrijpen op de kabbala; bij degenen die uitsluitend kunstenaar zijn, is het idealisme de drijfveer geweest voor rebellie tegen de regels, tegen de scholen in de kunst die uitgingen van de waarneming en alleen bestonden bij de gratie van concrete beelden; bij hen heeft het geleid tot het symbolisme, tot het decadentisme en ook tot het instrumentalisme. Van degenen die geïnteresseerd waren in sociologie en geschiedenis heeft het idealisme opstandige, libertaire theoretici, sociologen en zelfs anarchisten gemaakt; het heeft ervoor gezorgd dat zij zich afwendden van de eigentijdse wereld en zich volledig richtten op de wereld van de toekomst".[3]

En in hoeverre gaat dit ook op voor Bernard Lazare? In een interview in het kader van het onderzoek van Augustin Hamon inzake de *Psychologie van de sociaal-anarchist* (Stock, 1895), waarin Bernard Lazare voorkwam als een van de toonaangevende libertairen van dat moment, verklaarde hij: "Ik heb ervaren, ik heb om mij heen gezien hoe arme mensen leden; ik heb de wrede strijd tussen kapitaal en proletariaat meegemaakt; ik heb de talloze maatschappelijke onrechtvaardigheden geconstateerd. (...) Een tijdje geloofde ik dat de door het socialisme aangeboden wondermiddelen alles zouden oplossen. (...) Maar al gauw kreeg ik daar genoeg van door de manier waarop ze door de kwakzalvers die ze aan de man brachten werden gepresenteerd, en bovendien zag ik in dat ze niet werkten. (...) Tot op heden hebben revoluties alleen geleid tot verandering in de regeringsvorm. (...) Dat was ook het enige dat de socialisten zouden doen; ze zouden een nieuwe staat creëren, een systeem van onderdrukking, een machtsstelsel. (...) Door die overtuigingen, die heel geleidelijk en al denkend tot stand zijn gekomen, ben ik anarchist geworden".[4]

Actief libertair

Het is dus niet mogelijk de anarchistische betrokkenheid van Bernard Lazare simpelweg te negeren, maar toch wordt hij vaak voorgesteld als iemand die niet meer was dan 'een sympathisant van de libertaire beweging'. Hij zou, net als een aantal andere literatoren uit die tijd, een tijdje achter de anarchisten aan zijn gelopen en zich vervolgens weer afgewend hebben van de anarchistische beweging, toen hij zich begon in te zetten voor Dreyfus en zionist werd. Die voorstelling van zaken is de meest algemeen verbreide en het is goed de verschillende onderdelen ervan onder de loep te nemen, te beginnen met de kwestie van de symbolische literatoren.

Die schrijvers hadden eerst Ravachol en de 'propaganda van de daad' uit alle macht geloofd en geprezen, maar later wisten de meesten van hen toch langs meer conventionele weg maatschappelijk succes te bereiken; voor sommigen - met excuses aan Jean-Denis Bredin - mondde dat zelfs uit in een lidmaatschap van de Aca-

dêmie Française. Wat dat betreft moet vastgesteld worden dat Bernard Lazare, zonder dat dit afbreuk deed aan zijn solidariteit met de militante activisten die het doelwit waren van repressie, nooit dat enthousiasme heeft gedeeld voor blind en zogenaamd bevrijdend geweld. Later gaf hij indirect zijn mening over de grote favoriet van de anarchistische schrijvers in *Les Porteurs de torches* (De fakkeldragers): "Beste vriend, als die arme drommel van jou, door die hoge piet uit de weg te ruimen een einde gemaakt zou hebben aan het maatschappelijk verval en daarmee aan de maatschappij die dat teweegbrengt, dan zou ik me dieptreurig voelen als ik zijn actie had gedwarsboomd, maar als dat individu verdwenen zou zijn, zou dat niets in de bestaande situatie hebben veranderd, en het is een heel akelig gezicht te zien hoe iemand gewurgd wordt."

Het minste dat men over Bernard Lazare's betrokkenheid na 1890 kan zeggen, is wel dat die uiterst consequent was voor iemand die alleen maar een sympathisant van het anarchisme was, want we kunnen vaststellen dat hij schreef in de belangrijkste libertaire tijdschriften van dat moment, zoals *Le Courrier social illustré, L'En-dehors, L'Harmonie (Marseille), La Manifestation du 1er Mai, L'Oeuvre sociale* en de *Revue anarchiste.* In *La Révolte,* en later in *Les Temps nouveaux,* verschijnen diverse artikelen van zijn hand en een groot aantal passages uit zijn boek *Les Porteurs de torches.* Bovendien richtte Bernard Lazare twee tijdschriften met een libertaire inslag op, *L'Action sociale* en *Lettres prolétariennes,* terwijl hij in de landelijke pers artikelen publiceerde die zodanig van toon waren dat ze over zijn standpunten geen enkel misverstand lieten bestaan. Een voorbeeld daarvan is de serie artikelen die hij tussen 22 juli en 5 augustus 1896 in *Le Paris* schreef over het Internationale Socialistische Congres in Londen, waar de libertaire stromingen officieel door de socialisten werden uitgestoten. Hij schreef daarover: "Dus alleen diegenen mogen zich socialisten noemen die dromen van een toekomstparadijs waarin alle regeringsposten bezet worden door Rouanet en zijn vrienden, die slechts heel in de verte behoren tot het proletariaat. (...) Alleen diegenen mogen zich socialisten noemen die streven naar de verovering van de macht door de kleine burgerij." (22 juli 1896)

Onder de literaire tijdschriften waaraan hij meewerkte, zijn verschillende bladen die behoorden tot de politiek-literaire avant-garde, zoals de *Revue blanche,* en in het tijdschrift *Entretiens politiques et littéraires* bracht hij een duidelijke verandering in de richting van het politieke en maatschappelijke anarchisme op gang, zoals bijvoorbeeld blijkt uit zijn bespreking van *De verovering van het brood* van Peter Kropotkin (nr. 25, april 1892). Een opmerkelijk en indrukwekkend geheel voor 'alleen maar een sympathisant'.

Vanaf 1895 begonnen libertaire activisten, zoals Fernand Pelloutier, aandrang op de vakbonden uit te oefenen om deel te nemen aan de dagelijkse strijd van de arbeiders. Daarmee gaven ze de aanzet tot het proces dat ertoe zou leiden dat de Franse arbeidersbeweging van het begin van deze eeuw vond dat haar doelstellin-

gen het best tot uiting kwamen in het revolutionaire syndicalisme van de Bourses du Travail en de Charte d'Amiens. In deze nieuwe fase van libertair activisme werden "meer slagen dan lauweren"[5] geoogst en het logische gevolg was dan ook dat er al gauw een einde kwam aan de flirt van de schrijvers met het anarchisme, dat deze een schaamteloze ommezwaai maakten en waarden begonnen te verheerlijken die duidelijk veel conventioneler waren.

Bernard Lazare daarentegen richtte in februari 1896, in samenwerking met Fernand Pelloutier, *L'Action sociale* op en schreef op 12 mei van datzelfde jaar in *Le Paris* dat "de revolutionaire socialisten" tot taak hadden "het proletariaat te organiseren, het intellectueel en moreel op te voeden, het te leren nieuwe vrijheden te veroveren". Dat was een standpunt dat heel dicht lag bij dat van het beroemde artikel van Pelloutier over 'Het anarchisme en de arbeidersbonden' (*Les Temps nouveaux*, 2 november 1895). En vier jaar later schreef Pelloutier het volgende: "Onze positie in de socialistische wereld is de volgende: wij zijn uitgesloten uit de 'Partij', omdat wij - terwijl we niet minder revolutionair zijn dan Vaillant en Guesde en even vastberaden de afschaffing van de particuliere eigendom nastreven - daarenboven ook nog zijn wat zij niet zijn: permanent opstandigen, mensen die werkelijk geen god, geen meester en geen vaderland hebben, onverzoenlijke vijanden van iedere vorm van despotisme - of dat nu moreel of fysiek, individueel of collectief is - dat wil zeggen van wetten en dictaturen (met inbegrip van die van het proletariaat) en hartstochtelijke voorstanders van de persoonlijke ontwikkeling".[6] En we mogen gerust denken dat deze paar regels een heel goede weergave zijn van de positie van Bernard Lazare zelf binnen de sociale beweging aan het einde van de negentiende eeuw.

Dreyfus affaire

Met betrekking tot de wijze waarop Bernard Lazare betrokken raakte bij acties ten gunste van Dreyfus moet met nadruk worden gezegd dat Mathieu Dreyfus contact met hem opnam vanwege zijn libertaire opvattingen, en met name vanwege zijn moedige verdediging van de anarchisten die gevangengezet waren nadat de worgwetten waren aangenomen. Bij alles wat hij tijdens de Dreyfus affaire doet, worden zowel zijn reacties als zijn strijdmethoden hem ingegeven door zijn ervaring met de politieke processen tegen de anarchisten. In tegenstelling tot andere dreyfusards van het eerste uur, zoals Mathieu Dreyfus, Demange en Scheurer-Kestner, was het Lazare onmogelijk zich te beperken tot gematigde actie achter de schermen waarbij de maatschappelijke structuren die dergelijke onrechtvaardigheden mogelijk maakten, in het geheel niet ter discussie werden gesteld.[7]

Ten aanzien van het feit dat een omvangrijk deel van de anarchistische beweging bij de campagne voor Dreyfus betrokken was - en hierbij sluiten we ons aan bij Nelly Wilson, die het op dit punt oneens is met de *Histoire du mouvement anarchiste en France* van Jean Maitron - moeten we vaststellen dat we "er redelijkerwijs van uit

kunnen gaan dat dit mede het werk is geweest van Bernard Lazare, al was het alleen maar omdat de strijd tegen het antisemitisme een prominente plaats innam in de anarchistische campagne".[8] En Nelly Wilson gaat verder met een citaat van Jacques Prolo (het pseudoniem van Jean Pausader), een militant anarchist en een vurig dreyfusard: "Op een uiterst beminnelijke manier, die door de libertairen zeer werd gewaardeerd (...) had Bernard Lazare, de echte initiatiefnemer van de acties, de anarchisten weten te winnen voor de verdediging van Dreyfus en in navolging van hem bleven ze Dreyfus trouw tot hij vrijkwam".[9]
In een van zijn laatste artikelen in de *Cahiers de la Quinzaine* (3e serie, nr. 2, augustus 1902) was Bernard Lazare een van de zeer weinige dreyfusards die zich verzetten tegen de wetten op het verbod van congregaties, uitgevaardigd door de radicale en anti-clericale bewindslieden; dat betekende geen breuk met zijn oorspronkelijke standpunten maar, zoals hij zelf in de inleiding bij zijn artikel schreef: "Ik heb bij het bestuderen van de voorliggende zaken uitsluitend de principes en regels gehanteerd die onze leidraad zijn geweest in de Dreyfus affaire". En iets verderop preciseerde hij dit als volgt: "Het is niet zo dat we de Kerk willen gaan verdedigen, integendeel, we zullen haar bestrijden, daar we ook ditmaal pleiten voor rechtvaardigheid en vrijheid. Maar juist daarom is het ons onmogelijk om, zoals van ons wordt gevraagd, onze goedkeuring te geven aan deze maatregelen. (...) De opvatting die wij hebben van vrijheid laat het bestaan van privileges niet toe." Léon Chouraqui heeft dus volkomen gelijk als hij "het advies inzake de congregaties" beschouwt als "een zuivere uiting van het anarchisme van Bernard Lazare".[10]

Als er één onderwerp is waarover de ideeën van Bernard Lazare ingrijpend zouden veranderen, dan is dat wel het antisemitisme. Maar "er treedt geen enkele wijziging op in zijn diepgewortelde overtuigingen dat het anarchisme de werkelijke oplossing is voor alle politieke en maatschappelijke problemen, maar binnen het kader van zijn onveranderd gebleven anarchisme zal het joodse vraagstuk zo'n vooraanstaande plaats gaan innemen dat de mens Lazare daardoor tot in het diepst van zijn wezen zal veranderen".[11]
Het is ondoenlijk in dit overzicht een analyse te geven van de verschillende standpunten die Bernard Lazare heeft ingenomen ten aanzien van het antisemitisme en het joodse vraagstuk, maar het moet nadrukkelijk gesteld worden dat Bernard Lazare, in overeenstemming met ons betoog, zelfs nadat de Dreyfus affaire ontbrand was en hij sterk betrokken was geraakt bij het zionisme, toch steeds weer duidelijk maakte dat hij onverminderd toegewijd bleef aan de libertaire ideeën. Zo zei hij in de lezing over 'Het joodse nationalisme' die hij op 6 mei 1897 hield voor de vereniging van Russisch-joodse studenten: "Ik ben ervan overtuigd dat eens de mensheid een federatie zal zijn van vrije groeperingen, die niet georganiseerd zijn volgens het kapitalistische systeem..." En nadat hij had verklaard dat "de socialistische ideeën mijn ideeën waren, zijn en altijd zullen blijven", trachtte hij vervolgens

zijn maatschappelijke opvattingen en het recht op nationale identiteit van het joodse volk met elkaar in overeenstemming te brengen.[12]
Na het overlijden van Bernard Lazare (op 3 september 1903) zei Jean Grave in zijn stuk op de voorpagina van het weekblad *Les Temps nouveaux* (van de week van 5-11 september 1903) dat deze eerst solidair was met de anarchisten, maar daarna "een soort terugval had gehad tot het parlementaire socialisme". Waarschijnlijk doelde deze theoreticus van de anarchistische beweging, die uiterst rechtlijnig was als het ging om de theoretische en praktische onafhankelijkheid van de beweging, hiermee op een verschil van mening tussen hem en Bernard Lazare over een eventuele deelname van de anarchisten aan de verkiezingen (*Les Temps nouveaux*, 17-23 april 1897). De Dreyfus affaire had Bernard Lazare duidelijk gemaakt hoe gevaarlijk de reactionaire krachten waren en in die periode "spoorde hij de anarchisten aan om samen met de liberale en de linkse krachten de rijen te sluiten".[13]
Internationaal gezien doet het standpunt van Bernard Lazare denken aan dat van de Italiaan Saverio Merlino die - eveneens in 1897 - twistte met Errico Malatesta over de vraag of de anarchisten wel of niet moesten deelnemen aan de verkiezingen, om samen met de andere linkse krachten het hoofd te bieden aan de opmars van de reactionaire stromingen die een bedreiging vormden voor de fundamentele vrijheden. Deze inbreuk op de onaantastbaarheid van de leer vormt waarschijnlijk de verklaring voor de bedenkingen van Jean Grave en ook voor het feit dat in de latere beeldvorming over Bernard Lazare iedere verwijzing naar zijn libertaire opvattingen ontbreekt. Temeer omdat die politieke cultuur botste met het zionisme van Lazare, dat afweek van het gangbare zionisme en haaks stond op dat van Theodor Herzl omdat het fel tegen de staat en zeer federalistisch en libertair was. Wat dat laatste betreft zou het een uiterst interessant onderzoeksthema zijn om leven en werk van Bernard Lazare te plaatsten in het kader van een toen over de gehele wereld opkomende en sterker wordende joodse arbeidersbeweging met libertaire tendensen, waarvoor de namen van Gustav Landauer en Rudolf Rocker heel goed model zouden kunnen staan.

Onderdrukte volkeren

Na lezing van deze beknopte analyse zal het de lezer duidelijk zijn dat het beslist niet de bedoeling is van Bernard Lazare het zinnebeeld van een of andere persoonsverheerlijking te maken! Maar het is niet onbelangrijk te zien hoe iemand - en vooral als hij door zijn tijdgenoten is afgewezen en aan de kant geschoven - zijn tijd tegemoet is getreden en geprobeerd heeft er inzicht in te krijgen, zonder zich iets aan te trekken van dogma's - zelfs van anarchistische - om de nieuwe uitdagingen van zijn tijd te begrijpen en de ergste onrechtvaardigheden ervan te bestrijden. Op een moment waarop sommigen zover gaan dat ze beweren dat het wel eens opnieuw één minuut voor twaalf zou kunnen zijn in deze eeuw, is het heel zinvol terug te grijpen naar dat onderschatte werk dat voor een heel groot deel nog ontdekt

moet worden. Bernard Lazare was, op een vaak profetische manier, een van de eersten die de draagwijdte en het nieuwe van het moderne antisemitisme inzag.
Zo stelde hij in zijn tegen Drumont gerichte artikelen - enige decennia vóór het nazisme - dat de antisemitische theorie uiteindelijk onvermijdelijk zou leiden tot massale uitroeiing. Hij nam dus deel aan iedere strijd voor de waardigheid van mensen die vernederd en onderdrukt werden door kolonialisme, etatisme of racisme: Armeniërs, Kanaken, Cubanen, joden (Dreyfus, de Algerijnse, Roemeense en Russische joden), Tonkinezen enz. Lang voor het steeds weer stuklopen van de verschillende varianten van het socialisme, had hij al op briljante wijze de machteloosheid van het parlementaire socialisme en de gevaren van het staatssocialisme aangetoond en zich volledig ingezet voor het libertaire communisme van Kropotkin, dat gebaseerd was op individuele autonomie, de vrije gemeenschap en federalisme. Wat het werk van Marx betreft: hij had ingezien dat dat belangrijk was, maar tegelijkertijd het marxistische dogmatisme van de hand gewezen ("die brave mensen die tot nietsdoen zullen vervallen doordat ze alleen bezig zijn met de verheerlijking van Marx of Blanqui"[14]) en gewezen op de meest discutabele aspecten ervan, met name op de opvattingen over de 'joodse kwestie' die ten grondslag ligt aan een groot deel van het antisemitisme van links. We zouden eindeloos kunnen doorgaan met het opsommen van visies van Bernard Lazare die tot in onze tijd en, gezien de ontwikkelingen in de wereld, vast en zeker nog lang daarna relevant zijn.

Noten

(1) Daniel Halévy, *Péguy*; préface de Robert Debré. Paris, Le Livre de Poche/Pluriel, 1979, p. 236-237. - (2) Daniel Lindenberg, 'Bernard Lazare, Job héroïque?'; in: *Les nouveaux cahiers*, nr. 86, najaar 1986. - (3) Bernard Lazare, 'La déroute'; in: *La Revue parisienne*, 10 februari 1894. Later ook verschenen in het 'literaire supplement' bij *La Révolte* van Jean Grave. - (4) Geciteerd door Léon Chouraqui in zijn (niet gepubliceerde) proefschrift *Contribution à la connaissance de la pensée littéraire, morale et politique de Bernard Lazare*, Aix-Marseille 1, 1991, p. 140. - (5) Pierre Aubéry, 'L'anarchisme des littérateurs au temps du symbolisme'; in: *Le mouvement social*, nr. 69, oktober-december 1969. - (6) Jacques Julliard, *Fernand Pelloutier et les origines du syndicalisme d'action directe*. Paris, Ed. du Seuil, 1971, p. 418. - (7) Nelly Wilson, *Bernard Lazare*. Paris, Albin Michel, 1985, p. 181-182. - (8) Ibid., p. 271. - (9) Ibid., p. 272. - (10) Léon Chouraqui, op. cit., p. 508. - (11) Wladimir Rabi, 'Bernard Lazare de l'anarchisme au nationalisme juif'; in: *L'Esprit républicain*, Colloque d'Orléans (1970). Paris, Klincksieck, 1972, p. 386. - (12) Bernard Lazare, *Juifs et antisémites*. Paris, Allia, 1992, p. 152-153. - (13) Nelly Wilson, op. cit., p. 239. - (14) Bernard Lazare, 'Socialisme et radicalisme', op. cit.

Beknopte biografie

Jean-Denis Bredin, *Bernard Lazare, de l'anarchiste au prophète*. Paris, Éditions de Fallois, 1992. In 1994 verschenen als Livre de Poche.
Bernard Lazare. Paris, Éditions Albin Michel, 1985.
Bernard Lazare, *Antisemitisme en revolutie*; uit het Frans vertaald door Dick Gevers en Bart Schellekens, met een inleiding door Dick Gevers: Bernard Lazare en de Dreyfus Affaire. Amsterdam, Iris, 1994.

LIBERTAIREN EN LINKSE EENHEIDSFRONTEN
Anti-Imperialisme Liga en ANTIFO

Dick de Winter

'Extreem-rechts groeit nog steeds in Duitsland' kopt De Volkskrant *van 5 mei 1999. Volgens de Duitse Binnenlandse Veiligheidsdienst is het ledental van extreem-rechtse partijen in Duitsland maar liefst met twaalf procent gestegen. Eind jaren twintig en in het begin van de jaren dertig was dat in Nederland niet anders. Ook toen stak het fascisme dat in de toenmalige economische crisissfeer een gunstige materiële en mentale voedingsbodem vond, de kop op.*
Volgens Henk Sneevliet, die zowel voorzitter van de revolutionaire vakcentrale het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) als voorzitter van de Revolutionair Socialistische Partij (RSP) was, had het fascisme op dat moment meer acute betekenis dan oorlogsdreiging. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden verschillende stromingen binnen het revolutionaire deel van de arbeidersklasse zich verenigd in eenheidsfronten en brede agitatie verwekt. Dat had resultaten opgeleverd. Door ook nu schouder aan schouder te staan, zo meende Henk Sneevliet, kon sterk verbreide onverschilligheid onder de bevolking overwonnen worden. Hij pleitte voor de oprichting van een breed, uit revolutionaire organisaties bestaand, eenheidsfront tegen Fascisme en Oorlog, kortweg het ANTIFO.[1]
In de onderstaande schets richt ik me op dit nationale Comité Anti Fascisme en Oorlog (ANTIFO) *dat van juli 1932 tot september 1933 heeft bestaan en op het eenheidsfront dat in de periode daarvóór actief was: de* Liga tegen Imperialisme en vóór Nationale Onafhankelijkheid (Anti-Imperialisme Liga). *Deze laatste was een internationaal en nationaal communistisch eenheidsfront tegen kolonialisme en imperialisme. Het werd in februari 1927 opgericht, maar leidde na 1930 een kwijnend bestaan.*
Van beide eenheidsfronten hebben libertaire organisaties deel uitgemaakt. Welke houding namen de libertaire organisaties in Nederland in tegenover deze eenheidsfronten?

De Anti-Imperialisme Liga was van communistische makelij. De Duitser Willi Münzenberg was er de 'architect' van. In opdracht van Josef Stalin en de Komintern heeft hij welbewust linkse wetenschappers en intellectuelen gemanipuleerd en geëxploiteerd voor de Sovjet-Unie. Vaak met hun eigen medeweten, maar even vaak ook onder het mom van het dienen van 'een schone zaak'. Münzenberg was de meester-spin die behendig een propagandistisch web kon weven, waarin vele internationaal bekende intellectuelen als bijvoorbeeld Joris Ivens, André Malraux en Ernest Hemingway bleven hangen.[2]
Op het eerste congres dat in februari 1927 te Brussel werd gehouden, waren - samen met onder andere Rutgers en Struik van de 'officiële' communistische partij

- Wijnkoop, Henriëtte Roland Holst, de dominees Kruijt (communist), Schermerhorn (anarchist), Hugenholtz (christen-pacifist), de anarchisten Albert de Jong, Arthur Müller Lehning en de persoonlijke vriend van Münzenberg, Edo Fimmen van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), aanwezig.
Münzenberg had met opzet het eerste congres een 'neutraal', dat wil zeggen een niet al te opzichtig communistische gezicht gegeven. Albert Einstein, Romain Rolland, Upton Sinclair, Nehru en Maxim Gorki hadden toegezegd op het erepodium te zullen plaatsnemen.[3] Münzenberg had zijn zaakjes keurig voor elkaar.
Bart de Ligt proefde op dit eerste congres "een groot solidariteitsgevoel". Men was, zei hij, "dronken van geestvervoering". Hij zag mogelijkheden voor libertairen binnen dit eenheidsfront. Want zolang er verklaard werd dat de Liga "een open podium voor alle anti-imperialistische krachten" is, moest daar gebruik van gemaakt worden. "Zowel uit propagandistisch als uit practisch oogpunt behoren onze geestverwanten daarom zo veel mogelijk in de Liga te treden en er te werken".[4] Na het congres kwam een Nederlandse sectie tot stand waarin de Perhimpoenan Indonesia (de Indonesische studentenvereniging in Nederland), de Communistische Partij (CPH) en de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) samenwerkten.
Op het tweede congres dat in 1929 in Frankfurt werd gehouden, vertegenwoordigden Dr. H. Koch en Gê Nabrink de Nederlandse sectie van de Liga. Daan Gouloze was er namens de communistische jeugdbeweging. Tevens waren aanwezig: Wim Jong, David Wijnkoop, Jan Hoogcarspel, Piet van Albeda, Louis de Visser, Bart de Ligt, L.J. Bot en Arthur Müller Lehning, de laatste drie namens het Internationaal Anti-Militaristisch Bureau (IAMB). Gê Nabrink en Wim Jong verdedigden deelname van de IAMV aan de Liga. Maar binnen de vereniging was weerstand te overwinnen. De Liga werd nu vooral gezien als een communistische mantelorganisatie. Gê Nabrink en Wim Jong legden binnen de IAMV met name nadruk op solidariteit met de gekleurde volkeren. De IAMV had zich immers achter de leuze 'Indië los van Holland' geschaard. En had Domela Nieuwenhuis die leuze in de vorige eeuw ook al niet geuit? Wim Jong wilde actie: "Wij vonden dat wij deze gelegenheid moesten aangrijpen om met die leuze iets te doen".[5]

Oog en stem van Moskou

Het werd al snel duidelijk hoe stevig de Komintern en de communistische partijen de teugels op dit tweede congres in handen hadden. Van het begin af domineerde 'de stem van Moskou', begeleid door 'het oog van Moskou'. Willy Münzenberg deed ook geen enkele moeite meer te verbloemen dat het de Derde Internationale was die het congres leidde en financierde.
Bart de Ligt nam duidelijk stelling tegen de bolsjewistische opvattingen, al kon hij met moeite aan het woord komen. Zijn rede werd beknot en zelfs afgebroken. Hij stelde kernachtig de vraag: Strijdt de Liga slechts voor een nationale onafhankelijkheid? Gaat het hier dan alleen om een onafhankelijkheid die niets anders zou bete-

kenen dan "de ontwikkeling van nationaal begrensde kapitalistische staten bij de gekleurde volken"? Bart de Ligt signaleerde dat in Azië en zelfs in Afrika "burgerlijke klassen van gekleurden opkomen die vrijheid en onafhankelijkheid van de blanken zoeken om hun eigen bloedsbroeders uit te buiten". De Ligt stak de beschuldigende vinger uit naar de Derde Internationale en Moskou die dat proces juist hadden bevorderd. Werkelijke onafhankelijkheid was onmogelijk gemaakt.[6]
Arthur Müller Lehning bracht naar voren dat als de Liga werkelijk een organisatie wilde zijn van alle anti-imperialistische krachten, zij zich niet mocht stellen onder de dictatuur van een bepaalde partij of een regeringsbeleid. Hij was van mening dat er een principiële basis gevonden moest worden, waarop ook niet-communistische, anti-imperialistische organisaties konden samenwerken "voor de volkomen sociale bevrijding van alle onderdrukte klassen en rassen der ganse aarde".[7] Net als Bart de Ligt was zijn rede een aanklacht tegen de *nationale* bevrijding (die zelfs in de naam van de Liga was vastgelegd!) en een pleidooi voor een *revolutionaire* bevrijding. Maar die kwam in de eng-nationalistische Sovjetpolitieke kraam niet te pas.
Er is een constante in de redevoeringen van Arthur Müller Lehning, Wim Jong, L. J.Bot en Bart de Ligt: tegenover de dictatoriale opvattingen van Moskou moest één krachtige lijn van *revolutionair* anti-imperialisme gesteld worden. Maar lieten de libertairen zich daardoor niet te gemakkelijk voor het publiciteitskarretje van de Sovjet-Unie spannen, al dachten ze van niet? Werden er tactische grenzen overschreden? Werd het tijd zich van de Liga te distantiren?
Voorlopig niet, meenden de libertaire organisaties. Men slikte de politieke eindresolutie van het Frankfurter congres "ondanks innerlijke tegenstellingen en tegenstrijdigheden". En ondanks het feit dat de resolutie zo geformuleerd was dat ze voor de opvattingen van de revolutionaire anti-militaristische en anarchistische organisaties weinig ruimte liet. Münzenberg wist de libertairen binnenboord te houden met de officiële verzekering "dat in de Liga ook voor anarchisten en revolutionaire syndicalisten een plaats is". L. J. Bot vond dat een "loyale verklaring" en verklaarde daarop dat de vertegenwoordigers van de libertaire organisaties toch vóór de politieke resolutie zouden stemmen. Ze waren het eens met de hoofdstrekking: het voeren van "revolutionaire strijd om alle klassen en rassen van het imperialistische juk te bevrijden". De Liga, zo bracht Bot namens de libertairen naar voren, werd beschouwd als één van de belangrijkste organisaties (...) "waarin men kan strijden voor de politieke en maatschappelijke bevrijding der ganse wereld".[8] Münzenberg kon tevreden zijn.
In mei 1930 brak de IAMV tenslotte toch met de Liga. De grens was nu bereikt. *De Wapens Neder* daarover: "Samenwerking met andersdenkende revolutionairen heeft de Derde Internationale nooit gewild. Zij wilde een Liga onder haar invloed en stelde zich op het standpunt: een communistische Liga of anders helemaal geen Liga".[9]

Gê Nabrink merkt in zijn *Herinneringen* op: "Het IAMB (het anarchistische Internationaal Anti-Militaristisch Bureau waar de libertaire organisaties bij waren aangesloten/ddew) had vooraf ernstige bedenkingen ten aanzien van de Liga en dit Congres, en had achteraf gezien gelijk".[10]

Niet lang na de Liga kwam een samenwerking van linkssocialistische groeperingen in Nederland tot stand: het Comité Anti Fascisme en Oorlog (ANTIFO). De impuls ging uit van de Revolutionair Socialistische Partij (RSP). Op de eerste voorbereidende vergadering eind mei 1932 werden voor de vorming van een revolutionair eenheidsfront uitgenodigd: de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP), een in 1932 gevormde radicale afsplitsing van de SDAP, het NAS, de IAMV, het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV), Bart de Ligt, A.R. de Jong en A. Storm van *Bevrijding* - het blad van de Bond van Anarcho-Socialisten (BAS) -, de NAS-vrouwenbond, de jeugdorganisatie van de OSP - het Socialistisch Jeugd Verbond (SJV) -, de jeugdorganisatie van het NAS - de Revolutionaire Jeugd Bond (RJB) - en de Perhimpoenan Indonesia, de Indonesische studentenvereniging in Nederland.

Hoe kon dit ideologisch zo gemêleerde gezelschap tot een gezonde 'werkbasis' komen? Tijdens de voorbereidende besprekingen - de IAMV had daar op aangedrongen - werd afgesproken dat samenwerking niet dienstbaar zou worden gemaakt aan verkiezingspropaganda. Bovendien zou in vergaderingen van het ANTIFO elke woordvoerder naar eigen inzicht kunnen spreken. In het belang van de samenwerking diende er wèl naar gestreefd te worden 'scheidende elementen' te vermijden. Van een gemeenschappelijke principiële basis kon in de Nederlandse verhoudingen geen sprake zijn. Dat werd aanvaard. Men zou ieders standpunt respecteren. De aanwezige libertaire organisaties stemden ermee in deel uit te maken van het ANTIFO. Wèl met het voorbehoud dat eerst nog nader overleg met de besturen moest plaatsvinden. De OSP drong er op aan ook het NVV en de SDAP uit te nodigen. Op de uitnodiging werd echter niet gereageerd.[11]

Hoe was de houding van de initiatiefnemers ten opzichte van de CPH? Wilde de CPH in het ANTIFO meedoen, dan zou ze genoegen moeten nemen met een minderheidspositie. Ook zou de partij de normale regels voor samenwerking in acht moeten nemen. Het ANTIFO naar haar hand zetten - zoals in de Anti-Imperialisme Liga - was onmogelijk. Daarom deed ze niet mee. De CPH richtte in samenwerking met de Komintern alle aandacht op het eigen 'Wereldcongres tegen de Oorlog' dat in Genève zou worden gehouden. Henk Sneevliet waarschuwde ervoor "niet op de nieuwste lijmstok van de CPH te gaan zitten".[12]

Parlementarisme

Gê Nabrink kwam op de laatste voorbereidende vergadering met de mededeling dat het IAMB afzag van deelname aan het revolutionaire samenwerkingsverband. Niet alle bij het IAMB aangesloten libertaire organisaties hadden dezelfde mening. Het NSV verklaarde opeens, na eerdere toezeggingen, met de overige organisaties

niet te kunnen samenwerken. De werkelijke reden was dat het NSV met het oog op de komende verkiezingen de RSP en de OSP niet aan belangstelling wilde helpen "opdat zij beide (...) daarvan de vruchten zullen plukken".[13]
Ook de IAMV maakte bezwaar, maar zou in het hoofdbestuur samenwerking nog eens onder ogen zien. Binnen de IAMV waren stemmen opgegaan van leden die niet voor 'de parlementaire wagen' gespannen wensten te worden. Anderen hielden vol dat er wel degelijk een verschil in mentaliteit tussen parlementariërs en anarchisten bestond. Weer anderen betoogden dat samenwerking tot verwarring in de libertaire beweging zou leiden. Gê Nabrink raadde aan "de verschillen niet te breed uit te meten (...); praktisch betekent de libertaire beweging niet zo veel, zij kan verhelderend werken op het denken van anderen, juist in een samenwerking als het ANTIFO". Ook Wim Jong pleitte voor samenwerking. Die vond hij belangrijker dan allerlei theoretische kwesties over libertair en autoritair socialisme. "In het ANTIFO is geen dogma", zei hij.[14] Sneevliet verlangde vurig dat "dit maal gezond verstand en drang naar strijd het zullen winnen van de ziekelijke neiging tot afzondering, die vooral de vertegenwoordigers van het NSV bezield heeft". Hij beschuldigde het NSV ervan wel buitenparlementaire actie te willen, maar hardnekkig te weigeren als alle voorwaarden voor een krachtig buitenparlementair optreden aanwezig waren.[15]
Gê Nabrink nam als IAMV-er op persoonlijke titel in het ANTIFO zitting. In het verdere bestaan speelde hij een belangrijke rol. Ook Gê Nabrink nam het NSV in *De Arbeider* van 30 juli 1932 haar opstelling kwalijk. "Het is een houding die met elk gezond verstand spot; wat tijdens de oorlog (de Eerste Wereldoorlog/ddew) mogelijk was, is nu ook mogelijk: samenwerking van eerlijke goedwillende revolutionairen in Nederland". Hij riep diegenen die binnen het NSV "de klassenstrijd willen" op om plaatselijke deelneming met het ANTIFO tot stand te brengen.[16] Dat gebeurde. Het Syndicalistisch Arbeids Secretariaat (SAS)-Groningen bijvoorbeeld trok zich niets aan van de landelijke opstelling van het NSV. Het werd lid van het Groningse ANTIFO, evenals de Vrije Socialisten. Het kwam voor dat leden werden geroyeerd.[17] Ook de BAS keerde zich fel tegen de negatieve houding van het NSV. Het zou in het afweerfront "zijn plicht doen", volgens afgevaardigde Van Praag.
Op 8 juli 1932 werd het ANTIFO definitief gevormd. Pas later, in augustus, sloten zich de landelijke organisatie van de IAMV, de Vrije Socialistische Vereniging (VSV) en de jeugdorganisatie van de OSP, het SJV, aan. Een maand later trok de IAMV zich weer terug gezien de uitslag van een gehouden referendum en met het oog op "de wenselijkheid om de eenheid in de organisatie te handhaven". Wel kregen de afdelingen de vrijheid zich al dan niet bij het ANTIFO aan te sluiten. De aangesloten afdelingen hadden gezamenlijk het recht iemand - in dit geval Gê Nabrink - in het hoofdbestuur van het ANTIFO zitting te laten nemen.[18]
Het ANTIFO vormde plaatselijke comités. Openbare vergaderingen, meetings, optochten en demonstraties werden in vele gemeenten in Nederland georganiseerd.

Men riep op vergaderingen te bezoeken waar onder anderen Henk Sneevliet, Jacques de Kadt en Gé Nabrink spraken en te helpen met kalken. Iedere fascistische brutaliteit moest onmiddellijk de kop ingedrukt worden. "Helpt ons in het verzet tegen oorlogsvoorbereiding en transport van oorlogsmaterieel", stond er in een manifest van het ANTIFO te lezen, "steunt ons in de strijd tegen de reactie". Begin oktober was er een netwerk van vijfentwintig plaatselijke ANTIFO-comités door heel Nederland. Er werden pogingen gedaan een debatvergadering tussen de leider van de Fascistenbond Jan Baars en Henk Sneevliet te organiseren.[19]

Problemen

Het ANTIFO heeft niet lang bestaan. Er bestond toch te veel spanning tussen de verschillende groeperingen die er deel van uitmaakten. Bij de oprichting van het ANTIFO hadden de meeste libertaire organisaties al geweifeld. Ook met de OSP ontstonden problemen. Een OSP-resolutie bijvoorbeeld verplichtte de leden die in loondienst werkten, lid te zijn van het NVV. Dat leidde tot ernstige conflicten met het NAS. Zeker toen de OSP haar leden het advies gaf maar liever ongeorganiseerd te blijven als men per se géén lid van het NVV wilde zijn.[20] Op haar beurt irriteerde het de OSP-leiding als er "vaderlijke vermaningen" , "opvoedkundige wenken" en "rechterlijke afstraffingen" aan haar adres in de RSP- en NAS-pers verschenen.[21]
Bij het ontstaan van het ANTIFO was duidelijk afgesproken voorzichtig om te gaan met principiële onderlinge verschillen. Maar die verdeeldheid op politiek, vakbewegings- en ideologisch terrein bleek in de dagelijkse politieke werkelijkheid niet zo maar weg te poetsen. Op persoonlijk gebied bestonden er ook spanningen. Iedereen wist dat Jacques de Kadt een uitgesproken hekel had aan Henk Sneevliet. Bovendien was De Kadt iemand die altijd conflicten met zich meebracht en daarom zeker niet geschikt was als voorzitter.[22]

De OSP stelde zich veel voor van de komende Tweede Kamerverkiezingen in 1933. De partij nam voor de eerste keer daaraan deel en was bang aanhang onder het SDAP-electoraat te verliezen. Het bondgenootschap met de uiterst linkse RSP en het NAS binnen het ANTIFO werd daardoor steeds meer als knellend ervaren. Mede onder invloed van OSP-secretaris Jacques de Kadt distantieerde de OSP zich daarom in 1932 op het kerstcongres van het ANTIFO. In november was al onenigheid geweest over het feit dat de OSP had meegedaan aan een landelijke demonstratie van de SDAP en het NVV. Plannen voor een demonstratief congres van het ANTIFO, te houden in februari 1933, stuitten toen bij de OSP ineens op tegenzin. De RSP en het NAS beschuldigden de OSP op hun beurt van sabotage van de activiteiten.[23]
Op 1 februari 1933 brak de OSP met met het ANTIFO. Geheel voorbarig schreef Jacques de Kadt aan het NAS dat hij het ANTIFO, dat toch een initiatief van de RSP was geweest, nu als ontbonden beschouwde. Wel erkenden de andere organisaties dat met het wegvallen van de OSP de basis van het ANTIFO te veel versmald was.[24] In september 1933 zou het ANTIFO opgeheven worden. Het afhaken van de OSP vond op een buitengewoon pijnlijk tijdstip plaats. Een dag ervoor, op 31 januari 1933, was Hitler tot rijkskanselier benoemd!
Nadat Henk Sneevliet begin februari 1933 wegens opruiing in verband met de muiterij op het oorlogsschip *De Zeven Provinciën* in de gevangenis was beland, ontwikkelde het ANTIFO nog een grote activiteit. Eind februari was de grote zaal van de Diamantbeurs in Amsterdam tot de nok toe gevuld met 4000 man. Het lukte om Henk Sneevliet uit de cel in de Tweede Kamer gekozen te krijgen. Voor de OSP waren de verkiezingen een bittere teleurstelling. De partij slaagde er niet in een zetel te bemachtigen. Gé Nabrink was tijdens de gevangenschap van Henk Sneevliet tijdelijk voorzitter van het ANTIFO geworden. Zijn werk voor het eenheidsfront was hem niet overal in IAMV-kring in dank afgenomen. Toch beoordeelt Gé Nabrink achteraf deze poging tot samenwerking van revolutionaire groepen "zeker als geslaagd".[25]
Vergelijken we de houding van de libertaire organisaties bij de deelname aan deze beide eenheidsfronten, dan valt op dat, zeker in het begin, wèl werd meegewerkt binnen een door de Komintern georkestreerde Anti-Imperialisme Liga. Daarentegen waren binnen het nationale verband van het ANTIFO al direct grote aarzelingen zichtbaar. Kennelijk blokkeerden op dat niveau irritaties en gevoeligheden die er tussen libertairen en andere groeperingen bestonden, een diepgaande samenwerking. Daarbij zullen ook een mengeling van afkeer voor 'de politiek', antipathie tegen bepaalde personen en angst voor splitsing in eigen kring een rol gespeeld hebben.
Misschien heeft Gé Nabrink wel gelijk wanneer hij opmerkt dat er soms een treffende overeenkomst tussen gereformeerden en anarchisten bestaat: in haarkloverij zijn beiden sterk.[26]

Noten

(1) *De Baanbreker,* Orgaan der RSP, 28 mei en 11 juni 1932; zie ook: Jan Erik Burger, *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918,* Van Gennep, Amsterdam 1983. - (2) Samuel de Lange, 'Linkse kwade trouw', boekbespreking van Stephan Koch, Double lives. Stalin, Willi Münzenberg and the Seduction of the Intellectuels, In: *NRC Handelsblad,* 23 september 1995. - (3) Cees Bronsveld, 'De Anti-Imperialisme Liga: tussen nationalisme en partijpolitiek', in: *De AS,* nr 65, 1984, p. 27-28. - (4) *De Wapens Neder,* maandelijks orgaan van de IAMV, 25e jrg., no. 9, sept. 1929. - (5) Cees Bronsveld, 'Wim Jong over De Anti-Imperialisme Liga', in: Thea Duijker (red.), *Cher ami! Dear friend! Querido amigo! Voor Rudolf de Jong, anarchist in woord en daad,* IISG, Amsterdam 1997, p. 73-75; *De Wapens Neder,* 25e jrg., no. 8, aug. 1929. - (6) *De Wapens Neder,* 25e jrg., no. 9, sept. 1929. - (7) Arthur Müller Lehning, 'Frankfurt en de Liga', *De Nieuwe Weg,* p. 297-302; *De Wapens Neder,* 25e jrg., no. 9, sept. 1929. - (8) *De Wapens Neder,* 25e jrg., no. 9, sept. 1929. - (9) *De Wapens Neder,* 26e jrg., no. 5, mei 1930. - (10) Gé Nabrink, *Datgene, wat wij heden niet doen, doen wij nimmer. Korte herinneringen van Gé Nabrink* (niet in de handel), Amsterdam 1986, p. 12. - (11) *De Baanbreker,* 28 mei en 11 juni 1932; *De Arbeid,* orgaan van het NAS, 16 juli 1932. - (12) *De Baanbreker,* 9 juli 1932. - (13) Volkert Bultsma en Evert van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940,* Anarchistische Uitgaven, Amsterdam 1980, p. 138. - (14) *De Wapens Neder,* 28e jrg., no 5, mei 1932. - (15) *De Arbeid,* 16 juli 1932. - (16) Geciteerd in *De Arbeid,* 6 augustus 1932. - (17) Volkert Bultsma en Evert van der Tuin, *a.w.,* 9, 138; *De Arbeid,* 3 september 1932. - (18) *De Wapens Neder,* 29e jrg., no. 1, jan. 1933. - (19) *De Arbeid,* 16 juli, 13 augustus en 8 oktober 1932; Max Perthus, *Henk Sneevliet. Revolutionair-socialist in Europa en Azië,* SUN, Nijmegen 1976, p. 349. - (20) Max Perthus, *a.w.,* 348-349. - (21) Menno Eekman, 'Het socialisme Nu! De Onafhankelijke Socialistische partij 1932-1935', in: Menno Eekman en Herman Pieterson, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen,* IISG, Amsterdam 1987, p. 63-65. - (22) Eekman, *a.w.,* p. 68; Max Perthus, *a.w.,* p. 349. - (23) Fritjof Tichelman, *Henk Sneevliet. Een politieke biografie,* Van Gennep, Amsterdam 1974, p. 74; *De Baanbreker,* 11 februari 1933. - (24) Max Perthus, *a.w.,* p. 335; Verslag van het NAS over de periode 1 juli 1931 - 31 dec. 1933, p. 100-103. - (25) Gé Nabrink, *a.w.,* p. 13. Zie ook *De Vrije,* nr. 6 en 7 (1984) - (26) Gé Nabrink, *a.w.* p. 13.

ILLUSTRATIES

De herkomst van de illustraties in dit jaarboek is als volgt: pag. 6 Achterkant van een pamflet van de aan *De Vrije* gelieerde Anarchistiese Werkgroep Spanje (ca. 1965), tekening: Arthur Mendes-George - pag. 18 Hein van Schendel in *De AS* nr. 20 (1976) - pag. 21 Advertentie in de *Kabouterkrant* nr. 10 (febr. 1971), tekening: Adelbert Nelissen - pag. 28 Berend Jan Vonk in *De Vrije* nr. 4 (1981) - pag. 44 Anti-verkiezingsaffiche, afgedrukt in *De Vrije* nr. 4 (1981) - pag. 65 *Gramschap* nr. 36 (febr. 1983) - pag. 70 HASH pamflet, afgedrukt in *De Vrije* nr. 4 (1971), ontwerp: Ton Ravesloot - pag. 89 Willem in het Provoblad *God, Nederland & Oranje* nr. 1 (sept. 1966) - pag. 103 Albo Helm in *De Vrije Socialist* nr. 5 (1978) - Omslag: Pamflet (begin jaren zeventig).

REACTIES & DISCUSSIES

GRANATEN PLOEGEN BESCHAVING*

De oorlog in Kosovo was de oorlog van westers links, of wat daar voor door gaat. Van Clinton, Blair, de Duitse sociaal-democraat Schröder en de *real*-Grüne Fischer, van de gewezen vakbondsman Kok en zijn ideale schoonzoon Rosenmöller. De oorlog ook van de mensenrechters, die evenals de verantwoordelijke politici en militairen niet van een oorlog wilden spreken. De oorlog in Kosovo was geen oorlog maar een humanitaire interventie. "De eerste oorlog uit naam van de mensenrechten", verkondigde Tony Blair. Een 'zuivere' oorlog als het ware, die als doel had de 'vuile' oorlog van Milosevic en zijn kornuiten te stoppen.

Deze 'linkse' oorlog diende geen enkel economisch of politiek-strategisch belang, maar had een hoger, meer verheven doel: het vernietigen van een vijand van de mensheid. En tegen een vijand van de mensheid is alles geoorloofd. In enkele weken werd de hele voorraad kruisraketten er doorheen gejast en een land volledig in puin gelegd. Niet alleen militaire objecten, maar ook tv-stations, overheidsgebouwen, kantoren en fabrieken vormden het doelwit. Niets was heilig voor de NAVO-generaals. Bugerslachtoffers nam men op de koop toe, hoewel men die liever niet had gezien. Als het aan de westerse regeringsleiders ligt, vallen er in oorlogen helemaal geen doden meer. Zeker niet in eigen gelederen, maar als het even kan ook niet aan de kant van de vijand. Dat geeft maar een hoop kleffe rotzooi en teveel bloederige oorlogsbeelden die de eetlust van de westerse beeldschermburgers maar bederven.

In de beschaafde, westerse liberale samenlevingen past geen geweld. Geweld is evenals de oorlog een overblijfsel van vroeger tijden. Het geweld bevindt zich altijd 'daarginds', bij de barbaren en primitievelingen. Bij Hussein, Kadhafi, Milosevic, communisten, voetbalsupporters, relschoppers, terroristen, dronken uitgaanspubliek en ander tuig. Omdat dit primitieve geweld steeds weer de kop opsteekt, voeren de westerse samenlevingen oorlog om oorlog te voorkomen en heeft de liberale staat de beschikking over een omvangrijk arsenaal geweldsmiddelen om tegen haar burgers in te zetten. Slechts het geweld van deze door professioneel getrainde overheidsfunctionarissen bemande oorlogsmachine is geoorloofd, moreel en zinvol. Al het andere geweld is ongeoorloofd, immoreel en zinloos.

In de discussies over de oorlog in Kosovo werd dit onderscheid veelvuldig gemaakt. Er was, zo werd geopperd, een groot verschil tussen het vernietigen van de militaire en economische infrastructuur van een land en het terroriseren, vermoorden en verkrachten van burgers omdat ze tot een andere bevolkingsgroep behoren. Een groot verschil is het zeker, maar het is de vraag of we hier te maken hebben met verschillende vormen van ethiek, met het verschil tussen beschaving en barbarij.

"Jullie in het Westen zijn geen haar beter dan wij, alleen hypocrieter", zei tien jaar geleden al de Joegoslavische oud-hoogleraar filosofie en toenmalig dissident Mihailo Markovic. Hij vervolgde: "Jullie voelen je te 'beschaafd' om nog zelf het mes en de bijl ter hand te nemen. Daarvoor worden beroepskrachten ingehuurd: de slager, de poelier, de soldaat, de beul. En zelfs zij verrichten hun dodelijk handwerk met cleane precisie. De gaskamers van de nazi's zijn daar een orwelliaans voorbeeld van."

Waarschijnlijk zou hij hier nu de 'schone' oorlog van de NAVO aan hebben toegevoegd. De westerse soldaat gaat niet met een mes tussen zijn tanden zijn tegenstander te lijf, maar legt vanachter zijn beeldscherm in een zwaarbeveiligde controlekamer met precisiebombardementen een heel land in puin.

Niet de morele suprematie van het Westen heeft in Kosovo gezegevierd, maar haar technologie. Alleen de westerse, kapitalistische samenlevingen beschikken over de middelen om een professionele high-tech oorlog te voeren waarbij bloederig geweld afwezig lijkt. Andere landen zijn nog steeds aangewezen op het bekende terroriseren, opjagen,

verkrachten en vermoorden van burgers. Iets waar de westerse koloniale oorlogsmachines zich nog niet eens zo heel lang geleden ook maar al te vaak van bedienden. Dat de westerse mens beschaafder is, betekent dus niet dat hij beschikt over een hogere moraal, maar over geavanceerdere technologie.

Technologie is bemiddeling, afstand. Het is deze afstand die het zo gemakkelijk maakt om mee te leven met de slachtoffers van het Servische oorlogsgeweld. Vanuit zijn versleten Berend Boudewijn tv-stoel heeft de westerse beeldschermburger geen enkele moeite om zich mediaal en zelfs giraal solidair te verklaren met de slachtoffers van het primitieve oorlogsgeweld. Zonder moeite maakt hij na het zien van de door Paul de Leeuw en Linda de Mol gepresenteerde Kosovo-show met een druk op de knop van zijn Pentium-2 of Mac-1 een fiks bedrag over naar het internationale Rode Kruis of een andere hulporganisatie. Maar o wee als Kosovaarse vluchtelingen in het Twiske, Purmerend of elders neer dreigen te strijken. Dan komt het wel erg dichtbij allemaal, dan wordt het wel erg klef.

Markovic had gelijk: hypocriet is het zeker. Maar laten we niet blijven steken in morele verontwaardiging. Het is juist georganiseerde morele verontwaardiging die de legitimatie vormde voor de door links gevoerde oorlog in Kosovo. Deze oorlog doet vermoeden dat na de kapitalistische vrije markt ook de liberale ideologie op wereldschaal zal worden gevestigd. Mensenrechten vormen een essentieel onderdeel van deze ideologie en in een liberale maatschappij worden rechten met geweld afgedwongen. Daarom kon de westerse oorlogsmachine, gesteund door progressief Europa, in Kosovo beschaving ploegen. Laat de mensenrechten daarom voor wat ze zijn en laten we op zoek gaan naar nieuwe wapens.

Freek Kallenberg

** Deze tekst werd uitgesproken bij de presentatie van het tijdschrift Vrijstaat Austerlitz #4 op 24 juni 1999 in Perdu, Amsterdam. De avond had als motto de dichtregel van Bart Droog 'Granaten ploegen nieuwe tijden'.*

FELIX ORTT

De man van de Nederlandse getijtafels

Aan het tientallig stelsel danken wij de neiging op bepaalde ogenblikken te herdenken. Honderd jaar kolonie te Blaricum, Ortt veertig jaar dood - maar het onderstaande wil een aanvulling zijn op een omissie bij de herdenking van tweehonderd jaar Rijkswaterstaat en de rol die de anarchist Ortt hierbij speelde.

In Arnhem is een vegetarisch bejaardenhuis, dat in zijn naam, Felixoord, op een wat verscholen manier de herinnering levend houdt aan jhr. ir. Felix Louis Ortt (1866-1959). Het is de belangrijkste verwijzing in het Nederland van vandaag naar een lang en werkzaam leven, waar de inzet voor het vegetarisme maar een deel van was. Ortt is met even volle inzet actief geweest voor de vivisectiebestrijding, de dierenbescherming in het algemeen, in het propageren van natuurgeneeswijze, als drankbestrijder, humanitair pedagoog, parapsycholoog en popularisator van de nieuwe inzichten in de natuurwetenschap. Zijn *De relativiteitstheorie van Einstein verklaard voor wiskundig niet-geschoolden* heeft menige herdruk gehaald. Daarnaast was hij filosoof in het grensgebied van natuurwetenschap en theologie, ontwerper van een eigen stelsel ter verklaring van alle wereldverschijnselen, het *pneumat-energetisch monisme,* dat geen school gemaakt heeft. Hij is korte tijd actief geweest in de arbeidersbeweging, als voorstander van en betrokkene bij de beweging voor werken in zelfbeherende bedrijven die omstreeks de eeuwwisseling opkwam, *Gemeenschappelijk Grondbezit.* De in 1899 opgerichte kolonie van Blaricum, waar hij als drukker en uitgever werkte, had een voorbeeld van anti-kapitalistische organisatie moeten zijn en werd een spreekwoordelijke ramp: veel leden konden niet aan de hoge eisen voldoen en in 1903 kwam het dronken gepeupel uit de omliggende dorpen de boel in brand steken. De algemene noemer waaronder alle genoemde activiteiten van Ortt samengebracht kunnen worden, is die van het *christen-anarchisme.* Tussen 1897 en 1907 was deze aanduiding gangbaar voor de stroming

die hij representeerde. Zij koppelde radicaal-moderne theologische gedachten aan de geweldloosheid zoals Tolstoj die predikte met verwijzing naar de bergrede (tegenstanders toen en nu spreken gemakshalve van 'tolstojanisme' in plaats van christen-anarchisme).
De individuele dienstweigering was een van de belangrijkste propagandapunten van de beweging. Zijn bekering tot deze stroming was voor Ortt aanleiding ontslag te nemen bij Rijkswaterstaat, dat onmiskenbaar een rol speelde bij de oorlogsvoorbereiding. Met zijn functie gaf hij ook zijn titel op. Het was het einde van een veelbelovende elfjarige loopbaan, die in veler ogen had kunnen uitlopen op een ministerspost. Of deze radicale breuk met de dienst een verklaring is voor het feit dat hij ongenoemd blijft in het onlangs verschenen *Twee eeuwen Rijkswaterstaat* valt niet te zeggen. De familie Ortt heeft vele ingenieurs bij Rijkswaterstaat geleverd, maar van slechts één kan gezegd worden dat hij het systeem voor het vaststellen van getijtafels heeft ontwikkeld, zoals dit negentig jaar in gebruik is gebleven: Felix Ortt. Zijn rol als waterstaatkundig ingenieur lijkt geheel overschaduwd te worden door wat hij later gedaan heeft.
Een lichte ironie van de geschiedenis kan men zien bij het noemen van de eerste publicatie van de pas afgestudeerde ingenieur: een inventarisatie van de kennis omtrent de paalworm, het weekdier dat van oudsher een ernstige bedreiging voor houten zeeweringen vormde. Ook de effectieve bestrijding van de boorpissebed had Ortts speciale aandacht. Zijn tastbare bijdrage aan de vormgeving van Nederland, die een eeuw geleden in zijn geheel het werk van ingenieurs leek, is bescheiden. Onder zijn toezicht is de Proostwetering bij Maarssen verlegd terwille van het nieuw te graven Merwedekanaal. Als arrondissementsingenieur te Brielle beveelt hij de bosaanplant op Voorne en Goeree aan vanuit waterstaatkundig standpunt - het vastleggen van duinzand verbetert de zeewering - maar op dit punt wordt hij terechtgewezen: de verantwoordelijkheid moest bij Staatsbosbeheer liggen, waterstaatkundige overwegingen mochten geen rol spelen (dat zou namelijk wel eens geld kunnen kosten). Zijn ontwerp voor een buitenduinse vissershaven voor Scheveningen haalde het niet.
Zijn grootste verdienste als waterstaatkundig ingenieur ligt in de methode voor het samenstellen van getijtafels, die hij zelf consequent de methode-De Bruijn bleef noemen, naar het hoofd van de afdeling van Rijkswaterstaat in Den Haag waar hij werkte, maar die eigenlijk met recht de methode-Ortt zou moeten heten. Hij formuleerde de wet waarin de invloed van wind en barometerstand op de getijbeweging werd vastgesteld (het effect van opwaaiing), die internationaal lof kreeg. De opstelling van de Nederlandse getijtafels was gebaseerd op de culminatiemethode, waarbij rekening wordt gehouden met het hoogste punt van de maan ten opzichte van de aarde, de hoek die de maan met de evenaar maakt (maandeclinatie) en de maanparallax (de maat voor de afstand tussen maan en aarde). In de vaststelling van de getijtafels dient rekening gehouden te worden met de dubbele of halfdaagse golven, een eendaags getij, vierdaagse golven en getijden over lange perioden, die - afhankelijk van het seizoen - samenhangen met de astronomische variabelen. Uitgaande van de metingen op vijf verschillende punten aan de kust konden zo hoog- en laagwaterstanden voorspeld worden. Ortts berekeningen hebben vele tientallen jaren dienst gedaan en zijn nog in beslag genomen door de Duitsers, die het getij geheim wilden houden.
Sinds 1985 worden de getijtafels berekend aan de hand van de harmonische methode met nog veel meer variabelen, waarbij de wisselingen per uur worden voorspeld met behulp van computers. Na zijn ontslag bij de dienst heeft Ortt nog meegewerkt aan een gids voor badgasten van de Zandvoortse arts Varekamp. In 1923 ging men niet zomaar ongedocumenteerd in zee zwemmen...
André de Raaij

BOEKBESPREKINGEN

ANARCHISME EN VERZORGINGSSTAAT

André Bons heeft twee maal een lezing gehouden, in 1996 en in 1998, over het anarchisme en de verzorgingsstaat voor De Vrije Socialist in Amsterdam. De eerste - 'Een libertaire visie op de verzorgingsstaat. Een noodzakelijke aanvulling op de huidige maatschappelijke discussie' - was al in brochurevorm verschenen en is thans herdrukt met de tweede lezing: 'Niet alleen vrijheid. Politieke waarden, verzorgingsstaat en anarchisme'. Verder verscheen dit jaar van zijn hand en die van Raf Janssen het boek *Werkende waarden. Het beschavingsoffensief als perspectief voor de verzorgingsstaat.*

Anarchisten hebben een wat tweeslachtige houding aangenomen tegenover de verzorgingsstaat. Toen deze ontstond waren veel anarchisten benauwd over de groei van de staat die er mee gepaard ging. Nu de verzorgingsstaat afgebroken wordt, zijn zij bezorgd over de a-sociale gevolgen daarvan.

In de eerste lezing ging André Bons onder meer na wat de anarchistische bijdrage geweest is aan het debat over de verzorgingsstaat in de laatste decennia. Die bijdrage is nogal mager, al wordt *De AS* enige malen vermeld. Bons zelf kwam tot de conclusie dat de huidige verzorgingsstaat moet worden behouden om hem op termijn af te breken. De spanning tussen de verzorgingsstaat (die het hebben moet van economische 'groei') en de vrije markt die voor de 'groei' moet zorgen, is namelijk onoplosbaar. Bij de discussie over vernieuwende thema's kunnen vanuit een libertair perspectief bijdragen worden geleverd die aansluiten bij thema's die nu al een rol spelen: minimale staat en onafhankelijkheid; moralisering en gemeenschap; vooruitgang en maakbaarheid; zorgarbeid en natuurlijke evolutie. Denkbeelden die een rol spelen bij respectievelijk nieuw rechts, het politieke midden (communitarisme), sociaal-democratie en marxisme, feminisme en het groene denken.

Het tweede verhaal - dat ik geen gemakkelijke lectuur vond - geeft een indrukwekkend overzicht van de hele discussie over de verzorgingsstaat en alle aspecten ervan. Als lezer heb je het dankbare gevoel weer bij te zijn in de politiek-wetenschappelijke discussie over het onderwerp. In veel opzichten is deze lezing een voorproef van het boek over werkende waarden.

In de lezing en in het boek staan tien politieke en maatschappelijke waarden centraal en zijn uitgangspunt voor de analyse van zowel de verzorgingsstaat, de ontmanteling ervan door het vrije markt denken en het zoeken naar alternatieven.

Deze waarden zijn: vrijheid, gelijkheid, solidariteit, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid, zedelijkheid, redelijkheid, zekerheid, menselijke waardigheid en zelfstandigheid (onafhankelijkheid). Het boek geeft er een heel schema van met een groot aantal, met deze tien samenhangende waarden. De grote tien treft men aan in alle vier domeinen van dit schema: privaat, politiek, sociaal, economisch. Tussen de waarden kunnen spanningen bestaan maar zij sluiten elkaar geenszins uit. Bons en Janssen betonen, voornamelijk aan de hand van de literatuur, dat deze waarden inhoudelijk niet vastliggen. De begrippen veranderen van betekenis met veranderingen in de samenleving en hebben nu, in de hoogtijdagen van de vrije markt, een geheel andere inhoud dan in de tijd van de verzorgingsstaat. Tegelijkertijd blijven de oude inhouden - met de daarachter liggende idealen - doorwerken in het denken en in het waardeoordeel van de mensen. "De politieke waarden verbonden met de verzorgingsstaat zijn werkende waarden: ze hebben aanzienlijke verschuivingen in betekenis ondergaan. De nieuwe betekenissen bestaan naast de oude. Ze maken beide onderdeel uit van het collectieve politieke (onder)bewustzijn en van de politieke moraal en ze dragen bij tot een groot aantal paradoxen in de maatschappelijke werkelijkheid" (p. 105).

Ze dragen ook bij tot een ogenschijnlijke paradox in boek en brochure. Je wordt, zeker als sociaal-anarchist, somber en pessimis-

tisch als je leest - en dat wordt helder uiteengezet - hoe de verzorgingsstaat werd uitgehold en de samenleving op allerlei terreinen als gemeenschap achteruit is gegaan en hoe dit verdedigd wordt juist met woorden en waarden die ontleend zijn aan de verzorgingsstaat en veel socialere opvattingen over de samenleving. En toch zijn Bons en Janssen niet somber en pessimistisch. Juist door het voortleven van de oude inhouden van de waarden die 'stevig geworteld' zijn in onze samenleving en van waaruit een tegenoffensief tegen het puur economische denken en de vrije markt begonnen is.
Dit 'tegenoffensief' moet een beschavingsoffensief zijn. "Het wordt tijd een nieuw beschavingoffensief te openen als perspectief voor het debat over de verzorgingsstaat.(...) De maatschappelijke discussie moet worden bevrijd van het keurslijf van het verhaal van markt, concurentie en groei. Ze moet in de werkelijke betekenis opnieuw 'politiek' worden" (p. 136).
De waarden die Bons en Janssen behandelden dienen niet vanuit een kapitalistische economie te worden ingevuld maar primair als maatschappelijk waarden te worden gezien. Daar dienen politieke conclusies uit te worden getrokken, "dat wil zeggen conclusies over de sociale verhoudingen tussen groepen in de samenleving en, nog breder, over de sociale en economische inrichting van de samenleving" (p. 139). De politiek wordt hier dus niet benaderd vanuit de staat, politieke partijen enz. maar als een nieuwe politieke ethiek waarin morele waardeoordelen niet los staan van feiten. "In een morele economie is het economische ondergeschikt aan of geïncorporeerd in een politiek vertoog gericht op beschaving" (p. 140).
Hoewel het niet expliciet gezegd wordt, impliceert dit politiek vertoog, dunkt mij, een heel stuk anarchisme. In de brochure richt Bons zich nadrukkelijker tot de anarchisten waarbij hij zich keert tegen benaderingen vanuit het individualistisch anarchisme, vanuit 'vrije autonome zones' en vanuit 'lifestyle' anarchisme. Anarchistische kritiek op de verzorgingsstaat en het zoeken naar alternatieven is alleen mogelijk vanuit het sociaal-anarchisme en zal tegelijkertijd zelfkritiek moeten zijn. "Letterlijk een kritische herwaardering van de eigen uitgangspunten. De tien politieke waarden die hier aan de orde zijn, worden zo mogelijke kristallisatiepunten voor een politiek programma" (p. 52).
Hoe leerzaam en stimulerend ik brochure en boek ook vond, geheel bevredigen deden zij mij niet. En dat niet omdat een uitgesproken anarchistisch uitgangspunt ontbrak - daar heb ik niet zo veel behoefte aan - maar doordat de beschouwingen een sterk academisch en abstract karakter behouden. Een 'politiek vertoog gericht op de beschaving' kan ik mij - gegeven het betoog van Bons en Jansen - nog wel indenken. Maar hoe moet er in concreto mee gewerkt worden? Is Bons zelf, met zijn grote kennis van de materie, niet de aangewezen man om zo'n politiek programma gezicht - en liefst een anarchistisch gezicht - te geven? Voor het eerst vond ik het bij deze brochure (overigens als altijd in deze reeks uitstekend verzorgd) jammer dat de serie 'Socialisme en vrijheid' in haar uitgaven wel de lezingen maar niet de discussies opneemt.
(RdJ)
André Bons, Niet alleen vrijheid. Politieke waarden, verzorgingsstaat en anarchisme, Amsterdam 1998; Rode Emma/De Vrije Socialist, reeks 'Socialisme en vrijheid' nr. 19; 59 pag., f4,90 + f1,60 (porto) via giro 4746927 t.n.v. Stichting Rode Emma, postbus 11378, 1001 GJ Amsterdam.
André Bons en Raf Janssen, Werkende waarden. Het beschavingsoffendief als perspectief voor de verzorgingsstaat; Utrecht 1999; 166 pag.; f25,=, minima f15,=; giro 239249 t.n.v. Stichting Sjakuus, Plompetorengracht 19, 3512 CB Utrecht. Dit boek vormt een drieluik met de boeken De ziekte van het gangbare (1993) en Het gelukkige einde van de verzorgingsstaat (1996) die beide auteurs samen schreven.

ECONOMISCHE MACHT

Zo'n dertig jaar geleden waren er 'de 200 van Mertens'. Vakbondsleider Mertens stelde toen dat de economische macht in Neder-

land in handen was van tweehonderd ondernemers. Daarmee had het kapitaal een gezicht gekregen. Een paar jaar eerder publiceerde de CPN-er F. Baruch zijn tweedelige studie *Grote macht in klein land*, waarin 'het monopoliekapitaal' (Shell, Unilever, Philips en AKU, thans Akzo Nobel) en zijn invloed in beeld werd gebracht.
Baruch inventariseerde de personele verbindingen tussen de politiek, de staatsbureaucratie en de grote ondernemingen. Dat leverde een interessant beeld op van (voormalige) functies en nevenfuncties in het bedrijfsleven van politici en hoge ambtenaren. Maar of het feit dat bijvoorbeeld de zwager van staatssecretaris X van Defensie een hoge functie bij Philips heeft als bewijs kan dienen voor het Philips-vriendelijke beleid van Defensie, zoals Baruch beweerde, lijkt me nogal dubieus.
Toch hebben Van Hezewijk en Metze in hun *XXL* het onderzoek naar de macht van het bedrijfsleven in wezen niet veel anders aangepakt dan Baruch in 1963. Professioneler, zakelijker en uitgebreider, zeker, maar ook zij kunnen niet aangeven hoe nu precies die machtsprocessen tot stand komen en hoever invloeden reiken. Vanwege het eenvoudige feit, denk ik, dat zoiets onmogelijk zichtbaar te maken is.
Niettemin biedt het boek veel informatie en is het als naslagwerk nuttig. Beide auteurs zijn goed ingevoerd in de wereld van de topelite, de managers en de grote ondernemingen. Uitvoerig schetsen ze de ontwikkelingen in die wereld gedurende de afgelopen vijftien jaar en proberen daarbij de netwerken van die topmanagers te construeren. Met punten voor invloed (functies en nevenfuncties) en prestatie (hoe scoort het bedrijf per periode van vijf jaar?) hebben ze een ranglijst samengesteld. Hun conclusie is dan dat de macht in de Nederlandse economie geconcentreerd is bij 101 toplieden, met aan kop vertegenwoordigers van Shell, ABN Amro, Heineken, Akzo Nobel, Unilever en ING. Er is sinds 1963 veel, maar tegelijk ook weinig veranderd in dit land. (HR)

Jos van Hezewijk & Marcel Metze, XXL. De macht, het netwerk, de prestaties en de wereld van de Nederlandse topmanagers; SUN, Nijmegen 1998; 304 pag.; f39,50.

TAO

De *Daode jing* van *Lao Zi* (ik houd mij aan de huidige pinyin-spelling) ontbreekt zelden in historische overzichten van het anarchisme. Voorzover de in tijd en plaats ver van 'ons' afstaande tekst duidelijk is, valt het afwijzen van de overheidsmacht er direct in op. Van *Vrede* tot het *Anarchistisch citatenboek*, men lijkt er wel raad mee te weten. Lao Zi moet wel een anarchistisch filosoof zijn geweest. Eén probleem: er is niet zo iemand als 'de schrijver' van de Daode jing, er is alleen een traditie rond de grondlegger van Tao en die beweegt zich in het gebied van mythe en legende. Hetzelfde geldt voor *Zhuang Zi* of *Lie Zi*. Er is uit de verzamelingen teksten die onder deze namen zijn geschreven van alles te halen dat anarchisten zeer zal bevallen. De vraag is of deze chinoiserie niet een linkse variant is van het geestelijke funshoppen in New Age-kringen: wat je ver haalt, is lekker. Dat er in de wijsheidsliteratuur verbonden aan jodendom, christendom en islam vergelijkbare dingen zijn aan te treffen, dient vooral niet vermeld te worden. Enige scepsis lijkt geen kwaad te kunnen.
En de twijfel wordt in eerste instantie bevestigd door de wetenschappelijk verantwoorde boeken van Kristofer Schipper die, zonder concessies te doen aan de behoeften van de Eerste Wereldlingen aan exotische gedachten, deze wel toegankelijk maakt: Zhuang Zi in de vorm van een tekstkritische vertaling, de Tao vooral als Chinese religieuze praktijk. Voor anarchistische of nieuwetijdse pretwinkelaars laat hij ruimte noch hoop, zeker niet in *Tao - de levende religie van China*. De *Innerlijke geschriften* willen nog wel eens duister en diep voorkomen (deze adjectieven komen blijkbaar als losse kreten meermalen voor in taoïstische geschriften). En zulke geschriften kan men altijd wel enigszins naar wens interpreteren. De praktijk van de religie laat

die ruimte niet en hoe schilderachtig het taoïstische pantheon ook aandoet, de anarchist die het niet-geloven in welke god dan ook als een haast persoonlijke verdienste koestert, zal het niet met genoegen aanschouwen. Schipper houdt er aan vast dat er geen scheiding van religie en filosofie mogelijk is in het taoïsme en gaat daarmee in tegen de gangbare 'westerse' receptie. Het exotische speeltje, met de *Yijing*, *Gong fu*, *Taiji quan* en (vers! actueel!) *Feng shui*, wordt de Nederlandstalige lezer(es) als terloops maar daardoor nog niet minder duidelijk afgenomen. Mij lijkt dit winst: een waarheidsgetrouwer beeld van de denkwereld van China kan zeker geen kwaad. Maar ik koester niet de illusie dat deze afdeling van de geestelijke supermarkt hierdoor zal sluiten.

Maar allen die in de taoïstische geschriften een anarchistische kern ontwaard hebben, krijgen in laatste instantie wel gelijk van Schipper. Het religieuze streven naar *Taiping* (Grote Vrede of Grote Gelijkheid) kan zo gezien worden. En de filosofie uit de *Daode jing*, waarin de individualiteit sterk wordt beklemtoond, is in laatste instantie anarchistisch - of 'de staat' nu een allegorie is voor 'het lichaam' of niet. "Gesloten en afgerond als een ei is het land van de Tao, het rijk van Humpty-Dumpty (*hun-dun!*), van natuurlijke anarchie en innerlijke harmonie" (*Tao*, p. 236). Het is een filosofie die bedrieglijk makkelijk of moeilijk aandoet (ze zit vol paradoxale uitspraken, dus zo mag zij wel getypeerd worden). Over het anarchisme ervan hoeft men zich geen zorgen te maken, wel over de van hogerhand gedecreteerde vernietiging van de religie en daarmee van de levende filosofie in het huidige China. Het confucianisme in zijn huidige (staat)kapitalistische vorm bestrijdt het taoïsme als zijn aartsvijand en dat is het met zijn beklemtoning van plaatselijke en individuele autonomie natuurlijk ook. De religie is als Humpty-Dumpty gevallen en onherstelbaar, schrijft Schipper. Wat voor consequenties dit voor de filosofie heeft, moet de tijd leren. (AdR)

Kristofer Schipper, Tao - de levende religie van China; Meulenhoff, Amsterdam; 317 pag.; f49,90.
Zhuang Zi, De innerlijke geschriften. Vertaald door Kristofer Schipper; Meulenhoff, Amsterdam; 165 pag.; f39,90.

BRIEVEN VAN EN OVER DOMELA

Domela Nieuwenhuis was publiek een mythische persoonlijkheid, privaat was hij een gesloten man. "Ik behoor nu eenmaal niet tot die menschen die zich spoedig geven, ik heb iets hoekigs, iets onplooibaars in mijn karakter..." In de tot nu toe verschenen biografieën, ook de recente van Meyers, is over Domela als persoon wel het een en ander te vinden. Veel verder dan de karakterschets die Willem Vliegen in *De dageraad der volksbevrijding* gaf, zijn de levensbeschrijvers echter in essentie niet gekomen. De Messias der arbeiders is tot op heden vooral beschouwd in zijn verhouding tot de sociaalpolitieke bewegingen waar hij bij betrokken was. De vroege vredesbeweging, de sociaaldemocratie, geheelonthouding, vegetarisme, vrijdenkerij en antimilitarisme, zij vormen in de literatuur het wisselende decor voor het optreden van de lijdende leider, die Domela wilde zijn. De persoon blijft in de biografische literatuur nauwelijks minder verhuld dan in Domela's eigen gedenkschrift *Van Christen tot anarchist*.

Ter gelegenheid van de honderdvijftigste geboortedag besloot het F. Domela Nieuwenhuis-Fonds tot de uitgave van de familiecorrespondentie van en over zijn naamgever. De oogst bleek zo groot dat de uitgave pas na 31 december 1996 kon verschijnen. Het uitstel blijkt de moeite waard. In de uitgave volgen na een uitvoerige en nuttige inleiding over het familieleven 609 brieven van, aan en over Domela. De eerste is die van vader Ferdinand van 31 december 1846, die nog geen naam wist en allerminst ingenomen was met de geboorte van alweer een jongen. De laatste is van broer Adriaan, die in januari 1932 aan zijn nicht Johanna, de dochter van Ferdinand, verslag doet van zijn bezoek aan het standbeeld van Domela op het Nassauplein

in Amsterdam. Dat was enkele maanden tevoren onthuld. Het beeld vond hij te hoog op het voetstuk staan "buiten aanraking met het heirleger der volgelingen, en toch wederom te laag om de zware wolken naar beneden te trekken".

Die ruim 600 brieven vormen een ware schatkamer. Voor ons inzicht in de ontwikkeling van de persoonlijkheid van Ferdinand Domela Nieuwenhuis leveren de gepubliceerde brieven van zijn hand waardevolle gegevens. Een sleutel ligt in de brief aan zijn broeder Adriaan, geschreven na het plotseling overlijden van zijn innig geliefde eerste vrouw Johanna in april 1872. De 36-jarige weduwnaar met twee kinderen ziet het leven voor zich als van iemand die de ouderdom nadert en terugkeert naar vroeger: "Welnu voor mij begint dat leven in 't verleden reeds nu, in strijd met mijn leeftijd en daardoor is 't mij, alsof ik veel ouder ben geworden. Immers als strekt men zich uit naar de toekomst door het lot zijner kinderen, door eigen roeping en plicht, telkens als er oogenblikken van stilte en rust intreden, begint men in 't verleden te leven." De jaren 1872-1919 te bezien als spelen in blessuretijd is voor een volgende biograaf een prikkelende opgave.

De roeping en plicht waar de nog jonge Ferdinand over repte, bracht hem buiten de kerk, binnen de sociaaldemocratie en uiteindelijk tot het anarchisme. De spanningen die dat in hoog-burgerlijke familiekring opleverde, zijn de in de correspondentie goed te volgen. Evengoed wordt duidelijk hoezeer Ferdinand Domela Nieuwenhuis met hart en hoofd en zeker ook door geldelijke banden verbonden bleef met het burgerlijk milieu waaruit hij afkomstig was. De kloof die hem in de standenmaatschappij, die hij omver wilde werpen, scheidde van de werklieden, die hij wilde verheffen tot gezuiverde burgerlijke normen en waarden, wordt er indirect beter zichtbaar door. Het F. Domela Nieuwenhuis-Fonds heeft met de uitgave van de familiecorrespondentie veel meer de bourgeois tegen wil en dank dan de vereerde leider der proletariërs in het centrum van de geschiedkundige aandacht geplaatst. Het libertaire fonds doorbreekt daarmee de legitimerende traditie die bij veel historici van de arbeidersbeweging gangbaar is gebleven, zoals die bijvoorbeeld bleek bij de herdenking van de oprichting van de SDAP in 1994.

De verzameling brieven is al met al niet alleen van belang voor degenen die zich bezig houden met de persoon Domela Nieuwenhuis en de sociaal-politieke bewegingen waar hij actief in was. Juist door de omvang van de briefwisseling en de variatie in correspondenten geeft de collectie ons een bijna intieme blik in omgangsvormen, retoriek en de morele preoccupaties van de Nederlandse burgerij in de decennia rond 1900. Er blijkt keer op keer uit hoe belangrijk fatsoen, eer, aanzien en geld waren, maar ook hoe de geestelijke horizon van mensen door hun familiebetrekkingen werd bepaald.

Blijft er na deze uitgave met haar voortreffelijke apparaat wat te wensen over? Welzeker: voor een beter begrip van de figuur Domela zou het nuttig zijn indien, naast zijn familie, ook zijn buitenlandse vrienden, geestverwanten en zakelijke correspondenten in een even verzorgde uitgave van relevante brieven aan, van en over hem tot leven gebracht zouden kunnen worden. (HW)

Bert Altena (met medewerking van Rudolf de Jong), red.,'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1846-1932; IISG, Amsterdam 1997; geïll.; 716 pag.; f89,90.

BRIEVEN VAN ALEXANDER COHEN

Ruim duizend bladzijden, besteed aan een editie van brieven van Alexander Cohen, is dat niet wat veel? Voor tweederde bestaande uit de transcriptie van originelen van brieven van diens hand en voor eenderde uit een tekstkritisch apparaat en vertalingen, als ging het om de uitgave van een middeleeuwse codex? Een monnikenwerk moet het wel geweest zijn, een vertaling van een groot aantal van de brieven van Sander Cohen aan

zijn levensgezellin Kaya Batut, geschreven in een Frans vol *argot*. Elk voorval in de 98 levensjaren, waarvan in de brieven melding wordt gemaakt, is pijnlijk nauwkeurig geannoteerd. De bronnenopgave en de index op genoemde personen zijn voortreffelijk. Maar op het eerste gezicht lijkt hier een overladen, helaas voorlopig, monument te zijn gecreeerd door een adept die niet is toegekomen aan een echte levensbeschrijving van zijn heilige. Welke lezer valt aan op zo een berg van rijstebrij?

Het leven van Alexander Cohen is op zichzelf boeiend genoeg. Het is vanaf zijn vierentwintigste levensjaar in de brieven voor de volhardende lezer sprongsgewijs wel te volgen. Geboren in 1864 in Leeuwarden als zoon van een joodse winkelier, nam de avontuurlijke jongeman dienst als soldaat in het Indische leger. Na zijn terugkeer in 1887 werd hij de tegendraadse journalist-schrijver, die hij driekwart eeuw zou blijven. Hij werkte enige tijd mee aan het blad *Recht voor Allen* van Ferdinand Domela Nieuwenhuis in de jaren dat deze sociaaldemocraat was. Veroordeeld wegens majesteitsschennis week Cohen uit naar Parijs. Hij beïnvloedde Domela en de lezers van het partijblad van de Sociaal-Democratische Bond in anarchistische zin in het begin van de jaren negentig. In Parijs had hij nauwe contacten met kringen van anarchistische aanslagplegers. Na een verblijf in Londen zat hij in Nederland alsnog zijn straf uit en werd daar één van de grondleggers van het individualistisch anarchisme. De titel van zijn eenmanstijdschrift *De Paradox* (1897-1898) had voorspellende waarde voor de rest van zijn lange leven. Teruggekeerd in Frankrijk werd hij correspondent van *De Telegraaf*, tot 1922, en vertaler van Nederlandse auteurs in het Frans. In die taal introduceerde hij Multatuli, wiens stijl - en spelling - hij met vrucht navolgde. Hij bleef tot zijn dood in zijn karig bestaan voorzien als Nederlands- en Franstalig publicist en vertaler. De atheïst van joodse afkomst en individueel-anarchistische dreyfusard evolueerde in de Eerste Wereldoorlog tot Frans nationalist en daarna tot overtuigd monarchist en aanhanger van de niet bepaald philo-semitische Action Française. Van die opvatting maakte hij in zijn Nederlandstalige gedenkschriften geen enkel geheim. De twee delen *In Opstand* (1932) en *Van Anarchist tot Monarchist* (1937) deden zijn naam in Nederland in het interbellum herleven. In het brievenboek kan de biografisch geïnteresseerde desgewenst de lezing die Cohen achteraf van zijn leven gaf, toetsen aan de door Ronald Spoor bezorgde selectie van diens brieven.

Door zijn onafhankelijke opstelling, maar waarschijnlijk meer nog door zijn stijl van schrijven vond Cohen weerklank bij Nederlandse publicisten als Wiessing, Van Ravesteyn en Ter Braak, ondanks politieke meningsverschillen. Na de Tweede Wereldoorlog bezorgde de geestverwante, non-conformistische uitgever Geert van Oorschot een heruitgave van de gedenkschriften van Cohen. In diezelfde periode onderhield Cohen contacten met correspondenten als Henk Kuijper, Charles Boost, Max Nord en Sjoerd de Vrij. Het blijft al met al intrigerend hoe een man als Alexander Cohen een aantal opeenvolgende generaties journalisten, schrijvers en uitgevers wist te boeien en te binden. De door Ronald Spoor (die in *De AS* 89 (1990) over Cohen en Domela schreef) meer dan voorbeeldig uitgegeven brieven omspannen bijna driekwart eeuw publicistische arbeid. Voor de geïnteresseerden in de levensloop van Alexander Cohen vormt de uitgave een onontbeerlijke bron. Voor hen die het Nederlandse en deels ook het internationale socialisme en anarchisme rond 1900 van binnenuit willen leren kennen, bevatten de verzamelde brieven boeiende lectuur. Hetzelfde geldt voor degenen die belang stellen in de Nederlandse publicistiek van 1880 tot 1961. Voorzover de lezers al niet behoren tot één van de genoemde lezerscategorieën, is de bundeling vooral besteed aan liefhebbers van een bijna niet verouderd, direct en levendig Nederlands proza. De stilistisch begaafde Alexander Cohen brengt ons

in zijn brieven af en toe onmiddellijk in aanraking met zowel de bohème als de elite van zijn dagen. (HW)

R. Spoor, red., A. Cohen. Brieven 1888-1961; Prometheus, Amsterdam 1997; 1009 pag.

COÖPERATIEF BESTUUR

Het is niet zo vreemd om bij de term 'coöperatief bestuur' aan 'coöperatie' te denken. Bij oudere lezers zal zelfs de 'co-op' in gedachte kunnen komen, een winkelorganisatie die oorspronkelijk vanuit het idee van het verbruikers-socialisme was opgezet. Arbeid in associatie, productie-coöperatie is in die gedachtenwereld weer een andere tak aan de 'coöperatie'-boom (een aardig overzicht van de verschillende vormen van coöperatief denken en handelen verschaft J.H. van Gool, *Aankondigers van het post-socialistische tijdperk*, Assen 1985).

Het verschijnsel coöperatie, samenwerking dus, kan ook op een meer abstracte wijze worden behandeld. In anarchistische kring wordt daarvoor wel naar het werk van M. Taylor verwezen (zie diens *Anarchy and Cooperation*, London 1976) en bijvoorbeeld ook naar *The Tragedy of the Commons* van G. Hardin (1968). Centraal staat steeds de vraag of mensen zullen samenwerken - bijvoorbeeld ten behoeve van het behoud van zaken van gemeenschappelijke waarde - of juist egoïstisch gedrag zullen vertonen. Wie dat laatste aanneemt zal in reactie daarop de noodzaak van het bestaan van een staat beklemtonen. De staat moet dan voor het behoud van zaken van gemeenschappelijke waarde zorgen, dat wil zeggen het 'algemeen belang' dienen, publieke taken uitvoeren. Overigens zijn gelet op het debat daarover weer verschillende standpunten in te nemen, zodat ook over verschillende soorten staat kan worden gesproken. Men kan een en ander teruglezen bij Marius de Geus, in zijn *Politiek, milieu en vrijheid* (Utrecht 1993).

Nu hoef je geen anarchist te zijn om je af te vragen of de staat wel op zijn taak als boven bedoeld berekend is. Menigeen buiten de anarchistische kring kan aangeven dat dit kennelijk niet het geval is. In het verlengde daarvan is op te merken dat men ideeën omtrent de staat ontwikkelt, die een aantal anarchistische opties gaan benaderen. Ik zelf ervaar dat als curieus, omdat ik inmiddels twintig jaar geleden reeds het staatsdebat opende onder de vlag van een 'anarchistische staatsopvatting'. Onmiddellijk werd daar door menigeen in de anarchistische kring een (grote) tegenstrijdigheid in gezien: anarchisten verwerpen de staat en dus is een 'anarchistische staatsopvatting' onzin.

Arthur Benz, op wiens boek *Kooperative Verwaltung* [Coöperatief bestuur] ik hier onder nader zal ingaan, spreekt niet over een anarchistische staatsopvatting. Toch kom ik elementen tegen van die oude discussie. Het kan geen kwaad daar op terug te komen.

Benz, een Duitse universitaire bestuurswetenschapper, neemt in zijn boek onmiddellijk stelling tegen het idee dat het statelijk handelen uitsluitend kan plaatsvinden door middel van hiërarchische sturing. Hij betoogt dat wie dat toch als uitgangspunt neemt, er kennelijk vanuit gaat dat de staat een van de maatschappij afgezonderde eenheid vormt. De relatie tussen de staat en maatschappelijke actoren (mensen, private organisaties, gemeenten, etc.) wordt aldus verticaal gedacht en wordt beheerst door een bevelsstructuur. De staat vormt in dat uitgangspunt de top in een hiërarchisch verband. Benz merkt op dat dit beeld niet strookt met de werkelijkheid van de 'moderne staat' (wat niet wil zeggen dat er zich geen machtsstreven voordoet). Het beeld ziet er anders en ook gecompliceerder uit. Benz spreekt - onder verwijzing naar andere bestuurskundigen - daarom over een staat die er uit ziet als een 'multi-organisatorisch' of een 'polycentrisch' systeem. Het betreft een systeem dat uiteen valt in een grote verscheidenheid van bevoegdheidsdragers. Voor een goed begrip moet ik nu het verschijnsel 'bevoegdheid' toelichten.

Een jurist drukt met dat verschijnsel uit dat de drager ervan in bepaalde omschreven si-

tuaties op een gegeven wijze eenzijdig mag handelen (dus tegen de wil van de ander iets mag doen). Omdat dit nogal een ingrijpende mogelijkheid is, heeft men in het recht bevoegdheden als het ware vastgezet tussen twee beginselen. Het eerste beginsel waaraan moet worden voldaan luidt: geen bevoegdheid zonder voorafgaande democra- tische besluitvorming. Het tweede beginsel luidt: geen bevoegdheidsuitoefening zonder verantwoordingsplicht.
Dit betekent dat de vorming van bevoegdheden en de controle op het gebruik ervan berust bij een democratisch gekozen orgaan. Dat anarchisten meer in directe dan in parlementaire democratie geloven, doet daaraan niet af. Mijn visie is steeds geweest dat er ook in een anarchistische maatschappij bevoegdheidsdragers zullen voorkomen en wel in grote verscheidenheid (zie de paragraaf 'Structuuraanwijzingen' in mijn *Anarchistische staatsopvatting, een paradox?*, Deventer 1980).
Waar er heden over de 'coöperatieve staat' wordt gesproken betreft het niet de coöperatie van de staat (als actor), maar gaat het om de coöperatie binnen het bestaan van de vele statelijke bevoegdheidsdragers. De staat zelf is niet langer middelpunt van onderzoek maar de 'netwerken' van en interactie tussen handelende actoren die van statelijke zowel als van niet-statelijke aard kunnen zijn, ten behoeve van het vervullen van publieke taken. De aandacht komt daarmee te liggen bij het 'coöperatief bestuurshandelen'. Benz gaat op een uiterst fijnmazige wijze in op de mogelijkheden van zulk handelen. Hoewel hij geheel binnen de bestuursproblematiek van de moderne staat blijft, bespreekt hij bijvoorbeeld ook literatuur waarnaar ik hierboven verwees (Taylor, Hardin).
Wie zich bezig wil houden met de vraag of 'samenwerking' zal werken in een groot maatschappelijk complex geheel - en ook een 'anarchistische maatschappij' zal er zo uit zien - moet toch Benz eens raadplegen. Niet dat je er het exclusieve antwoord in tegen komt. In tegendeel. Het confronteert vooral met al de vragen die te stellen zijn wanneer 'coöperatie' als panacee voor maatschappelijke problemen wordt klaargezet. Het levert tevens de mogelijkheid voor de heropening van het debat over een 'anarchistische staatsopvatting'. Daar moet je maar zin in hebben... (ThH)

A. Benz, Kooperative Verwaltung. Funktionen, Voraussetzungen und Folgen; Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1994; 418 pag.; 89 DM.

Prijs *f18,90*